

קשת

ק ש ת

העורך:
אהרן אמיר

חברי המערכת:

אברהם ב. יהושע
בועז עברון
יהושע קנו

קשת מופיע אחת לרבע־שנה בהוצאת עם־הספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל־אביב, טל. 611244. דמי חתימה לשנה: 15 ל"י; בחוץ־לארץ: \$7.00. חוברת בודדת: 5.00 ל"י; בחוץ־לארץ: \$2.00. מחיר המודעות: 300 ל"י לעמוד שלם; 175 ל"י לחצי עמוד; 100 ל"י לרבע עמוד. כתבי־יד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוללת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבי־יד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עם־הספר בע"מ.

שנה אחת־עשרה, חוברת ב, חורף 1969

נסדר ונדפס בדפוס דבר בע"מ, תל־אביב

התוכן:

דוד רוקח : ירושלים 1968 (שיר)	4
יעקב שבתאי : הדוד פרץ ממריא (פרס "קשת" לסיפור הקצר)	5
ראובן בן-יוסף : לזכר הורי החיים (שיר)	25
מיכאל לב-טוב : עסקים	28
מנפרד וינקלר : בליל המבצע (שיר)	36
צבי לוז : שלומית	38
יהודית שמיון : ארבעה שירים	52
עמוס רודנר : צימוקים ושקדים	54
אהרן קומס : על הגוזזטרה (שיר)	61
עבריה כרמי : כתב־הגנה	62
אברהם הוס : שתי כתבות ממקדש חתחור (שירים)	68
ברוך תור־רז : לא עוד מלחמה	72
אביגדור אריכא : שני שירים	81
נסים דיין : קנטרה	82
שלמה ויינר : בתוך ארון (שיר)	87
מרים אורן : שלושה שירים	88
יגאל בן-נתן : דו"ח על תקופת־שרות	90
חיים נגיד : מסעי קיץ (שירים)	94
רבקה דובשני בארץ-ישראל (א)	96
ארנולד וסקר : פחדי פראגמנטציה	112
צבי קורצווייל : על מה רגשו הסטודנטים	126
יעקב שביט : רומא והמגף האיטלקי (מיתוסים וטכניקות)	137
יעקב רואי : העמדה הציונית כלפי הערבים 1908–1914 (א)	153
שמואל אביצור : חלומות ג'מאל פחה והישוב העברי	170
במת קוראים	184
בקרות קצרות	187
המשתתפים בחוברת	202

דוד רוקח : ירושלים 1968

את שואלת למנין השערים
בירושלים. אני מונה שבעה
שערים פרוזים למענה, ארבעה
שערים חסומים למעני, שער
של זהב למשיח המתמהמה

ב

בפענוח אותיות
הבוערות על אבן קרה
תחקרי את שפת החשך
ואת שפת הצללים. קפואה
בתפלה כמו זית גבן
בחפושית אחר מפתחות
אבדם אלהים בנחל קדרון

ג

קרץ מאדמת אבן
מבדידות הגודרת עיר זו
בה עצבותם של מובסים
קרעלה על פני נשים
בה גרות נשמה
אינם כבים לעולם
אני חופר בזמן הכנוי
בחומות מתחת לחומות

יעקב שבתאי: הדוד פרץ ממריא

הדוד פרץ לא היה דוד. הוא היה קומוניסט, וחוץ מסבתי ניבאו לו הכל סוף רע. אביו פנה לו עורף מתוך עלבון ואכזבה, וגם שאר בני־המשפחה רחקו ממנו בכעס. לו אך יכלו לכלוא אותו בחדר חשוך ולהשכיח את קיומו.

הדוד פרץ לא שעה לכל אלה. הוא התאוה לגאול את העולם. אחיו, עקיבא, ניסה לדבר על לבו פעמים אחדות, אך ללא הועיל. עקשן היה באמונתו כיתד, והשיחות כולן הסתיימו במריבות.

למען גאולת העולם העלה את עצמו קרבן, ובהתאכזרות מרוממת־רוח. מיום ששינה את טעמו נדם קולו החם, שהיה פותח ושר בגעגועים "מעבר לים, מעבר לים / התדעו ציפרים הדרך לשם". שוב לא יצא בריקודים, יחף ושטוף זיעה, ב"נוער העובד" וחדל מהופיע ב"קאזינו" ולשוטט בחבורה או לבדו בפרמים ובחולות. הוא נעשה קשוי וקודר, שקוע בפעלנות מסתורית ובוויכוחים כעוסים, בקנאות ובאיבה הירבה להתדיין על המהפכה ועל חירות האדם. רק הילוכו הרווח נשאר כשהיה וחתימת התום הנערית שבעיניו הכחולות, ורוב השעות של לפנות־ערב היה עומד כמלפנים על גג הצריף בבגדי־הסייד הלבנים ומבטו שלוח הרחק.

גבוה היה ויפה ובלוריתו, שהקדימה להכסיף בצדעים, היתה מזדקרת בנושבו רוח קלה וניצבת כציצת הדוכיפת. פניו היו שופות ואצבעותיו חומות מעישון.

בעמידתו, שהיתה עכשיו מרוכזת ומתריסה ושלא חסרה גם משהו עליונות, נדמה היה כי הנה תיעתקנה רגליו והוא ימריא בתנופה מעל לגגות הצריפים ומעל לאזדרכת ולצמרות השקמים אל תוך הכחול שלשמיים, שם יחולל מעשה. הוא נשאר עומד, מטיל צל־לטאות רזה על הרעפים וראשו הפרות נח בחול החצר, לא הרחק מן השובך, אשר סבתי צוננת־הלחיים היתה משגיחה על יוניו המתמעטות. ללא חמדה עשתה, אלא כממלאת את מקום סבי שמת עד שישוב, אף כי היטב ידעה, גם בתום אמונתה, כי לא ישוב.

עם חשיכה היה הדוד פרץ יורד ונכנס אל הצריף. אור עשית־הנפט היה ממלא את המבוא הקטן ואת החדר צל־חרפים נע. הצל השתרע על הרצפה, דבק ברהיטים ובפינות וטיפס על הקירות, אשר מעליהם ניבטו דמויותיהם חמורות־הסבר של מארקס, אנגלס ולנין. כתביהם גדשו את מדפי ארון־הספרים עם עוד כתבים סוציאליסטיים ומיני חוברות־תעמולה. הם היו שרויים באפלולית חומה־צהובה ונדמו כספרי רבנים ומכשפים. ספרים וחוברות היו מוטלים גם על השולחן הרבוע, במעגל

האור הרועד, ולפעמים גם על מיטת-הברזל הרחבה, אשר עליה נערמה כסת-נוצות עבה, מחופה כיסוי קטיפה כחול.

ובתוך כל זה, בריח הספרים ובריח אור העששית החם, היתה סובבת אשתו, הדודה יונה, שגם היא לא היתה דודה אלא אשה קטנה ושברירית, שחבורה מעצמות דקות וראש-ירח נוגה.

בראשונה ניבאו לה עתיד. היא ידעה אנגלית ועבדה אצל "ספיניס" כמנהלת-חשבונות בעלת סיכויים. סומק רענן היה בלחיה, ועיניה השחורות, הרפות, שנחבאו מתחת לריסיה הארוכים, הסתירו בתוכם חיוך פיקח ומלא-חיים, אשר אך לעתים התפשט והאיר את כל פניה. ענוגה היתה וצחה. אולם משעה שהדוד פרץ החליט לגאול את העולם נסתם עתידה. היא נעשתה תופרת. כל היום היתה יושבת ליד מכונת "זינגר" ישנה, שהוצגה בפינת החדר, פיסת חוט בין שפתיה ופתילת הסנטי-מטרים על צווארה.

עכשיו, עם רדת הדוד, היתה קמה בצריף מהומה כבושה, כעין מירוץ מלאכים ושרפים מעבר לפרגוד. כל תקוויה העוממות התעוררו בה לחיים, והיא נמלאה פחד. הנה והנה היתה נבהלת, מגישה לו מגבת נקיה, זוג גרביים או חולצה מגוהצת, אוספת את נעליו ומכינה ארוחת-ערב. בזהירות מופלגת עשתה, חרדה על כל פסיעה, כאילו בתנועה אחת מופרות או בצליל חורג עלולה היא להרוס חלילה מה שהנה-הנה כבר עומד לשוב ולהתחדש.

דווקא בכך היתה מעוררת בו טינה מחלחלת אבל הדוד פרץ קיבל עליו את הדין בשתיקה. הוא לא רצה לפגוע בה.

את ארוחת-הערב אכלו במטבח הלבן. הם היו יושבים זה כנגד זו והעששית ביניהם. על השולחן, בקערות ובצלחות, היו ערוכים פירות וירקות, מיני עלים, אגוזים, צימוקים וזרעונים, וכן ריבת-תפוזים, שהדודה יונה היתה רוקחת בעצמה. היא היתה צמחונית והוא הסתגל כדי להקל עליה וכדי לגרום לה קורת-רוח.

לאחר הארוחה היה הדוד פרץ הולך לישיבות. כשלא עשה כן, היה מתישב אל השולחן ומשתקע באחת מחוברות המפלגה או באיזו מסה של הוגה-דעות סוציאליסטי. פניו וכפות-ידיו הקשות היו מוארות, אבל גבו ושאר גופו היו חשוכים ונטמעים באפלה וצל ראשו תלוי-מרחף מעליו אי-שם בפינת התקרה.

הדודה יונה היתה יושבת במקומה הקבוע שבקצה המיטה. היא היתה רוקמת או מסיימת בגד ומגניבה אליו מבטי ציפיה חרישיים. אילו קשרה לצווארה צעיף יפה, חשבה לנפשה, או ענדה ענק כגאולה, אפשר שהיה מזכה אותה במבט. אך פעם, לפנים, הן היה אוסף אליו את ראשה בידיו ונושק לה על העיניים גם בלא כן.

ליל-שבת ובוקר-שבת היו מוקדשים למפלגה. הדוד פרץ היה הולך לאסיפות ולהפגנות ושב מהן עייף, אך מלא זעם ונלהב.

כפעם בפעם היו אחדים מחבריו באים אליו בשבת בבוקר לשם התייעצות. שעות ארוכות היו יושבים בחדר ומתדיינים ביניהם בתוך ענן סמיך של עשן סיגריות.

הם עסקו בהקצת הרע ובחישובי הקץ ובבריאת עולם שכולו טוב. הדודה יונה היתה מקריבה להם תה בספלי-חרסינה גדולים וביסקוויטים, סוגרת בזהירות את הדלת ויושבת במטבח.

בחץ, מעבר לוילון הדק, שהיה חוצץ בינה לבין העולם כאד ערפילית לבנה, היו הימים חולפים להם כשיירה של גמלים. רק שיח הקיקיון היה פורח לעיניה בפריחה סגולה, עזה, עושה פרי ומשיך אותו. וכן גם האזדרכת שבחצרו של פרידמן, אשר ריחה היה מעורר בה איזה געגועים סתומים ודכודך. אילו אמרה פעם דבר יפה אפשר שהכל היה שב לקדמותו ולובש פנים טובות. ובחשבה כך התכוונה ליום השלישי שבחול-המועד של פסח, שהיה יום רך ומלא ריחות פריחה יבשים, והיא ופרץ טילו בדרך הכרמים לשרונה ובשדות-הבור שהלאה מזה. הכל היה כה חי ומיטיב. ואחר-כך טיפסו על עץ שקמה ובזמן הירידה תקף אותה פחד, ופרץ אחז בה בידי החזקות, הניף אותה והעמיד אותה לפניו וצחק.

"כמו עור של קרוקודיל", אמר פרץ וידו ליטפה את קליפת גזע השקמה. מעבר לראשו, מבעד לעלנה הירוקה, נגלו לה פיסות תכלת קטנות וכתמי אור צהוב, שהתערפלו לאטם ונמוגו.

זה היה מזמן, עוד לפני נישואיהם, אבל היא זכרה הכל: את ריח הזיעה שעלה ממנו, את זיפי זקנו הקשים, טלאי קטן על חולצת-התכלת שלבש, ערבי שעבר על חמור, את המבוכה.

ובדרכם בחזרה פגשו את דויד רויזמן. הוא קרא להם מרחוק ואחר-כך התחבק עם פרץ הסכים בשמחה.

"ואיפה רעיה?" שאל פרץ.

"התפרדה החבילה", השיב דויד רויזמן במשיכת כתפיים, "היין גשתה והבקבוק התרוקן", הוסיף בקריצת-עין, ובצחוק טפח על גבו של פרץ.

גם פרץ צחק, אבל במבוכה, והיא הרגישה איך הוא נמנע מהסתכל בה. אחר-כך השתררה דומיה ולפתע התחיל פרץ לשיר בפולנית ודויד רויזמן הצטרף אליו. כשהגיעו עד סמוך לבית הוריה נעצרה כדי להיפרד מהם בטענה שהיא עייפה. היא קייתה שפרץ יתלווה אליה או לפחות ישדל אותה להמשיך אתם. אך הוא רק נגע בכתפה ואמר "להתראות", ושניהם פנו עם רחוב בוגרשוב והלכו כשהם מוסיפים לשיר בפולנית.

את הדברים האחרונים האלה, עם הרגשת העלבון והאבדן שתקפו אותה אז, כשנשארה לבדה, ביקשה למחות מזכרונה. אך הם היו שבים ונזכרים לה כמו מאליהם כשהיתה יושבת במטבח ושומעת את קולו של פרץ מעורב עם שאר הקולות שהיו בוקעים מעבר לדלת.

רק בצהריים היתה הדלת נפתחת והם היו יוצאים מן החדר רציניים ומיוגעים, בהשאירם אחריהם פירוזים, חוברות וספלים מלאים אפר וזנבות של סיגריות. הדוד פרץ היה מלווה אותם עד מחוץ לחצר ואף משתהה אתם שם עוד שעה קלה. אבל בשבת לפנות-ערב, לאחר שנת-צהריים כבדה, היתה יורדת על הדוד פרץ

רגיעה גדולה וכאילו נעשה אדם אחר. אז אהב יותר מכל לצאת ולטייל ללא תכלית. בצעדים רווחים היה מושך את רגליו בחול והולך כשידיו משופלות לו מאחרי גבו. מרחק פסיעות אחדות מאחריו היתה הולכת הדודה יונה בסרפאן שחור. יש שאגב הליכה היה הדוד פרץ פותח לפתע בשריקה כבימים אחרים, רחוקים. צלולה ומסול־סלת היתה שריקתו, כשריקת ציפרי־יער, והדודה יונה היתה מסתכלת בגבו הזקוף ומאזינה לו בגאנה ובהכרת־טובה.

לעתים מזומנות היו עורכים ביקור־שבת אצל סבתא. הדוד פרץ אהב אותה. ובשבת שחלה שבוע לאחר מלאות לה שבעים הקדימו לבוא.

בחדרה של סבתא, שהיה שרוי באפלולית־תמיד, עמדה עגמומית עם ריח קטיפה ונפטלין ועץ וכסתות. השבת היתה פורשת ופרישתה העלתה מועקה של ריקות. תמונתו הכהה של סבא היתה תלויה במרכז הקיר, המטויד לובן־רפאים.

"שבת־שלום ומזל טוב", הכריז הדוד פרץ בקולו החם וחיין.

"שבת־שלום", ענתה אחריו הדודה יונה כהד חטוף והעמידה על השולחן האליפטי את העוגה שאפתה. הדוד פרץ הציג בקבוק יין.

"שבת שלום", השיבה סבתא ועיניה מאירות. היא הודתה על העוגה והיין, אבל רק לאחר שהביעה תרעומת על ההוצאה המופרות.

הם שתו כוסית "לחיים" מיין־הצימוקים שהכינה סבתא, והדודה יונה הפטירה "עד מאה־ועשרים", ועל כך השיבה סבתא "אמן. גם אתם", והוסיפה "בבריאות טובה ובדעה צלולה ובלב נכון".

יין־הצימוקים שימח את הדוד פרץ. הוא מזג לעצמו כוסית נוספת והתחיל שר "וטהר לבנו לעבדך באמת", כשהוא מכה אגב כך בידו בשולחן. אחר־כך שאלה הדודה יונה את סבתא לשלומה ומה כותב בנה שבאמריקה, ולאחר שסבתא השיבה לה ישיבה דמומה ומכונסת כהילזון ועקבה בחרדת־לב אחרי שיחתה עם הדוד פרץ.

השיחה קלחה בנחת. הם שוחחו על ענייני פרנסה ובריאות ועל ענייני היישוב. סבתא הגישה תה ופרסה מן העוגה. היא הקשיבה בנחת ובנחת חיותה דעתה, כשהיא חוזרת ומפשירה בכף ידה החומה והעבה, כף־יד של כורה־פחם, איזה קמט נעלם שבמפת השולחן. מענין לענין הגיע הדוד פרץ אל השלטון הבריטי ומנהיגי היישוב ואל המהפכה הפרולטרית. סבתא ביקשה להטות את השיחה, אך הוא לא הניח לה. גל של קנאות כבר הציף אותו, ובעוד ידו האחת אוחזת בכוס התה היתה השניה מתנדדת הלך ושוב כשאצבע אחת שלופה באיום כלפי סבתא.

"עזוב. זה ענין של גויים", קטעה אותו סבתא באידיש, "יותר טוב שתראה חיים בחיך. לך לסינימה".

"המהפכה—זה החיים שלי", השיב הדוד פרץ בקשיות ווריד נמתח ברקתו.

סבתא החוותה בידה תנועה של ייאוש, הסתכלה בו באי־אמון וחיכה במנוד־ראש. היא היתה אשה פקחת־עיניים. הסבל והעניות לימדו אותה טוב ורע, ומידותיה היו ממוצעות מדעת. אפילו ביחסה אל אלוהים, שבו האמינה ללא היראה ואחר מצוותיו מילאה, היה משהו מתון וקרוב אל עצמה.

"למה אתה הורג את עצמך, פרץ? הרי זה לא בשבילך".
 "אני לא הורג את עצמי. אני יודע מה אני רוצה. אני אדם חפשי".
 "אז תעשה מה שטוב בשבילך", אמרה סבתא בחיבה וכמעט בחמלה, "למה אתה מטפס על הגגות?"
 "זה מה שטוב בשבילי", אמר פרץ בכעס, "העולם מקולקל. צריך לשנות אותו".
 "אתה אחראי על העולם? אלוהים ידאג".

"אין אלוהים!" הטיח בה הדוד פרץ ברישעות, "אין אלוהים!"
 "טוב, טוב", השיבה סבתא ולחיייה התכסו סומק חור, "עזוב אותו. לפחות בשבת תן לו מנוח".

אך הדוד פרץ לא ניאות "לעזוב אותו". הוא המשיך בשלו ומנה בזעם את כל הרעות שבאו לעולם מחמת הדת—הטימטום, הצביעות והשיעבוד—וקבע כי היא היא אבי־אבות־הטומאה ומשמשת רק "אופיום להמונים". לבסוף חזר והציע לה, ביותר משמץ גבוהת־לב, שתעיין מעט בכתבי מארקס ולנין או בכתבי פליכאנוב ואחרים.

"טוב, טוב", חזרה סבתא בלא קול והיכתה מתוך כיבוש העלבון עד שיירגע. סבתא לא עיינה בלנין ולא במארקס. היא לא חשה צורך לשנות מהשקפותיה. בת־חורין היתה בעולמה. ובעצם, גם לא היה לה פנאי. רגליה כבר היו כבדות ותנועותיה אטיות. יומה היה מלא. היא בישלה לעצמה, יצאה לערוך קניות ולבקר ידידים, ניקתה את הצריף, האכילה את היונים זרעונים ופרורי־לחם טבולים בחלב, והתפללה.

גם הדודה יונה לא עיינה בלנין. אך היא ניסתה. פעמים אחדות. כשהדוד פרץ לא היה בבית, לקחה לידיה את לנין, כשחרדה כבדה וְתקוה עצורת־נשימה מפרפרות לה בחזה.

היא נואשה במהרה. מארקס, אנגלס, לנין, סטאלין, פליכאנוב—יותר משעוררו בה איבה, מילאו אותה פחד והרגשה של עליבות וקוצר־יד.

הדוד פרץ נרגע. הוא אסף את בלוריתו והתחייך כנער מתרצה. כרגיל, חזר ונשבע כי לעולם לא יפנס עוד בזויכות עם סבתא בנושאים הללו. סבתא ביקשה ממנו שלא יישבע, שכן ממילא אין הוא מסוגל לכבוש את יצרו. אבל הדוד פרץ התעקש להישבע שוב וחיבק את סבתא. רוח של פיוס ירדה על כולם והוא פתח ושר "ייבנה בית־המקדש".

בחוץ כבר היתה אפלה. גם בחדר. השבת יצאה. רק זכרה נשאר עדיין בדומה לבהרת מרובעת על הקיר במקום שהיתה תלויה תמונה. סבתא שהתה מעט והעלתה אור בעששית. הדוד פרץ קם להיפרד ב"שבוע טוב", והדודה יונה מיהרה לקום יחד אתו.

ובדרכם הביתה, בשעה ריקה זו של בין שבת לחול, תקפה אותו כתמיד, הרגשת דיכוד מעיקה כחרטה, הרגשת מחנק, וכאילו עייף מכל מלחמותיו וביקש לנחם ולהתנחם. הוא השתוקק להניח את ידו על ערפה של הדודה יונה ולקרב אותה

אליו באהבה. לו אך הטתה מעט את ראשה כלפיו. אך היא הלכה לצדו ללא אומר. לאט-לאט התקרבו אל הצריף החשוך. עכשיו, כשעברו ליד התות, תקף אותו רצון לפנות ולהמשיך לטייל. אך הוא לא עשה כן. וכשהגיעו ופתחו את הדלת כבר היה לבו נעול שוב.

ארבע-עשרה שנים הקדיש הדוד פרץ לגאולת העולם, אך העולם הוסיף לעמוד בקלקלתו. רק פניו נחרשו קמטים והארון נגדש ספרים וחוברות עד להתקע. ואז באה גאולה אפטר.

גאולה היתה צעירה ממנו ביותר מעשר שנים. לאחר שסיימה את הסמינריון עבדה שנה אחת בהוראה. באמצע השנה השניה נטשה את ההוראה ועבדה בתור רציפת ובתור אורות ואחר-כך כמגישה במטבח-הפועלים. ארבע שנים היתה נשואה לדויד רויזמן, ופתאום נפרדו. הוא נסע לאלקסנדריה והיא נשארה. הדוד פרץ היה מסתכל בה ופעמים רבות נמשך לקשור אתה שיחה, אך מעולם לא החליף אתה יותר מכמה משפטים מסורבלים, ופעם אחת נראתה אליו בחלום.

בחלומה הלכו שניהם לראות את אמו. היום היה צלול ורוחם היתה עליזה. כשהתקרבו ראה כי הצריף, שבו התגוררה אמו, איננו. על המגרש, שהיה מכוסה עשביה רעננה שלאחר הגשם, נשאר רק מישטח מוגבה של בטון וקטע קיר צהבהב. מתחת לחלון, שהיה קבוע בקיר, היה תלוי ספל-פח. בספל הזה היה אביו משתמש לנטילת הידיים, והוא עורר בו דחיה. על המישטח עצמו נצבה מיטת-ברזל חלודה. הוא עלה וקרב אל המיטה, ואילו גאולה נשארה לעמוד מאחור. היא שיחקה במטבע-זהב וציפתה. לתמהונו לא אמו שכבה במיטה אלא אשה אחרת, זקנה כמוה. היא היתה לבושה חליק מברזל כבד גס בצבע קליפת הביצה, ולראשה חבשה כעין כובע של מנתחים. עיניה היו עצומות ועפעפיה כשני צדפים גדולים. הוא רצה לסגת ולהסתלק, אך לבו לא נתנו והוא רכן עליה. לרגע דימה כי יש בפיה להשמיע לו דבר. אך היא רק אחזה את ידו באצבעותיה, שרזות היו, מילמלה את שמו. כשהסב ממנה את פניו, לא היתה גאולה עוד.

זה היה בקיץ, בעוד היא נשואה לדויד רויזמן. אבל הדבר עצמו התחיל במאוחר יותר, כמו באקראי, באחד מימי החורף.

כל הלילה ירד גשם אשר נמשך לסירוגים גם כל שעות היום. ענן כבד העיק ככיפה של עופרת על גגות הבתים הגבוהים ועל העצים, ואור אפור וקר עמד ללא נייע בחלל הנמוך.

לפנות-ערב שבו מהלווייתו של שאול קרמר. הדוד פרץ נמצא מהלך על-ידה. הוא הסתכל בנעליו, בשיחים ובשמיים כשידיו בכיסי המעיל ולא ידע במה לפתוח. בתוך כך ניתקו מן החבורה והלכו לעצמם בדרך החמרה המבוצצת. האדמה והעשבים הפיקו צינה והאוויר היה מלא רסיסי-מים. לבסוף אמר משהו על שאול קרמר ועל איך שהמוות חטף אותו במפתיע.

"שטויות. כל אחד מת בזמנו", העירה גאולה פתאום, תלשה גבעול ואחתו בין שיניה.

"כן", הפטיר הדוד פרץ, ומיד נוכח כי באמת לא הבין למה התכוונה. "זהו מת כבר מזמן", המשיכה גאולה, "הרי בכל חייו לא היה לו אפילו על מה להרגיש חרטה".

"היכרת אותו היטב?"

"כן. בחור טוב", הפטירה בליגלוג השתתקה.

הגשם התחדש, קל ולטפני.

"גשם", העירה כמו אל עצמה, "למה הכית את דויד רויזמן?"

"מה? כן. זה היה מזמן. הייתי שיכור".

"אבל למה דווקא אותו?"

"אלוהים יודע", השיב הדוד פרץ וכרך את הצעיף סביב צווארו.

השתררה דומיה, והוא הוסיף לפתע:

"היינו ידידים. אהבתי אותו יותר מכל חבר אחר. ועד היום. באמת שאינני יודע.

הרי אף פעם לא הרמתי יד על איש. למחרת התנצלתי. זה היה נורא".

הגשם גבר.

"נסתתר?"

"אתה לא אוהב לטייל בגשם?" אמרה גאולה ותלתה בו את עיניה העייפות, אשר

צבען כעין הענבר ובהן נמר מתנמנם.

שפתיו של הדוד פרץ התחייכו, אבל בתוכו נבהל משהו ונדרך. הוא הסתכל בה ורצה

לומר דבר-מה, אך לשונו נאלמה. שוב ראה את גאולה, שהלכה לצדו, את שפתיה

העבות וסנטרה הקשה, גבוהה וחסובה, מובדלת לעצמה ומופקרת לעולם, במעיל-

העור החום, ששוליו ושולי שרווליו וצווארונו עטורים פרנה שחורה, וכובע רוסי,

גם הוא של פרנה שחורה, הבוש לראשה דרך-חירות. בפניה הרחבות, הגסות, היה

צירוף של צעירות ובגרות שעל סף הקמילה, ומשהו גואש ודורסני שאינו ניתן

לפענות.

אחר-כך הותרה לשונו והוא דיבר, וכל אותה שעה הרגיש את עצמו כנואם תפל

ומאולץ. אך כל כמה שביקש לא יכול היה לחדול והמלים פירכסו ועלו אי-משם בתוך

חזהו ונדחקו מפיו כשיירות מבולבלות של פליטים.

עד שהגיעו אל גבעות הכורכר.

למטה, לרגליהם, השתרע הים: אפור וחום, ועליהם יריעות מתפרמות של לבן דלוח.

הוא רגש והטיח ברעש את גליו אל החוף. האופק נמס בערפל כבד, שהיה קרב

והולך. הגשם התחזק. גשם ישר ושל. הוא ירד על המים ועל החול ועל הגבעות

המכורסמות ועל הצרופים השחורים ועל המצבות המוסלמיות וציעף את הבתים

הרחוקים, שרחקו עוד. הכל רחק וקרוב. הדוד פרץ ביקש לעקור וללכת, אך הוא

הוסיף לעמוד, נטוע על מקומו, וטיפות הגשם הקרות יורדות לו על פניו ומעבירות

בו צמרמורת קלה.

"תראי כמה הים יפה בחורף".

"אין צורך", אמרה גאולה בשקט והסמיכה קלות את גופה אל גופו. בפניה היה

עכשיו משהו טהור ועצוב. שערותיה הבהירות, שגלשו מתחת לכובע, נספגו מים, והם הסתבכו וירדו על מצחה וכתפיה נחשים־נחשים, כשערותיה של סירונית שעלתה מתוך הים.

"בוא".

"לאן?" ביקש הדוד פרץ לשאול.

גאולה ירדה ראשונה והדוד פרץ ירד בעקבותיה. השביל היה תלול ואבנים התדרדרו, אבל גאולה רצה בו וכשהגיעה אל קצהו קפצה ונעמדה על רצועת־החול השוממה, שהגלים היו מגיחים ומתנפלים עליה בנהמה.

"לאן?" ביקש הדוד פרץ לשאול והחזיר ידיו לכיסו המעיל.

הם צעדו זה בצד זה אך מרוחקים מעט, נעליהם בחול הרטוב ובאצות הירוקות ובצדפים, שנערמו חמרים־חמרים, כפעם בפעם היתה גאולה גוחנת, מרימה חלוק־אבן ומשליכה אותו בשמחה אל המים.

הדוד פרץ הסב את פניו לאחור. העולם נבלע במרחבי אי־קץ מטושטשים. בריקות העכורה לא התקיימו עוד אלא הגבעות הסחופות, חופת־העננים שלשמיים, הים והנהמה הקבועה העומדת ביניהם.

"מאוחר", חשב הדוד פרץ.

הציגה החריפה, נספגה בבשר.

הם הגיעו עד סמוך לגדר הנמל. גאולה הלכה אל הים ועמדה בקו המים. פניה התקשו והתכערו. משהו מבוהל היה בהן. הדוד פרץ עצר פסיעות אחדות מאחריה והסתכל בה. עיניו ואזניו צרבו. הציגה העבירה בו צמרמורת, והרטיבות שבנעליים עוררה בו אי־נוחות ומורת־רוח. אך בתוך החוזה היה משהו נדרך ומפרפר ומתעבה ושם מתנק לגרונו.

"צריך לחזור", אמר הדוד פרץ לנפשו. "מאוחר".

"אתה פוחד מפניו?"

"לא", פלט ופסע פסיעה אחת לקראתה.

"הוא מפחיד", אמרה גאולה ובאה ועמדה על־ידו. "קר".

נדמה היה לו כי הים רץ אליו, ואחר־כך כי החוף גולש אל תוך הים, כשהניה בבהלה את שפתיו על שפתיה ונשק לה. נשימתו נעתקה, ורק זרועותיו היו חזקות וקשות בחיבוקן, כאילו אמר למעוך את ראשה במעשה הזה.

"תהיה עיור", מילמלה גאולה ונשקה לו בתאנה על עיניו ועל מצחו ועל רקותיו ועל צווארו, "תהיה עיור ווקן", ופניה נמוגו.

הרוח שבאה מן הים טפחה על עורם כסדינים לחים. בלאות ליטף את שערה הלח, וגרגרי החול שדבקו באצבעותיו גרמו לו מורת־רוח.

הדרך הביתה נמשכה לאי־קץ.

"לישון", מילמל הדוד פרץ לעצמו לאחר שנפרד בחפזן מגאולה, "לישון", ורגליו נבהלו ללכת כגנבים.

הוא נכנס לצריף על בהונות. במטבח דלקה העששית באור קטן וארוחת־הערב

חיכתה לו על השולחן. הוא שתה את כוס החלב הקר ונכנס למקלחת. קילוח המים קטע את נשימתו. קרים היו כסכינים. אף-על-פי-כן עמד בחשכת הקיטון והניח להם לטטוף אותו עוד ועוד.

בדודה יונה אי-אפשר היה להבחין. היא נטמעה באפלה. אבל נשימותיה הנוצתיות, החפות-מכל, ריחפו בחדר.

"ישנה", חשב הדוד פרץ וחש הרווחה.

רגש חם הציף אותו. עכשיו ביקש להיטיב אתה ככל יכלתו.
"מאוחר".

"כן. הייתי בישיבה".

ובהשתרעו בוהירות על המיטה הניח בחמלה רבה את היד על הפסת. שכיסתה את כתפיה. ושכב לצדה בלב טוב ובעיניים פקוחות, אך רוחו התעקשה לחזור שוב ושוב אל גאולה. אצל הים.

"לא, לא", השביע הדוד פרץ את עצמו והתקרב אל הדודה יונה.

גופו היה חם ובשרו רגש עדיין, ורק כפות רגליו נשארו צוננות מאד.

"קרה משהו?"

"לא. תישני, תישני", והתהפך על צדו.

למחרת הלך למפלגה. ברצון ובחשש הלך אליה, אך החברים קיבלו את פניו כתמול-ששום. פיון שכך פגו כל חשותיו והוא הרגיש את עצמו מאושר ואסיר-תודה. אלא שהישיבה התמשכה מאד, ופעמים אחדות התערפלה דעתו והוסחה לגמרי מן הדברים שנאמרו.

"אני עייף", חשב בלבו ונזכר בגאולה. דמותה עלתה לפניו ודמיונו נאחו בה ונגרף, כשהוא מנסה לצייר לעצמו מה היא עושה בשעה הזאת.

"ודאי ישנה", אמר הדוד פרץ לנפשו בדאגה, "ודאי ישנה", וניסה להתנער ולנער אותה מעליו.

בימים הבאים הוסיף לעיין במסה של פליכאנוב "על האישיות בהיסטוריה", והרגיש איך מיום ליום הוא שוקע והולך באיזה ערפל ופיוזור-הדעת. משפטים פשוטים ובהירים היה נאלץ לחזור ולקרוא פעמים אחדות, מלה-מלה, לפעמים בקול, רק כדי שייקלטו בדעתו. ואז היה מגלה כי תפלים הם ובעצם אינם מעוררים בו כל הד. אך הוא התעקש להמשיך, קודר ומיוגע, אף כי בסוף העמוד לא זכר כבר מה קרא בראשיתו. לולא הדודה יונה, שישבה לפניו בקצה המיטה, חשב בלבו, היה סוגר ויוצא.

כעבור שלושה שבועות ראה את גאולה ברחוב. היא עברה במעיל-העור החום ובכובע הרוסי. הוא רצה למהר אחריה. אך נשאר עומד והסתכל בה עד שנעלמה.

למחרת הלך הדוד פרץ אל גאולה.

כשעלה במדרגות תקפה אותו חולשה גדולה וכבר עמד לחזור וללכת משם. הוא דפק בדלת בוהירות וחיכה. בתוך כך קיוה כי איננה.

"למה באת?" אמרה גאולה וקמה מן המיטה.

הדוד פרץ מילמל משהו והשתתק.
 "ידעתי שתבוא", התרככה גאולה והסירה את הכובע מראשו, "כובע מצחיק", וחבשה אותו בחיוך לראשה, "לא?", ושמה אותו בחזרה על ראשו, "פחדתי שלא תבוא", אמרה פתאום בנעימה אחרת, כבדה, ותפסה בכוח את כף-ידו, "חלמתי עליך", וכמו בפחד השעינה את ראשה על חזהו.
 "חדר יפה", אמר הדוד פרץ ונגע קלִזֵת בצווארה.

החדר היה קטן וחסר-צורה. היו לו ארבעה קירות גבוהים וצהובים וחלון מוארך ומסורג. את חצי השטח כמעט תפסה מיטת ברזל כפולה, שהיתה שרויה באי-סדר גמור. על הכרית היה מוטל ספר פתוח והפוך. מנגד למיטה ניצבו שני כיסאות פשוטים ושולחן מרובע, שנשען אל הקיר. בפניה עמד כד מים.
 "שב", אמרה גאולה וניגשה לסדר מעט את המיטה.

"מי זה?" שאל הדוד פרץ והצביע על תצלום שהיה מונח מתחת לזכוכית השולחן.
 "אבי".

"נראה צעיר".

"כן. הוא מת צעיר", אמרה גאולה בחיוך והסתכלה בו, "שלא תברח", ויצאה מן החדר.

הדוד פרץ התישב על שפת המיטה ולקח לידיו את הספר. גאולה חזרה ועמדה להסתרק מול הראי. ראשו השקוע בספר נשקף אליה מתוכו, והיא אמרה בחיוך עצוב ולגלגני:

"בחצות ליל-קור-וסער, עת אני, שבור-הצער,

בספרי חכמה נשכחת הסתכלתי ניס-וער,

בא קישקוש סתום בדלת, קל כדפק יד נחשלת —

יד חוששת—יד שואלת מחסה לדל או גר.

'זה אורח'—כה לחשתי—'זה אורח, זר או גר—

זה אורח, לא יותר".

"תמשיכי", אמר הדוד פרץ.

"לא זוכרת יותר", השיבה גאולה, משכה מידיו את הספר והשליכה אותו על המיטה.
 "חבל".

"לא חשוב. בוא, נצא מפה", והסירה את המעיל מעל לקולב.

הדוד פרץ העיף מבט בחלון וראה כי הכל שרוי כבר בחשיכה.

הם נכנסו למסעדה קטנה. אור צהוב האיר את הקירות, שעד חצים היו צבועים בצבע-שמן ירוק ותמונות של מנהיגי היישוב היו תלויות עליהם סביב. הדוד פרץ בחר בשולחן שבפינה וישב כשגבו אל הרחוב. הוא הזמין שתי מנות סלטי-ירקות ושתי מנות דג מטוגן.

"אם אתה אוהב אותי אז תאכל את הביצה", הודיעה האשה לילד הקטן.

הוא סירב ופרץ בככי.

גאולה צחקה. היא אכלה בהנאה. תנועות ידיה היו אטיות. היו לה פרקי-ידיים דקים

ואצבעות ארוכות. הדוד פרץ הסתכל בהן וכפעם בפעם זרק מבט בבעל המסעדה, שעמד נשען אל הדלפק וקרא בספר. מן המנורה, ממש מעל ראשו, השתלשל סרט חום של נייר־דבק, אליו היו דבוקים הזבובים שנפלו במלכודת.

"זוועה", הפטיר הדוד פרץ.

"זה זבובים", אמרה גאולה ברשעות, "צריך להרוג אותם, לא?"

"נלך", אמר הדוד פרץ לאחר ששתו את התה, והם לבשו את המעילים.

הערב היה צלול וקר. הם עלו עם שדרות־רוטשילד ויצאו אל הכרמים ושדות־הבור.

באמת רצה להיפרד ולחזור הביתה.

"איזה לילה", אמרה גאולה ופשטה את זרועותיה, "איזה לילה", ובעיניה העייפות היה מבע של ייאוש מופקר וגם עליוזת.

אורו המתכתי של הירח הקפיא את המרחבים. דומיה עמדה בהם. הרעשים רחקו, התחוללו במקום אחר, מעבר למחיצות השקופות. פה־ושם התנשאו עצים, כמקפא פטריות־עשן, ועליהם זרוע ברק־כסף קשה, מכושף.

האדמה נדפה צינה וריחות חריפים, שהתערבו בריח החם של המעיל.

"לאט", הפצירה גאולה, "לאט", ובפניה, שהיו נבהלות ופראיות, הצטלל והלך איזה ריכוז הזוי, עצור־נשימה, מתמכר לאין־שיעור.

"אל תעזוב אותי", התחננה גאולה, "אל תעזוב אותי".

"לא, לא", לחש הדוד פרץ בתוקף ואימץ את חיבוקו. ובתוך כך הרגיש איך המועקה מתפשטת בתוכו וכעין ריקות ואזלת־יד.

אחר־כך עטף אותה במעיל והיא הניחה את ראשה על ברכיו.

אור־בוקר אפרפר בא בחלון. הדודה יונה שכבה במיטה בלי נוע. היא שכבה על הגב. רק ראשה, שהיה שקוע בכר, ביצבץ מתחת לכסת. עיניה העצומות נחבאו מתחת לעפעפיה הגדולים. לרגע דימה הדוד פרץ כי אינה נושמת ונחן עליה. פניה החיורות בצבע קליפת הביצה נראו עייפות מאוד וזקנות.

הוא הסיר את הבגדים והשליך את הנעליים אל אחת הפינות. זיעתו נקרשה וצינת האוויר העבירה בו צמרמורת. הוא השתוקק לשכב ולשקוע מיד בשינה עמוקה. החדר עורר בו כעס. הדודה יונה. גאולה.

הדודה יונה פקחה את עיניה ונפתה אליו. רגש של איבה הציף אותו. תקף אותו רצון לספר מיד ולנפץ את הכל במשפט אחד קשה, וללכת.

"האוכל על השולחן", אמרה הדודה יונה בשקט, עצמה עיניה ומשכה את הכסת.

הוא שהה רגע, ניגש אל החלון, נכנס למטבח, חזר לחדר, הפך את ספרו של פליכא־נוב, ושוב נעמד ליד החלון. אחר־כך התישב בזהירות על שפת המיטה, נטל את כפות רגליה הצוננות־תמיד בין כפות ידיו כדי לחמם אותן והמשפט מתהפך בתוך ראשו ומפרפר בין שפתיו.

האור בחוץ גבר מעט. היונים של סבתא המו. ציפרים משונות עברו לנגד עיניו ככתמים וגושים כהים צפו בימים מחותלי ערפל קר.

"צריך לסדר את הענין", הפגיע הדוד פרץ בעצמו, בלאות הרבה שהכבידה את גופו ועירפלה את חושיה. כלאות הפיכתו של אחר השיכרות, "גאולה, גאולה". אחר-כך קם וחזר למטבח והכין לו כוס תה ולבש את בגדי הסייד הלבנים והלך לעבודה, בהגיפו אחריו את הדלת בשקט.

החורף יצא ובא האביב. האור הצהיב ובאוויר היתה חמימות. ליד הלון המטבח פרח הקיקיון. הדודה יונה הוציאה לאוויר את הפסת העבה ואת בגדי-החורף, ודוד פרץ לא ידע את נפשו.

מיד לאחר העבודה היה מחליף את בגדיו, אוכל משהו בחטיפה, והולך. הדודה יונה היתה מסתכלת אחריו עד שהיה נעלם בין הצריפים. רק אז היתה מחזירה את פניה אל החדר הריק וסוקרתו רגע במבט תוהה. על השולחן היו מוטלים הספרים הסוציאליסטיים, אשר הוא לא נגע בהם זה ימים רבים, ואשר היא לא העזה להחזיר אותם לארון או אף להזיזם ממקומם.

ספק נבהל ספק נחפו היה הדוד פרץ מושך את רגליו בשביל-החול, עולה עם קינג ג'ורג' לאלנבי, יורד עם נחלת-בנימין, פונה להרצל ואחר-כך תועה ללא תכלית ברחובות ובמסמות, כשידיו בכיסי המכנסיים ומבטו מגשש ומחליק על-פני המדרכות והקירות והאנשים בלי להיאחו במאום.

מלא נפתולים ניגר הזמן בין תשוקות חרדות וציווירי-דמיון מרהיבים ורתיעה. הוא ציפה לגאולה ועם זאת קיוה כי לא תהיה, עד שהיה שומע את קולה מעבר לדלת ורואה אותה והיא נפחדת ומפקירה את עצמה בידיו ללא סייג, כספינה יחידה המפליגה בכל מפרשיה, נישאת על-פני זרמים לא-נודעים, נדחפת ביד הרוחות, מחפשת מחסה. החושנות שהיתה בה, הרגישות והיאוש הנפחד והמריר, כבשו את לבו כמו חצרות עזובות, בתי-אבן ישנים, עצי-דקל זקנים ומקומות נעלמים שמעבר לים. הכל צפן בתוכו איזו תעלומה וטעם של חירות אחרת.

הם ישבו במסעדות קטנות וטיילו ברחובות צרים. גאולה היתה משלבת זרועה בזרועו, מניחה את ראשה על כתפו ומושכת אל הרחובות הרחבים. הדוד פרץ ביפר את חדרה או את השדות והחולות והפרדסים. שם היה שר ומסלסל בשריקתו ומחבק את גאולה ונושק לה. פעם הרצה לפניו על ההבדלים שבין התפיסה האידיאליסטית והמטריאליסטית, על חשיבות הפראקסיס האנושי ועל החופש שהוא הכרת ההכרח. גאולה הקשיבה לו בהנאה כשחיוך קל מסתתר בעיניה, והוא שאל אותה אם ההיסטוריה ועתיד העולם אינם מעניינים אותה.

"לא", השיבה גאולה בפשטות והתרפקה עליו.

"טוב, טוב", אמר הדוד פרץ והתחייך.

"מאיאקובסקי התאבד", העירה פתאום בצחוק. "היית מתאבד אתי?" הוסיפה כמתגרה.

"כן?" ופניה הרצינו מאד, "כן?"

הדוד פרץ צחק והניח את ידו על ראשה.

"למה?" אמר ברפנות. "החיים יפים, לא? אל תחשבי מחשבות כאלו".
 "אתה נהדר", אמרה גאולה וצחקה שוב, "ממילא אנחנו מתיים. רק מפרכסים קצת".

הדוד פרץ שתק.

"תתחתן אתי?"

"כן".

"או היום. לא מחר. היום", אמרה גאולה והסתכלה בו בציפיה. ואחר־כך הוסיפה,
 "הא, אילו היית זקן. זקן זקן".

בהיותם בשדות אהבה ללקט שבלולים לבנים ולשדל אותם שייצאו מתוך קונכייתם.
 היתה חוזרת ומדברת על לבם עד שהיו שולחים את משושיהם השקופים אל אוויר
 העולם. ויש שהיתה משתרעת על העשבים, כשגבעול תקוע בין שיניה. שעה ארוכה
 היתה יכולה לשכב כך, בלא תנועה. אך יותר מכל נמשכה אל הים.

לפעמים היו הולכים ל'עדן' או ל'גן־רינה', והדוד פרץ היה מתמרן שיפנסו רק
 לאחר כיבוי האורות.

"אתה מפחד?" אמרה לו פעם גאולה.

"לא, לא".

"אתה מפחד", זרקה והסתכלה בו במבט עוין. "אבל אתה הלא איש חפשי, לא?"
 הוסיפה בלעג.

"ניכנס".

"לא", אמרה ומיעכה בזעם את הכרטיסים, "תיכנס לבדך", והשליכה אותם.

הדוד פרץ התכופף והרים את הכרטיסים מן הארץ.

"תאהב אותי. תאהב אותי", ביקשה גאולה כמבקשת על נפשה, כשהיא טומנת את
 ראשה בחיקו וכורכת בכוח את זרועותיה סביב צווארו, כאילו אמרה להיאחו בו
 לבל תיגרף אל התהום.

"תאהב אותי. איך שאתה יכול. אבל תאהב אותי".

הקיץ בא.

גאולה הסירה את המעיל והסוודר. זרועותיה הארוכות השתזפו. שערה התבהר.
 הם דיברו על נישואים.

הדוד פרץ ידע את המעשה שעליו לעשות. הוא לא הטיל בו ספק. כאמת הרגיש
 כי שוב אין הוא אדון לגורלו, ואולי גם לא היה מן הרגע שראה את גאולה,
 וההרגשה הזאת עודדה אותו. הוא רק ארב לשעה הנכונה, ובתוך כך ציפה לנס
 שבעצמו לא ידע מהו.

הימים חלפו והנס בושש לבוא.

הדודה יונה לא שאלה דבר ולא רמזה. היא כבשה מלפפונים בצנצנות־הזוכיית
 הגדולות ודעכה, אך במין אצילות צנועה, טרודה בתפירה ובבישול ובעבודות־הבית.
 מרציה, מעשיה ותנועותיה הזעירות ביותר עוררו בו טינה וכעס מר וקצר־רוח,

אך הוא כבש אותם בתוכו. במחיצתה היה שקוע בשתיקה קודרת וגם בכעין פיזור־דעת. נדמה היה כי הוא נתון להירהורים או כי אינו שרוי במקום שבו הוא נמצא. עם זאת היה מביא הביתה פרחים לשבת, לוקח אותה לסינימה, מסייע מעט בעבודות־הבית ופעם קנה לה צעיף משי סגול. עיניה של הדודה יונה קרנו משמחה ולחיייה העלו סומק מטושטש. כל אותו ערב הרגיש את עצמו הדוד פרץ קל וטוב־לב, ולאחר ארוחת הערב ישב וקרא בפליכאנוב. המאמר לא עורר בו כל ענין, אבל עצם המעשה גרם לו הנאה.

החום גבר. השדות והמגרשים התכסו עשבים צהובים וקוצים מאובקים. לטאות חמקו ביניהם. גאולה היתה משביעה אותו ומפגיעה בו בתחינה ובכוז ובאהבה. נואשת היתה וקמה, שמחה ונדכאת, מתמכרת ללא־שיוור ומתנכרת. לפעמים קלעה את שערתיה התקשטה לכבודו בבגד חדש, ולפעמים היתה הולכת מרושלת כל־אחר שינה.

"עוד מעט", הבטיח הדוד פרץ, "בחורף".

"למה בחורף?"

הדוד פרץ הסביר ונשבע. הוא הירבה בדברי־אהבה. בכל לבו רצה את גאולה. אך חיותן של המילים אבדה. היה להן פתאום צילצול מאולץ ופריך. טעמה המדכדך של הפרידה השתלט על הפגישות עם הרגשה של עקרות. הן נעשו נרגזות, כבדות ומפותלות. ככל דבר שאין מאמינים בו עוד אלא בכוחה של תרמית גלויה־לעין. שוב ושוב הלכו למקומות שבהם בילו בראשונה ולמקומות חדשים, אבל הכל נשאר צחיח גם מגונה.

רק לפעמים היו מתחוללות הפוגות קצרות והזויות. בכוח התאנה והסחת־הדעת היה העולם שוב מתעגל סביבם לשעה, והדוד פרץ היה מפליג ובורא את החיים שיהיו בקרוב, לאחר שיינשאו.

"וניסע לאירלנד", אמרה גאולה.

אצבעותיה הארוכות שיחקו בשערותיו והחליקו על ערפו.

"כן", אישר הדוד פרץ וחש געגועים עם שמחה.

"לעולם לא תעשה", היתה גאולה מפטירה לפתע ועיניה נעשו עייפות מאד.

"אני אעשה. אני אעשה", הבטיח הדוד פרץ כמתחנן וחיבק אותה אליו.

"לעולם לא. אתה כל־כך שומר על עצמך מפל רע", אמרה בכאב, "אתה רוצה להיות איש טוב, ואין בך כוח לוותר. מתי תהיה קצת רע?" ופניה נעשו אדישים ומכוערים.

הוא רצה לומר משהו, אך המלים לא נמצאו לו ועל כן הסיר ממנה לאט־לאט את ידיו ותלה מבטו בתקרה.

"תן לנו את ההזדמנות", ביקשה גאולה בעוד רגע כשהיא מתרפקת עליו ונושקת אותו על פניו ועל שפתיו נשיקות־תאוה נואשות, כאילו התכוונה ליטול בהן את נשמתו או להפיח בו נשמה חדשה.

הדוד פרץ נבהל.

"בוא. נברח מפה."

"לא. אני אעשה".

"כמו למלכות אני מחכה לך. הא, אילו היית זקן".

ובשובו הביתה היה רואה את הדודה יונה. הוא שטם אותה, אך בשום אופן לא רצה להכאיב לה. להיפך. הוא ביקש שתמות.

הגשמים הראשונים ירדו. שוב היה האוויר רענן והחול הפיק ריח טוב. גאולה חיכתה, אבל בשנתה. ימים תמימים היתה שוכבת במיטה, מכורבלת בשמיכת־חורף העבה, וישנה. גם כשהיתה קמה והולכת לעבודה או מקבלת את פניו ומתמסרת לו, דומה היה שהיא שרויה בתרדמה. הכל כאילו התרחש בלעדיה. הדוד פרץ היה בא והולך. הוא הרגיש כי המעשה בשל וכי קל לו לעשותו. אין הוא צריך אלא לקרוע בתנועת־יד קלה רשת של קורים דקים שנלכד בה. ועם זאת הכיר לדעת, אם גם מתוך סירוב, כי משהו, מעין כדור גדול של מוך, בולם אותו וכי אי־שם, בלב המעגל, מתפשטת בועה של אזלת־יד ושעת־הרצון חולפת.

"אני אעשה", היה הדוד פרץ משביע את עצמו בבהלה, "אני אעשה", ולשעה גם האמין בזה בלב שלם.

עכשיו התחיל לרחוש איבה מרה לחבריו מן המפלגה, שהיו נפגשים לו לפעמים ומחליפים אתו כמה משפטים נפתלים, וכן לכל בני המשפחה, ובייחוד לאמו ולאחיו עקיבא. הוא לא הסתיר את האיבה הזאת, אשר רגעי־הנוחם עוד החריפו אותה. רק אל סבתא היה נכנס כפעם בפעם, מחליף אתה מלים אחדות, סתמיות, והולך. הוא קיווה לאות ממנה.

"יש כאלה שקופצים לים ומנסים לשחות, יהיה אשר יהיה", אמר לה פעם.

"אלה שרוצים", השיבה לו סבתא בכובד־ראש, "אבל לא כל אחד רוצה".

"לא. לא. צריך אומץ בשביל לחיות".

"אומץ?" אמרה סבתא באידיש והסתכלה בו בעיניים מלאות אהדה, "לפעמים זה לעמוד ולא לעשות כלום".

"לא. לא", אמר הדוד פרץ באכזבה, "צריך אומץ".

בלילה חלם שהוא הולך לבדו ברחוב ליליינבלום. הוא רצה להשתין וחיפש לו מקום. לפתע שמע שמישהו קורא לו מתוך בנין גדול שעמד בבנייה. זה היה דויד רויזמן, שעמד שם ועשה את צרכיו. הוא בא ועמד על־ידו, אך ברגע שהתחיל נקרע ראש־האבר שלו ונפל. זה לא הכאיב לו, גם לא עורר בו תמהון או פחד. דומה כאילו ידע שהדבר יקרה באחד הימים. הוא חש רק אי־נוחות. דויד רויזמן הגיש לו ממחטה להספיג בה את הדם ואמר בעליצות: „המשחת ארצה".

גאולה לקחה תיק ונסעה לטבריה ולירושלים. זה היה בראשית האביב. על הדלת מצא פתק, שנכתב בחפזון "אל אהובי, האיש הטוב והישר". רגעים אחדים נשען אל המשקוף ואחר־כך קרע את הפתק לגזרים ויצא לשוטט ברחובות. אגב הליכה החליט כי עד עולם לא יפגש עוד עם גאולה, וכעבור שעה חזר הביתה והשתרע על המיטה. הדודה יונה הסתכלה בו ובלא לומר לו מלה נכנסה למטבח וישבה לבדה לאכול את ארוחת־הערב.

כשחזרה גאולה חיכה לה הדוד פרץ בתחנת־הרכבת. שום שמחה לא היתה בו, אלא מתיחות וקדרות. גאולה נופפה לו בידה מבעד לחלון, וכשירדה התחבקו בקרב הקהל. אחר־כך שילבה את זרועה בזרועו והוא הוליך אותה אחריו.

היום נטה להעריב. הרחובות נמלאו צל ואנשים ובאוויר היתה הרווחה. הדוד פרץ שאל אותה לשלומה, וגאולה סיפרה לו מרשמי הנסיעה. ללא מטרה תעו מרחוב אל רחוב: יפירת־אביב, הרצל, המרכז המסחרי. ריחות של תבלינים נדפו מן החנויות והמחסנים וריח של תבשילים ועשן. פניה של גאולה היו יפות ורעננות ורוחה מרוממת. דומה כי שמחה בו, ואילו הוא שתק. עייפות תקפה אותו.

"התגעעת?" רצה לשאול.

קול פעמונים, שהצטלצל בעליונות, נשמע מתקרב וכעבור רגע הגיחה מעבר לפינה מרכבה שחורה רתומה לסוס.

"ניסע?" שאלה גאולה.

"לאן?"

"לא חשוב", והניפה את ידה.

"ליפוי", אמרה לרכב הערבי לאחר שעלו והתישבו על מושבי־הקטיפה הרכים, מתחת לחופה השחורה, שנגעה כמעט בראשם. "מלכי הארץ", צחקה גאולה לקול הפעמונים והתרפקה עליו.

"כן".

הגיעו עד סמוך לנמל והרכב עצר את המרכבה ושאל לאן להמשיך.

"בחזרה", אמרה גאולה.

ירדו בנחלת־בנימין וקול הפעמונים שוב הצטלצל בעליונות עד שנבלע והשאיר אחריו איזו ריקות עצובה.

"התגעעת?" רצה הדוד פרץ לשאול.

גאולה הניחה את ראשה על חזהו והתכנסה בו. אגב הליכה שיחקה באצבעותיו ואף העבירה את האצבע והאמה על שפתיה. משהו הפשיר והתפייס וקורים דקים חזרו ונטו באפלולית הערב הנעימה.

"עייפה?"

גאולה הניעה את ראשה לשלילה. שוב הרגיש עד כמה היא אובדת וזוקקה לחסותו ורגש חם, אבהי, הציף אותו.

"לעולם כך", אמר לנפשו ונשק אותה על ראשה.

הם פנו אל השוק. הרחוב והסמטות התרוקנו והדוכנים היו שוממים כמצבות.

עזובה מרופשת היתה בכל וצחנת דגים וירקות ושלוליות מים עומדים. הדוד פרץ ביקש לפנות לשיינקין. גאולה משכה אל הים.
 "תראה אותו", קראה גאולה והתירה את עצמה מחיבוקו.
 הוא השתרע לפנייהם כבד וקרוש כעיסה של עופרת. איושה לא נשמעה. הדוד פרץ הניח את ידו על ערפה. כאילו ביקש לעצור בעדה.
 "תראה אותו".

הם ירדו אל החוף, חלצו סנדלים והלכו. המגע הרך והצונן של החול היה נעים. צעדיה של גאולה נעשו קלילים ומבודחים. היא פנתה והלכה במי החוף הרדודים וצחקה.

"כמו ילדה", חשב הדוד פרץ בלבו ותשוקה נבהלת תקפה אותו לאחוז בה בכוח. לנעוץ בה את ציפרניו, ללטף אותה.
 "תגע בו. תגע בו".

הוא הלך לצדה, מרוחק מעט. פעם ועוד פעם התכוון לעצור ולשוחח אתה, להבטיח, אך לא מצא לפתוח את פיו.
 "אתה זקן", התלוצצה גאולה והתיזה מים ברגליה. "אבל אני זקנה אפילו ממך". אחרי 'הבית האדום' עצרה.
 "בוא. נשחה".

"כבר קר".
 "לא חשוב. תראה אותו. אפשר ללכת עליו", ופשטה את השמלה. "בוא אתי, פרץ. בוא", והלכה אל הים.
 "חכי".

"בוא אתי. בוא", השיבה גאולה כשהיא מעמיקה והולכת. "הם חמים".
 הדוד פרץ התפשט.
 "יש פה סלעים".
 "בוא".

הוא נכנס אל הים ועמד. המים הגיעו עד ברכיו והעבירו צמרמורת בגבו. הוא טבל את ידיו והעביר אותם על הפנים והחזה.
 "בוא. הוא טוב", קראה גאולה. "יש שם אורות של סוסים".
 הדוד פרץ פסע עוד פסיעות אחדות. יותר לא העיז. הוא שחיין גרוע ועכשיו היה הים שרוי כבר בעלטה גמורה.
 "בוא אתי, פרץ. נשחה".
 "חזרי. יש שם סלעים. היזהרי".

גאולה צחקה בהנאה, ואחר־כך נשמע רעש קל של המים ומיד שוב השתררה דומיה, והדוד פרץ עמד והסתכל ודימה כי הוא רואה את כתם־ראשה צף ומרחיק על־פני הים. הוא שהה עוד מעט, ואחר־כך יצא אל החוף ולבש את בגדיו.
 כעבור חודש קמה גאולה אפטר והפליגה לווינה.
 היא הפליגה בבוקר, ופתאום חדל הכל.

הדוד פרץ שב מן העבודה ופניו מאובנות ואפורות. הוא הניח את כליו והלך. כעכביש שעוררו את עיניו ועקרו את רוב גפיו היה נדחף ותועה ברחובות, אשר שוב לא היו שלו, דורך ברגליים זרות על קליפת אדמה זרה, מתה. האויר לא נגע בו והמראות לא באו אל עיניו, רק ברק־המראות המסנוור שהחזיר הים, אי־משם בקצה יונה הנביא.

למחרת נכנס אל סבתא. היא היתה שקועה בתפילה.
 "מחיייה מתים ברחמים רבים, סומך נופלים ורופא חולים ומתיר אסורים ומקיים אמונתו לישני־עפר", רחשה לעצמה.
 הוא חיפה רגע ויצא. ז'ניה היתה מרדימה את תינוקה. היא שרה לו:
 "עגו, עגו עגורים,
 בשדות האפורים..."

הכלב של פרידמן התנפל עליו בנביחות, אך הוא לא הרים יד לגרש אותו. נוצות לבנות, שעירות הסתחררו מול עיניו ושקעו, וסיעה של עורבים המריאה בבהלה מתוך מעבה השקמה. הם דאו באויר וקראו: "קרע, קרע, קרע!"
 לאחר שבוע חזר ועלה על הגג.

עם רדת החשיכה יצאה הדודה יונה. היא חיכתה מעט וחזרה אל הצריף. כעבור שעה יצאה שוב.

למעלה, מעליה, ניצב הדוד פרץ. היא הזמינה אותו שיפנס לאכול, אך הוא לא השיב דבר ואף לא זיכה אותה במבט.

בבוקר ירד והלך לעבודה. בצהריים שב ועלה על הגג ומאו שוב לא ירד ממנו כמעט. הקיץ התגבר והימים התארכו, כבדים ומלובנים. הופיעו הלטאות, ובאויר עמד ריח השקמים עם ריח עשן המדורות, שהעלו בחצרות, עליהן הרתיחו את דודי הפביסה.

הדוד פרץ כחש ועורו, שנשרף בשמש, הצטפד והתקשה כקלף. עיניו הכחולות, שהיו פקוחות מאד בעומק ארובותיהן הקשות, התערפלו והלכו בשל העשן והאבק ובשל בוהק האור הצריף. שערותיו ירדו על מצחו ועל ערפו כצמר־כבשים גס, מסובך עלים יבשים וגבעולים, שבאו עם הרוח השרבית. לפעמים היה קורע את דומייתו בכמה שריקות צחיות. שיצאו כמו מקנה סדוק. לפנות־ערב, באור האטי של הדימדומים, היה דומה לציפור־פח רעה.

הדודה יונה היתה יוצאת מפתח הצריף במועדים קבועים ומזמינה אותו שיכנס לאכול. היא היתה משדלתו בזהירות, מחננת בקולה.

"אני ממריא", היה הדוד פרץ פולט לבסוף בנימה יבשה ומאיימת, והדודה יונה היתה נאלמת כדיבור שלא יצא מן הפה ושבה על עקבותיה.

אילו היתה אומרת דבר, חשבה לנפשה, או עושה מעשה בשעה שלקח את כפות רגליה בין כפות ידיו, אפשר היה הכל שונה. אך היא היתה אז עייפה מאד, וככל שאימצה את דעתה גם לא העלתה מהו הדבר או המעשה שהיה נושא חן מלפניו ואותו החמיצה.

"אני ממריא. אני ממריא", היו המלים חוזרות ונשחנות לאין־קץ בראשו של הדוד פרץ כבמטחנת־קפה ריקה, "אני ממריא", ועיניו נשואות אל עומק השמיים. ועדיין לא היה יכול לגמור בדעתו אם השמיים הם הרקיע שממריאים לתוכו או תהום שנופלים בה.

את גאולה אפטר לא ראה עוד. בתחילה, לאחר המפולת, עוד נאחו בתקוות שגיוניות ודמותה היתה מלווה אותו כמו חיה, עד שהיה יכול לחוש אפילו בריח המיוחד של עורה ושערותיה. אך לאט־לאט, בחלוף הימים, נקרעה דמותה אברים־אברים ונפרמה ונבללה ונמוגה. עכשיו לא נשארה לו גאולה אלא כמעשה אשר לא נעשה. הוא נואש בלי להיואש.

ובהיות הקיץ קרב אל קצו והוא חרוך וקצר־נשימה, יצאה הדודה יונה ובידיה קערה מלאה עלים וזרעונים טובים. כפות רגליה היו צוננות כתמיד, אבל פניה היו חמימות. משהו רענן וענוג היה בהן.

זה היה יום נישואיהם הנשכח־מאת־שנים, ומרגע שהתעוררה הקיפה אותה איוז הרגשה חגיגית כהרגשת בוקר־שבת באביב. היא סידרה את החדר, החזירה את הספרים לארון, פרשה מפה פרחונית על השולחן, לבשה את השמלה הלבנה, המרו־בבת נקודות אדומות, וקשרה לצווארה את צעיף המשי הסגול.

"רד לאכול", הזמינה את הדוד בקול רך שלא היתה בו כל כניעות, והסתכלה איך הוא ניצב מר וקשוי, אפוף אֶד כספי, "רד לאכול, פרץ", והושיטה מעט את הקערה, אף נקשה בה באצבע, "תראה מה הכנתי. זרעונים טובים. רד לאכול".

הדוד פרץ לא השיב דבר אבל השפיל מעט את ראשו והסתכל בה בתהייה, ונדמה היה כי דבר־מה מפשיר בפניו ומתרצה בייסורים רבים. "בוא, פרץ. רד לאכול".

פיקת־גרוננו עלתה וירדה.

"אני ממריא", השיב הדוד פרץ עקשנית, אך בקולו התערבה נימה של תחינה.

השתררה דומיה, ורק הדודה יונה עוד נקשה פעמיים בלי־דעת בקערת הפח.

"טוב, תמריא", פלטה לפתע בחפזון ובקול נבהל, אך בתוקף.

שוב השתררה דומיה עד שאפשר היה לשמוע את תנועת האוויר החם ואת נסירת השמש בשמיים. ריחם הכבד של השקמים עמד עד למחנק.

"אני ממריא", חזר הדוד פרץ ואמר בקול כפקיעת בועה, וזקף את ראשו.

"לא. אל תמריא", ביקשה הדודה יונה לצעוק, אך היא לא אמרה דבר. רק עמדה והסתכלה בו בעיניים מרחמות, פקוחות מאד, עיניים הרואות את הקץ.

אילו עצמה אותן רגע, אולי היה הכל חולף כחלום רע.

הדוד פרץ עוד נראה מהסס. דומה כי משהו התרופף בתוכו. אולי עוד נמלך בדעתו. רק פיקת־גרוננו החדה התיצבה כראש־חץ.

הדודה יונה פסעה פסיעה אחת לקראתו.

"בוא. נשב לנו לאכול, פרץ", רצתה להציע, "יום נישואינו היום", אך ברגע ההוא

התמתח הדוד פרץ וריטט קלות. אחר־כך פשט את זרועותיו לצדדים ופער את פיו. הציננה היתה משתרגת ועולה מכפות רגליה של הדודה יונה אל ירכיה וגבה. ויותר משפחה היה בה צער, צער הביזבוז וצער ההסתיימות. אך גם מין הרווחה, כזו שמילאה אותה ביום השלישי שבהול־המועד של פסה, כשבדרפם הביתה, בטרם יפגשו בדויד רויזמן, שר למענה "מעבר לים, מעבר לים". אילו אמר מלה אחת גלויה, חלף בראשה, או אילו עשה מעשה אחד של אמת, ויהיו אלה רעים וקשים ככל שיהיו, כי אז אולי יכול היה להיגאל, אפילו היתה גאולתו ייסורים וחטאים.

אבל הדוד פרץ לא אמר דבר ולא עשה. הוא סירב לכל. עקשנית נשא את ראשו ונעץ את עיניו, שלא היה בהן עוד כל תום אלא רק עפר ואפר, בשמי־הקיץ הרקיקים ופניו נבהלות ומסוגפות ורעות. הוא נופף רפות בידיו ולפתע, כנדהף ביד גסה, זע צלו וצנח אל תוך החצר, שהיתה נמוכה מן הרקיע ומן השקמים והאזדרכת ומן הגגות ומן הקיקיון, ונבלע בחול הדק, הזהוב, שהיה מעורב בעלים יבשים ובנוצות יונים ובחתיכות פחם, זכר המדורות.

וזה אירע בטרם יעקרו את השובך, בהיות שרב כבד על הארץ.

"הדוד פרץ ממריא" ליעקב שבתאי הוא הסיפור שזכה בפרס־"קשת" בשיעור 2.000 ל"י בתחרות־הסיפור־הקצר שהוכרזה לציון העשור ל"קשת". קביעת הפרס נתאפשרה הודות לנדבותם של מפעלי־נייר אמריקאיים־ישראלים בע"מ, חברת אמפ"א בע"מ וד"ר יוסף מירלמן.

ראובן בן יוסף: לזכר הורי החיים

קינה תושר על מתים בלבד. אבל,
מהעין החלולה תצא פריחה,
ריחה אחר, האם נאמר כי רק
רוח האדם? אפשר לשיר
אתכם המרחקים בלא חבוק
פרידה, לטיפה בשער מכסוף, צלום
בדאר מדי פעם, אלא כנשמות,
כי אז אפשר להספיד אתכם מתים,
לאבל על האמת. אבל זו תבל,
אין בה אמת, אין מת, חק שמור
החמר, גם מהקבר נשמעים לו,
ולהספיד אתכם פרחים איני רוצה.

הכל מאחר, אף השמש השוקעת—
זאת את ספרת לי, אמא, שערך אז
שמש וארץ, אשה בפריחתה—עוד
אורה נוסע אלינו, שמונה דקות
באחור, שנים לא התראינו, שלשים
ואחת שנה היינו בן והוריו,
ודקה לא הקדמתי, עד היום,
לתאר את זכרכם מאחר אל עיני
העורגות בנוף חלום ומזלות,
כי בטחתי, אם בסוף לא תוסיפו,
זכורים תהיו לעבר העליו שבי,
ואם לא תחיו, בשרי ישרה אשרו.

הכל זוכר, אך לא לזכר ישיר
 החרד לנצר שעת חיים חיה
 כמוד, אבי, בשים לבך
 על גיר, בכמיהת עלומיך להיות
 אחר, לשהות בספור, משמר
 מעבר לרגע: כתבת על צפור
 בכלוב, סורגיו פו, כמדמני,
 ותשוקתה לחפש, משהו נושן,
 רשום, כדרךך, על גיר מקוקו
 שכתבת פרץ תחומי קויו, לא בא
 חפשי, ועתה, אם בשירי אתכם
 חיים לתמיד, אכזיב, בנגד הנגי.

נששת את גירך, אבי, ואני
 כבר לא עלם ועודי כותב, נכבד
 היעוד, תאמר, אך כבדות יותר דמותך
 ותולדות הזכרון: אדם נוצר
 כוכב חדש, מחו נתלש מאש
 החלל להקרש כסלע בוהה
 עד בוא המים, החיים, תאי אלמוג,
 אצות מטפסות אל אור, רמש עצום
 לוחך עצים כחציר, קופים נלאים
 לקפץ, סלעים בידיו האדם רוחש
 ומתרבה בזכרוני, באנחותיך,
 אבא, בדמעותיך, אמא, על בלי די.

עַד שְׁנַת שְׁלֹשֶׁת־אַלְפִים־שָׁשׁ־מֵאוֹת
 לְסִפְרָהּ, יִהְיֶה מִשְׁקַל הָאָדָם בְּעוֹלָם
 כְּמִשְׁקַל הָעוֹלָם, יִהְיֶה מִשְׁקַל הַזְּכוּרֹן
 כְּמִשְׁקַל הַמַּתְכוּת הָאֲצִילוֹת, כֶּסֶף וְזָהָב,
 כְּמִשְׁקַל יְסוּדוֹת הַכְּבֹד, אוֹרֵנִיּוֹם,
 פְּלוֹטוֹנִיּוֹם,

מִתְנַפְצִים, נוֹסְחִים בְּמַחֵי אֶחָד אֶת הָעֶבֶר
 מִלִּפְנֵי הַהוֹה, וְכָל חַי יְרוֹם
 חֲפָשִׁי, כְּמוֹ צְפוּרָה, אָבִי, אֶבֶל בְּלִי
 סוּרְגֵי הַפֹּז, בְּלִי אוֹר, כְּשִׁשְׁעֵרוֹת אִמָּא
 בְּחֶדֶר הַמַּתְרוֹקֵן מְכַסִּיפּוֹת וְהוֹלְכוֹת,
 חֲפָשִׁי בְרוּחַ, כְּאֵלוֹ בְּאֵמַת מֵת,

פְּנוּי לְאַחֲרִית אֲשֶׁר שֶׁל אֵין־דָּבָר.
 כֵּן תַּחֲיוּ לִי תְּמִיד, וְאֲנִי אֲתַכֶּם,
 נִתְאַחַד קְלָנוּ, בְּהַהֲפֹךְ הָאָרֶץ
 כְּלָה לְשִׁמִּים, וְשִׁירֵי וְהַשְׁאָר
 לְדַמְיוֹן כְּמוֹ קוֹלוֹת הַכּוֹכָבִים,
 וְלֹא תִזְדַּקֵּר מִטַּפְחַת מִתְנַפְנֶפֶת
 כְּמַחֲסֵה לְעֵינַיִנו, לֹא יִהְדָּהֶדוּ
 פְּסוּקֵי מִכְתָּב הַנּוֹשָׂאִים שְׁלוֹם מִתּוֹךְ
 חֶסֶר, מִתּוֹךְ קִיּוֹם גִּפְרֹד, יָדָךְ,
 אֲבֵא, נִמְתַּחַת אֶל הָעֵט, שְׁפֹתֶיךָ,
 אִמָּא, מִמְלָמְלוֹת—”תִּשְׂאֵל שׁוֹב
 לְשִׁלּוּמוֹ, מִתְּגַעְגְעִים עָלָיו כָּל
 הַיָּמִים”—קִינָה תּוֹשֵׁר עַל חַיִּים בְּלִבְד.

מיכאל לביטוב: עסקים

הוליך גדעון מרדוק, קופאי-קולנוע, הסכנותיו בחורף השנה שעברה אל משרד חנוק בשוק הקטן. המציא לו הסרסור בית-דירות מאבן. לפני מותו באותו חורף גשום היה בודק אצל דייריו, חס על המרצפות כאילו עדיין היו מצלצלות בכיסו. הספיק לו אותו חורף גם לעבר את אשתו. חמש שנים נזהר לבל יאכל תינוק את הצרור המשמין. לקראת הקיץ פלטה החלבית המסולסלת שנים בנים. עמד לה הבית למלא את המקרר האמריקאי מזון-תינוקות משובח. אפילו את הלבנים הצואים היתה מגלגלת עם החיתולים אל המכבסה האוטומטית. נטפלו בריות הבית אל אמה הגהצנית של גברת מרדוק.

"המנוח בעלה היה מחזיק את האצבעות סביב הצוואר", הראו לזקנה הטורחת, "והיא, בתך, את האגרוף כולו מכניסה לפה".

קשרה הזקנה עשרה ראשי-חרשף בחוט, סגולה לדמעות. לא השגיחה בה הגברת מרדוק, בתה, עד שהחלה לנפץ מצחה. זכוכית השולחן החדש צללה כמשוגעת. "מרשעת, את הכבד מוצצים, בת לכפרות ילדתי".

המצח העבה-מלהתפקע הרקיד את הסרוויס הלבן. שמטה הבת את הפיטמה מן הפיון, נשאר האדום פעור כמקורו של אנקור.

"אני, גברת אמא, מחזיקה בארנק, יקחו אותם הם מתוך הרימיטיום, ארנק רזה כמו של המנוח גדעון מדביק ביד ממהץ, ודיירים שלי יורקים להרטיב את הכביסה שלך".

הסרוויס הלבן נח מפיזס. רוטנת, הידקה הזקנה את התינוק השבע, קשרה מבעבעת לתוך החיתול הנקי.

לפנות-ערב יצאה האלמנה בשמלת-סאטן משובצת. רחוב אלפנדרי מזופת שחור. פסיו צהובים, טריים, שרועים לרגליה עד לבנין-האבנים המשובב בפיינה. רק נערי האריגים מפצצים נשימותיה. מתוך שולי חנויות-הבד העמוסות, מודדים כבודה בין המטרים. עוברת ביניהם מלכה. גמיעות-גמיעות מאחות אדי קיפוליו של משי המטפחת, עד עומק ריאותיה אודיקולון יבוא.

בחצר משחיל הרפד החירש תאנים. אזניו השעירות רועדות ברות. צומחים מולו שיחי גירניום, וביניהם פתאום הגברת מרדוק בעלת-הבית. נמתח הרפד אליה, בקושי זוחלות נשיפותיה עדת שבוללים לתוך אזניו, ומשבצות הסאטן ניתכות אבני-חצץ על קרחת.

משכה אותו מעל כיסא-הקש, קליעת העיורים מרחוב דוד ילין.

"נקי, אדון ארון, קרומים מתחת בלב של הגברת אמא. כל המזרונים החוצה!"

"המנוח", מנסה אדון ארון. היא חוסמת אותו במשיכה אחת.

"המנוח, מנוח, גרוש לא עבר מהידיים. מזרונים, בניירות התום: לא בדירה. התום אדון ארון".

הרפד צוחק.

"מה אתה צוחק?"

"כלב עולה על כלבה מאחוריך, גברת מרדוק".

מכוונת בעלת־הבית נעל חומה, אורתופדית, המקיצה את ריקוד העכוזים השעיר.

"מתחת לברט צריכים לגרד לך, אדון ארון, מתחת לברט".

"בריאות על הגברת, תשב", מציע הרפד את כיסא־הקש ההפוך.

"מחכה לסטודנטים?"

"לסטודנטים".

"לא משלמים הממזרים?"

"לא משלמים".

משחיל הרפד תאנה. רוח קל משיר עלי עץ־התות אל תוך הכלי המלא תאנים. זכובים ירוקים נבהלים בטיסה וחוזרים אל הטיפות המתוקות. ברגעים אלה לפני החושך נעימה הישיבה בחצר. שתילי העגבניות הנסמכים אל קיר־האבנים החיצון מגישים לפתע ברק אדום מתוך מסך הירק. פטרוזיליה, נענע ושמיר לאורך קר־המים עד הגדר המצולקת תיקוני בטון חדש. משם אל סמוכת חביות המים, בין המלונים המוסתרים מעיני ילדי הרחוב מאחורי מחיצת קרטונים בסדר נקי. מטפסי הליפה קשרו צמרתם סביב מעקה־הברזלים המפותח אשר למרפסת הרוקח דנון בקומה השנייה. התול הדק העוטף את שני עצי האסקדיניה נראה לגברת מרדוק פלאי, קורי עכביש לבן.

"הנה, גברת מרדוק", מפריע הרפד את השקט, בִּטְרִיות למכשיר קניתי, נשאר הכיס ריק. המחזרות", מנדנד הוא את שרשרות התאנים התלויות לייבוש על בריח התריס. "לצדקה. מלונים וירקות כל יום־ששי אני מוביל לבית־היתומים הספרדי. תרופה משמיים, צלולה מנשימות תינוק. אחי, יוסף הבכור, היום כושים מגישים הנשימות לפיו, מצליח גדול ברודויה. זכה לרפואה מידי של הצדיק אליהו הנביא. חלבן ערבי שבר לאחי יוסף את הרגל. נשא אבי על ידיו את הבן המילל אל מוכר רופביו־ה, בגדים ישנים, שהיה מומחה לשברים בידים, ברגליים, בכל הגוף".

על המדרגות העולות אל מחנה־יהודה פוגש אבי מופתי אחד.

"שבר את הרגל, בנך זה?" ועיניו רכות כשל יהודי.

"שבר", עונה אבי.

מניח המופתי יד לבנה, סיד לבן, על רגל אחי יוסף הבכור. קפץ אחי מבין זרועותיו של אבא המנוח. הרגל שלמה, הכאב נמס, והמופתי איננו. ממהר אבא המנוח לאורך הסימטה, ירד במדרגות בין סוכות הירקנים והאטליוזים, הפך המופתי אוויר דק, שאינו נתפס בין האצבעות. לא הבין מורי אבי שנטה הרבה אל זווית החילונים עד שלחשה לו אמא לאחר שאכל בוריקאס וביצת־חמין בשבת אותו שבוע. ולבו היה קל.

"תסגור בלב, נסים, גילוי ראית. רפואה הביא אל בנך הנביא אליהו. רפואה משמיים צלולה מנשימות תינוק".

"אותו מוסלמי חלבן שבר רגל אחיך יוסף הבכור?!"

"כן", מאשר הרפד. אצבעותיו הארוכות תולות שרשרת תאנים חדשה על בריח התריס.

"למה שבר?" מחזקת בעלת־הבית אגודלה בין חגורת העור המשופשת והפולור לימים טובים של אדון ארון. כאילו מתוך פיסת בשרו החשוף תמשוך לה תשובה. "תלבושת מצא לו הצדיק הנביא אליהו", דוחפת בברכה העגולה את דלי התאנים למצוא אחיזה בדירה המצמצם עצמו בחושך. לולא עמדו לו מכנסיו הלבנות של הרוקח דנון היתה מתיזה סביבה על אותו ממתיק סיפורים חרש.

"ערב מבורך, בעלת־הבית", מקדים הרוקח דנון. יוצאת הברכה מעל לשונו ספוגה מטפטפת נוחם סתום הסוגר על כעסה הצעיר.

"ואיך השמן?" מסלק הרוקח דנון על־התות תועה מעל קרחתו. "שרף את האגזמה, רוקחים כמוך מקצצים פרנסתם של רופאים. העור חלק ומתוח כאילו לא ילדתי שנים".

"תעלה, נשתה קפה על המרפסת, הרוח למעלה מסלקת את אבקות היום. כאב־שיניים תרפא מתחת למרקיזה. יואיל אולי אדון ארון להמתיק לנו באחד ממלוניו". ממחר הרפד לבדוק מאחרי הקרטונים ולשוב, טופח בכפו השטוחה על מלון סגלגל.

"בכבוד", קולט הרוקח את הפרי בין אצבעותיו הרכות אשר ציפרניהן עשויות בשימת־לב כמשולשים קטנים, נזהר לבל יוריד על חליפתו הלבנה מגרגרי האדמה הטריה המצמיחה מלונים יפים אלה. מפורסם הרוקח דנון באהבת הנקיון, אהבה אשר פחוסי־גורל מדביקים בה טומאת מוזרות עד טירוף־הדעת ושגוען מנסים הם לתפור לה.

"וכי מי לדעתך" ימשוך בלשונו החייט, לאחר שפסק הרוקח דנון מלתפור את חליפותיו הלבנות אצלו, "ינער את אשתו ברבנות, נרקיס כגברת דנון הראשונה. וכל זה למה?" יתפוס החייט נחמיאס פרקיידין של השיימ, "אותה נרקיס בבית טוב הושקתה ואפילו שרפה מעיל־חליפה לבן, מגהץ הפך לה צעצוע".

שמחה אָלגרה, אחות הרוקח, באורחת. מאז הסתלקה מדלין, הצרפתיה שהביא עמו אחיה מרודויה, צלל הבית בין רהיטיו הכבדים, מותר שובל עגמומית. למרות מומה אוהבת אלגרה אהבת־נפש חברת אנשים. מיד מגישה היא מבעד הזוגיות העבות של משקפיה תכלת רפה האופה רצונם כרצונה החנון. אפילו הצרפתיה הקפריזית נקשרה אל יושבת־בית זאת. בערבים קרירים הוציאה אותה על כיסא־הגלגלים המבריק, טיול עד חומת שנלר. ליד בית־הספר לבנות, הבנוי אבן ירושלמית לבנה, עמדו להסתכל. פחלות כהה היתה מצטברת דק־דק בגיאיות, מדרונות הגבעות ענו הדים, קריאות בריות גן־החיות. רטטו נחיריה המתוחים של מדלין, משב הליבנט הכחול חמר בה. את תמונת הנדוניה שהביאה עמה, דיופי אורגינל, היתה תולה לאחר טיולים אלה בחדר־השינה שלה. הנפרד מחדרו של הרוקח. דיופי, היתה אומרת לאחות הרפה ולא מפרשת מה כוונתה.

שטיחי בוכרה קלטו צעדי גברת מרדוק, לאורך המסדרון. קירותיו לבנים, ארוכים,

מכוסים עד גובה הטפטים מיניאטורות פרסיות, אוסף נדיר שבא לרוקח בירושה מאביו האגרנום פושט־הרגל. לפני השתקעותו הזמנית ברודזיה הסב אוסף־צבעונים זה מועקת־לב וייסורים לרוקח דנון. אפילו על כבוד־אב פסח בשלו. התעקש האגרור־נום, את חוות הניסויים במוצא מכר ולא קנה באותם פרסיים את חובותיו. בשנים האחרונות דבק צורך האספנות גם ברוקח דנון. שלא כאביו השקוף והאָנִין, אשר בערבסקה דמשקאית אחת קנתה משפחת גולים ישיבה בביתו, מזון, לינה וכסות ביד רחבה ועוד לבו נקפו־שמה לא ידעו ערך הניתן תמורת החיים אשר הזינם שנה. לקט הרוקח מעולם הריאליה.

סניור יוסף ארון, אחי הרפד, אשר בהשתדלותו קבע הרוקח את ביתו ברודזיה לתקופה זמנית, פסק ראשונה באזני בעלי־המטעים היוונים, שלושה בעלי־מטעים יוונים בלחצם אותו בדבר בית־המרקחת אשר פתח בן־ארצו, הוא הרוקח דנון, בשכונת שחורים.

"מדען חשוב", רכן סניור יוסף ארון על היוונים הלועסים טבק, מערה חשיבות ידידו לתוך האזניים הנכריות, "מדען חשוב העוסק באוסף מעולם הריאליה". עד אז פטר עצמו הרוקח דנון מלהגדיר את האוסף.

פוחלץ העז ועובר האדם הצף בספירט בתוך צנצנת—שני היהידים הגלויים בבית. שאר הלקט שמור בתיבות־עץ, בחדר־המעבדה העצום בגדלו, היונק חייתו מבית־המרקחת, קיטון צר הפתוח אל רחוב אגריפס, יניקת מגושם הדבוק אל דד כושית מצומקת. אותו עובר־אדם הצף בספירט סילק את אַלגרה מהבית למשך שבוע שלם לאחר שוב אחיה מן היבשת הפראית. את הצנצנת נשאה מדלין, עטופה עתונים אנגליים. שאר המטען הגיע בדרך הים. להוטה לעזור, פירקה האחות את המזוודה. שמונה חליפות לבנות תלתה בארון המהגוני. מבושם בחלוק־רצצה בורדו יצא אחיה, שורק "אל מלך נצור המלכה", למצוא את אַלגרה מעולפת בתוך כיס־הגלגלים המבריק, מולה גלויה ערוות הצנצנת מבין מלות העתון האנגליות. רק טיפות הוואלריאן אשר השקתה אותה מדלין השיבו את רוחה. שבוע־ימים התגוררה בבית דודתה, אחות אמה. רעש מכונות־הדפוס של הדוד בקומה מתחת כירסם את לילותיה. ניקרה מדלין עורף בעלה, צרפתית ניגנה לו אותם ימים עד שנעתר לה. את הצנצנת הניחה על ארון־התרופות הגבוה. "שם לא תראה המסכנה מחמת עיניה הלקיות. ואתה. מסייה, שב, שתה לימונד קר, דגדג בעיניים שוכן־ספירט שלך בהנאה". במכונת האוסטין הקטנה של הדוד החזירה מדלין את גיסתה. בעצמה העלתה את כיס־הגלגלים המבריק אל חדרה הנקי של הנכה.

רוח המרפסת השיבה עונג אל חיק הגברת מרדוק. הרוקח דנון עמד עליה, קפה תורכי בספלונ־חריסנה צלולים, את מלון הרפד פרס, מגיש עוגיות מִי־ורד עדינות המפשירות בפה מתיקות מאפה־בית. גופו המפויס נענה לחמוקי ספת־כרים העושה קיץ מתחת למרקיוזה.

"הנה, גברת מרדוק יקרה, רוצה אני למשוך אליך עסק. לא קיקיון סרסורים, עסקי־חיים ממש שמטילים גורל של אדם לצד זה או אחר. מודה אני, לולא אותו קרוקודיל

מעופף היינו נוגעים אחד את רעהו נגיעת בעלת-בית ודייר. מקדים אני את המאוחר מחמת התרגשות והשיבות הענין... יודעת את, איש שיטות סדורות אני, לכן אערוך הזמנים כהווייתם, ועמך הסליחה אם יאריך מעט סיפור-המעשים. בית-מרקחת ראשון קנה לי אבי בדמים רבים. חנות מנופקטורה ברחוב יפו, מקום המושך את העין. בעלה, דוקטור דנילו, דנטיסט אשר רשיונו נשלל, מסר נשמתו בצורה מוזרה באמבטיה. מסיחים היו הבריות הרבה, בין ששם קץ לחייו או שאדי המים החמים החניקוהו. נשאר אָם ובתה, וחנות המנופקטורה קמה לי לקנין. דמים רבים משל אבא עברו לחמם כיס האלמנה דנילו. למרבה-הפלא, לאחר שנים-מספר קמה בתה בנוריותו של מורי הנכבד מתקופת לימודי באליאנס, בן משפחת דנילו, לי לאשה. ושמו של סבה, רופא בית-המלכות ההאשמי, נתנה לי לנדוניה. נמצאה הכפפה גדולה והיד קטנה. ניסה אבי להדביק בחומר את אשר לא הדביק הרגש. שוב סילק מעצמו לירות מנדטוריות לשמן ימיה של הגברת אשתי, המצלצלת כספים בכל חנויות העיר. סופם של נישואים אלה ברבנות. סניור יוסף ארון, אחי הרפד מן הדיוטה הראשונה, חברי הנחמד, חיזק את לבי. אותם ימים לפני נסיעתו לרודזיה היו. זוכר אני משפט שלו: 'כספים שהכניס אביך במשפחת הדנטיסט רק בספר אחד נרשמו, במסכת גטין'. פיקח ונבון סניור יוסף ארון. עקב התרופפותו הכלכלית של אבי האגרונום נענית להזמנתו והשתקעתי זמנית בארץ רודזיה למלא את הסדקים. בית-מרקחת פתחתי בשכונה שחורה, שכרתי יליד משכיל כעוזר—תומאס. ממנו יצא ענין הקרוקודיל. שוב מקדים אני את המאוחר. תאכל גברת מרדוק מלון, מתוק הוא, מתרצה לאחד.

אלגרה הסיעה את כיסא-הגלגלים אל המרפסת, נושאת טרנזיסטור המסיים חדשות השעה שבע—ששה נשים נפטרו ועשרה עדיין מאושפזים. הציבור מתבקש להימנע מאכילת שעועית משומרת, מיובאת מפורטוגל, עד לתוצאות בדיקתו של משרד-הבריאות.

"מפורטוגל", נבהלת אלגרה, "ליאון, קופסות סרדינים מפורטוגל יש בבית". "סרדינים, אלגרה. רק השעועית מורעלת... אותו יליד, תומאס", קושר הרוקח סיפור-המעשה אל הגברת מרדוק מחדש, "דבקה נפשו בי. הוא שהצילני מידי הטרוריסטים. גם בעתוני הארץ כתבו המעשה. אמר כבר הכתוב: 'ש אוהב דבק מאח'. בשעות הרפות, כאשר לחץ הקונים קטן, למד הצעיר דיקדוק הלשון הצרפתית מפי. בשעה חמה אחת נעמד תומאס לפני המאזניים העדינות, שחור וחלק מתוך החלוק הלבן. 'סיר', שואל הוא, 'ראית מימיד קרוקודיל מעופף?' 'קרוקודיל מעופף?' נדהמת. נדמה, כבדה שמיעתי בחוב. 'מעופף', עומד על דעתו הצעיר, בוגר הקולג' האנגלי. ממושקף, אנגליקני אדוק.

"בלילה של אותו יום הובילני תומאס אל בתי-הקופסות של השכונה השחורה, מאחורי הנגריות המזוממות. צרצרי-ענק המותחים מוזיקת ברזלים בין קני הבצה המעלה אָדי סרחון. גברת מרדוק, כשם שרואה אני אותך עכשיו יושבת על כיסא-הנצרים במוחשיות מושלמת לפרטיה, ראיתי את הקרוקודיל רובץ על רצפת-האבן בתוך צריף-הפח העצום כמוסך-מטוסיים. טיפות זיעת השחורים, בעירת הקנבוס,

שורת הנשים הדדניות. המפילות בשרן פרקדן, מטורפות מחול־האצבעות על סירי האַמיל. תופי הכושי החדש, עבד מבשלות בתי־החרושת. צווחת בתולות־הטכס המובלות אל הנשיות הגמורה צימצמה לבנותי אל תומאס האנגליקני, המרטיט עד שולי קרקפתו הצמרית.

"הזוחל הירוק ניפץ זנבו על מוטות העץ, הסוגרים עליו מפני הציבור הלוהט, ושב אל השוקת הנמוכה, המלאה שיכר המטמטם את הלטאה. לפתע הושלך הס. רק לחישות התחפושת המרוסקות קרעו פתחים באוויר הכבד שמבעד להם החל להמריא הקרוקודיל. פירפוסיו המגושמים, גוף־הקשקשים הדואה לקרקר את קירות הפת, סורגי התקרה, את דלי העץ עליו ישבתי—כל אלה שרפו בנפשי צלקת", סתם הרוקח דנון. "שני אָחיו של תומאס גררו אותי לביתי ואני מטומטם־חושים". עיניו תעו בין גבעולי הליפה, הנאחזים בין פיתולי המעקה המפותח של המרפסת. "שוב מקיף אני את המעשה ועל העיקר מדלג. תשתה הגברת מרדוק עוד ספלון קפה". וכבר אָלגרה מווגת ומניחה לפני האורחת. "חגיגת כניסת־למצוות של מוריס, בן־זקוניו של סניור יוסף ארון, שמטה מוחי המזומם, דקור סיכות הסדר הפרוע, מלפני המחשבות המס־תערות עלי גלים וקצף. עליית הנער לתורה בבית־הכנסת הספרדי המבריק בטהרתו ניקתה חלל גופי המחולל בפית השחור. הפיה אבק פורח במשבים קלים, גברת מרדוק, הרקב בעורקים הסמויים מההרגשה מחלחל, במסתרים רוקם עלילותיו. למועד השנה נשאתי אשה בעלת סגולה, מדלין אבן־צור. אבותיה אנוסים אשר דמם העתיק זיעזע שלוותם לחזור. רעייתי ספגה דיני בני־ברית ותרבות משופרת. פגשתיה בטרקלינו של סניור יוסף ארון. קידשה לי לאשה הדיין מיוחס. דין הזרע לנבוט והמוגלה לפרוץ. אותו לילה פרוץ מידת גבעול גלוי קצצתי בו. שרשו סתם בי כוח המוליד. מדלין, בעלת הבנה ונדיבות־רוח, הפצירה בי: 'תחשוב על אביך, זקן הוא. לא מן הדין לשחק בימיו, והוסיפה בקולה הרגיל, כאילו לא על שדה־מוקשים היא מרפרפת: 'שמעתי יש בארצך פרופיסורים מומחים, פליטים מגרמניה'. חזרנו. נמצא אבא החביב סועד מנת לווינתן. ויד הרופאים קצרה. צל ארוך הטילה הלטאה הדואָה. שנתיים יפות חלקה עמי מדלין בדירה זאת. ראיתי את צעיף העצב התלוי מוסתר. חפוי תלשתי נישואי ליקרה במקום בו ניערתי את בת הדנטיסט".

הלילה הקיצי מילא את הרחוב המסופך בתי אבן, סגר עד פאתי שמיים, סגירה כהה. שתיקה עמדה על המרפסת. רק הרוח משחקת בין גדילי המרקוזה. "מפירה גברת מרדוק היקרה את בן־דודי הבחור יהושע. כפות ידיו השמננות של הרוקח, אשר נחו כוזג גורים מנומנמים על כרית הספה, התעוררו ללוש את הספוג הרך. מנעוריו חסר־מנוחה היה, לא החזיק בקצב־החיים הנוח, המשפיל. הנה, לפני שבוע הזדמן לבקרני בבית־המרקחת. 'דודי', אומר הוא, 'אף שבני־דודים אנחנו...' הפרש הגילים, יודע את... מילדותו קורא הוא לי דודי... 'נושא אני אשה נוצריה מארצות סקנדינביה ונוסע עמה אל מעבר־לים'. עד אותו רגע שמרתי בלבי תקוה. הוא, בן־הדוד, נושא שם־משפחת אבי, הזרע המניב היחיד אשר נותר. זוכרת בעלת־הבית, עסקי־היים רוצה אני למשוך אליך שמטילים גורלו של אדם לצד זה או אחר.

שנה חלפה מאז נפטר המנוח מרדוק מלבוש ההבל. יתומיו הגדלים יצטרכו אב מחנך. יעלה לפניך, אשמם כבני, לתרבות יפה, אורח-חיים הגון אסלול לפניהם. שתיל עקר אני עקב המקרה אשר סחתי לפניך". אצבעות הרוקח תפסו ספוג-הכרית תפיסה המלבינה פרקיהן. "שמורה עמי מגילת-יוחסין המסיעה אבותי לחופי הים התיכון שש-מאות שנה אחורה. חסד תטי אל משפחה אשר פרחה גדולים בתורה, יפית-תרבות וישרי-אמת. יקים בך בן-הדוד יהושע זרע לפני נסיעתו אל ארצות סקנדינביה בלווית האשה הלבנה, ואעמיד חופה צנועה לשנינו".

תולשת הגברת מרדוק עלה ביגוניה ירוק, משחקת בו בין אגודל ואצבע. מעל המר-פסת רואה היא את רחוב הטורים הגומר ישר עד המסגרות הבעולות דלתות ברזל כבדות, מעליהן קשתות-האבן חפויות, בדלות בתי-מלאכתן העמלניות.

"יראה אדון דנון, אחשוב מעט. קשה ענין כבד להפכו באחת".

"מן הראוי, מן הראוי, גברת מרדוק, חיים מגלגלות הפעם הקוביות. רק נשים בלבנו, הבחור יהושע ימים מעטים ישנה, אצה לו הדרך".

"ליאון", מנענעת אלגרה כף-ידו של אחיה, "הסטודנטים מסרו אצלך בעבור בעלת-הבית, הנה שכחת".

"מזכרוני נעלם. תואיל גברת מרדוק", מושיט הרוקח מעטפה חומה שכר החדשים האחרונים. "גם ביקשו בעד הרשתות. בקיץ רבים היתושים, אומרים הם".

"בחורף חוסכים כספים, אגיד להם. את חודש אוקטובר מן הקיר אחלוב. צריכה אני ללכת. שעתם של השנים לינוק. יפות עוגיות שלך, גברת אלגרה, כעוגיות שמחות".

נלווה עליה הרוקח דרך קצרה. אפילו עצר לה מוגית ירוקה, אשר נקלעה באקראי לשכונה המנומנת.

צנועה חופת גרוש ואלמנה. מנין קוראים וכוס-ברכה. רואה אותם אדון ארון נבלעים במבוא המדרגות. הדודות החלביות, אחיות אמה של הגברת מרדוק, הנדחקות אשה אל רעותה, בעל הדפוס, אשתו מתיפחת אל תוך המטפחת אשר הגיש לה הבחור

יהושע, והרב השלוח מהרבנות. יושב הרפד בחשכת הגן, מניח עורף מקומט לסיל-סולי הרוח השובב. גזילת אזניו משיבות העיניים הצעירות-להפתיע, סקרניות מתוך

פרצוף-האגוז, חומדות רוי החיים הקטנים, רחשי הלילה, רסיסי זמוזם אשר הרפד

מקישם אל תהפוכות הליכותיה של הבריה הגדולה. מנגנונים עדינים, גלגלי-שיניים דקים, קפיצוני-מיתח, ססתומי-נימה, טיפות הקיום המטטפות עד שיעור חיותן על

בשר העלה הירוק המגיר לאורך גבעולו לתמהון החרש. צעיפי חמוקיה הרוח מפשילה ולשונו כבדה. חותך הרב מלות קריאתו מעשה מהיר. אמונים הבאים בברית,

לשונם קלה. מנפץ הרוקח זכוכית הכוס, דודות גברת-הבית החדשה היושבות צפופות על הספה היוונית, חביבת האגרונום למנוחת אחר-הצהריים, עוצרות יללות-השמחה

מיראת האדון החתן. הבחור יהושע קל-הרוח מפנה הכיסאות לפני אלגרה החגיגית, הטסה על כיסא-הגלגלים המבריק להגיש היינות. במעמקיה שומרת היא עצב נמוך.

קשרה אליה מדלין רגשות רבים, ואיך תהפוך עצמה כפגר דג מנוקה ומעיה לא ירעדו.

מציג הרוקח תמונות צבעוניות, פנס־קסם לשמח אורחיו. הנה הרוקח דנון עומד, זרועותיו שלובות, מאחוריו חזית בית הלבן, המוקף עצי־נוי, ברודזיה. הרוקח דנון ליד החיות הקטולות, קובע־פקק לראשו, הוא וחברו סניור יוסף ארון מחזיקים רובי־צייד קצוצי־קנה. החיות מיוחדות־במינן. איילות אשר עיניהן המשוכות אל־כ־סוגית מתאמצות לעפל הכדור הקטן, רוצחן המהיר על כרי־הדשא. הבחור יהושע מודד באפלת החדר את האשה אשר הכין לו דודו.

"בחדרה של מדלין אציע אני", אמר הדוד. "לכם מותקן החדר הגדול".
מגלגל הבחור את הסיפור אשר יספר לאַנה שלו, הלבנבנה, השמנמונת. ממש תצחק הדובשנית.

"אלגרה", לוחש הוא לבית דודתו, "עוגיות שלך רק לשמחות".
"כי־צד", שואל הרב, "מכל החיות הנדירות אשר רצו לפניך פחלצת דווקא את העז הפשוטה?"

"כאן מונח סיפור בפני עצמו", מחייך הרוקח אל הרב, ומובילו אל כוסיות המשקה.

בגן רואה אדון ארון את מעשה החתונה נעשה במסגרת החלון הצרפתי המאיר כיפת תול־האסקדיניות.

"שמחה חדשה", נטפל אליו החייט נחמיאס הסב, מציאות־אריגים ממכירת־חיסול תחת זרועו. "כוחו במותניו, הרוקח. לנרקיסה אכל הבתולין. הצרפתייה, לבה מכורסם. הנה יבלע לשלישית את הבית. חשבון פשוט".

"אסור, מהפה תשפוך", מסלקו הרפד. הקשבות פזורות בעולם. ריר לשון־רע מטנף הדרך. דוחפו אל מחוץ לשער. הפגעים מובילים עצמם אל האבדון—מהרהר החרש. הנה עץ־החרוב העצום סידק רצפת הקיוסק. עשרות־שנים אסף כוחותיו, הטיפש, במחי הסדק. חצי גזעו קרעו כבר הפועלים ערומי־החזה, מחר יקיץ עליו הקץ. עשרות שנים אסף כוחותיו. מונה אדון ארון עשרות פריטים, שרשרת לדבליה. במחיר הסדק קרע החוט. התאנים המתוקות, פירות הצדקה, מתפוררות, נמרחות, ועין משגיחה נרדמת. רפואה משמיים צלולה מנשימות תינוק, אוסף הרפד ליחתו. יריקתו המלאה פוגעת במרזב המטפטף מי החבית הפגומה אל ערוגות המלונים מאחרי מחיצת הקרטונים בסדר נקי.

מנפרד וינקלר : בליל המבצע

אֲנַחְנוּ שְׁטִים עַל גַּלִּים—
לִיל־לַא־יָם־לַא־נְהַר, סְלַעִים בַּחֲלוֹן.
אֶת שְׁקוּעָה בְּתוֹכִי, וְאֲנִי
תוֹפֵס צְפוֹר לְבָנָה בְּיַד חוֹרְגַת, שְׂדֵךְ הַלְבָן—
כֶּפֶה שֶׁל אַרְמוֹן, אוֹ רִמּוֹן שֶׁל שְׁלֵג, סְלַעִים בַּחֲלוֹן.
יְדֵי גוֹלְשֵׁת מְטָה עִם לְטֹאוֹת־אוֹר בַּכֶּפֶה.
בְּנִי־אָדָם כָּלָם כָּבֵר עֲזָבוּ אוֹתָנוּ,
רַק הַשְּׁבִיל מוֹסִיף לְרֹדֶת,
רַק הַשְּׁבִיל מוֹסִיף לְרֹדֶת—לְבָדוּ
מִכָּאֵן לֹא תִצָּא עוֹד יוֹנָה לְהִבְיָא עָלֶיהָ אֶל
בְּנֵי נֹחַ הַנְּחִים בְּתַבַּת בְּרוּדִם הַחֲדָשׁ.
יֵשׁ רְגָעִים שֶׁל חַיִּים וְאֲשֶׁר בְּמַתּוֹלּוּגִיהָ
וְעֵדָנִים שֶׁל קֶרֶבֶן בְּאַהֲבָה. יָדֶךָ עוֹבֶרֶת
עַל עוֹרֵי הַשְּׁחוּם, מְפֹרֶטת נְמָלִים עַל עוֹרֵי.
הַיִּיתִי נוֹשֵׁךְ אֶת הַפְּרִי הַמְּתוּק בְּדַעַת צְלוּלָה,
מִסְתַּפֵּן לְאֲבֹד אֶת עֲצָמֵי, אוֹתְךָ. בַּחוּץ פּוֹרֵחַ דְּבִדְבָן.
לְאֵן נְגִיעַ כְּשֶׁנִּשְׁכַּח הַכֹּל, גַּם אֶת הַרְצוֹן לְתַת,
גַּם אֶת הַשְּׁגָעוֹן, אֶת הַזְּעָקוֹת הַקְּטִנּוֹת לְלֹא פֶשֶׁר—
גְּמֵדֵי הַקָּאָב? לְאֵן נְגִיעַ כְּשֶׁנִּשְׁכַּח הַכֹּל,
אֶת אַחֲרֵית אוֹנָנוּ, אֶת שִׁיבַת הַסְּתוּיִם הַבָּאָה וְהוֹלֶכֶת מֵאֲתָנוּ!?
שְׂעָרְךָ הַשְּׁחוּר פּוֹגֵעַ בִּי עִם אוֹר שְׁחֵרוֹתְךָ.
דְּמָמָה, יִנְשׁוּף נִדְבֵק לְשִׁמְשָׁה, בְּגָדִים מְפֹרָרִים עַל הַרְצָפָה.

נְשִׁימָתִי עֹבֶרֶת עַל פְּנֵיךָ הַנְּחִים בְּכַפִּי עֲכָשׁוּ—
 עֵינֹת חוֹרֶת שֶׁל הַיָּד. וּפְתָאם
 רוֹעֲדִים מְטוֹסֵי־קָרֵב אֶל כּוֹוֹן הַגְּבוּל. הֵי שֶׁקָּטָה הַלֵּהק עֲבָרִי!
 עוֹד מַעַט וַיַּעֲלוּ אֲרָגִים שֶׁל עֵשֶׂן מֵעֵבֶר לַנְּהַר.
 מִשְׁהוּ יַעֲבֵר מִמְלַחֶמֶת־הַקּוֹיִם שֶׁלֶךְ—אֵלַי.
 אֲנִי חָרַד לְכַסּוֹת אֶת יַפְיֶךָ הַמִּתְעַגֵּל מִתַּחַת לַיָּדִי,
 בְּשִׁמְיָכָה כְּתָמָה, חֵשׁ דְּבָרִים שֶׁחֲלָפוּ לָלֵא שׁוֹב—
 אַרְוֹן בְּבֵית יֶשֶׁן, חֲשֵׁכָה, אֲגַרְטֵל סִינִי עַל צְלָלִים, גִּבֵּל שֶׁל רוּחוֹת.
 יָדִי גוֹלְשֶׁת מְטָה עִם יָרֵחַ פּוֹסֵעַ בַּחלוֹן הַמְּצִית
 פְּנִסִים בְּדֶרֶךְ. רוּחַ עוֹרֶת, חִלוֹן בְּסֻלְעִים.
 הַלֵּהק חוֹזֵר וּמְרַתִּית אֶת הוֹילוֹן הַלְּבָן, הֵי שֶׁקָּטָה!
 שֶׁעָרַךְ פּוֹגַע בִּי—עַת לְשִׁקֵּעַ, אֶת שׁוֹקְעַת,
 זוֹרַעַת חֵיוֹךְ מֵאֲשֶׁר שֶׁל אִשָּׁה בְּקִירוֹת פְּנֵי הַקְּרִים ;
 שִׁפְתֵי סוּפְרוֹת אוֹתוֹ: אַחַת, שְׁתֵּים, שְׁ...
 אֶת נוֹשְׁקֶת אֶת יָדִי,
 הַעוֹלָם גִּמְלָא אֶבֶק שֶׁל כֶּסֶף וְזָהָב לְבָן. הֵי שֶׁקָּטָה!
 מֵעֵבֶר לַנְּהַר עוֹלִים אֲרָגִים שֶׁל עֵשֶׂן, זוֹרְעִים
 הָרִים שֶׁל כָּאֵב, אֶךְ הַקְּדוּשׁ־בְּרוּךְ־הוּא פּוֹרֵשׁ אֶת
 דְּמָמָתוֹ הַפְּסִטוֹרְלִית, אֶת גִּרְדָּמֶת בְּקִירוֹת פְּנֵי הַטּוֹבִים.

צבי לוז : שלומית

שלומית הלכה לבדה. לפני המועד, בסוף האביב, בראשית העונה השווה, הממושכת. הילדים ואני נשארו. צריך אני להצטדק, אם כי סבור אני: הימים הבאים לא יהיו רעים יותר.

על-כל-פנים, הטובות בשנותינו לא היו הראשונות לנישואינו. בשנה הראשונה נולד עוזי. בהפרש מדויק נולדה ענת. מצאתי עצמי כבד ונתפסתי לרפיון. בייחוד חששתי מתמורות. שלומית, כנגדי, נתקפה תזונית והיתה מעמידה בתוקף רב על דעתה הראשונה: לקום וללכת ממקומנו, מקבוצתנו, מהעמק הזה.

"מקומנו" הוא מושג בלתי-מוגדר. שלומית משנה מושגים לפי הימים. ימים היא כוללת את דירת שני-החדרים, המרפסת הפתוחה והגינה (הזנוחה לאחרונה) ומוציאה את שורות הבתים המלבניים, האחידים, חדר-האוכל וחצר-המשק מחוץ לתחום. בייחוד קשה היא כלפי חדר-האוכל, הבנוי לדעתה בתנופה קצרת-דמיון, מדכדך בצורתו האיתנה, יומיומי כל-כך, ככולנו. ימים היא פורצת תחומים וכוללת גם את כל המגורים והחצר שמפנים לכל הגדר, גם את מחנה הנח"ל החדש שמאחרי הגדר. הכל תלוי בימים. אני כשלעצמי אינני טרוד בהגדרת תחומים.

שלומית היתה פעם נערה מלאה ואדמונית. משנה לשנה נידקקה והחווירה, אך כבדה עלי גבר והלך. דבר אחר, אחרי ההפתעה עם ענת נשמרנו מאד. זו היתה החלטתה הנחרצת של שלומית: ילדים חדשים לא נביא לעולם אלא לכשנתישב תחתינו ונתבסס במקום חדש.

על "מקום חדש" היתה מדברת בוודאות ניצחת. עקשנות קשה, לא מחוורת כשלעצמה, גלומה במשותה הקלה של שלומית וניכרת רק בנטיית ערפה הדק, שאינו שביר כל-עיקר.

אכן, על עזיבה דיברנו מלכתחילה, מלפני הילדים, עוד בטרם נעמוד לחתונה בכלל. שלומית היתה בת-עיר, בהירה, מטופחת, מחונכת; ואני בתום-לב מפוקח הייתי מבטיח לה בדברים: בואי אצלנו, ואם לא ימצא חן, נלך. תמיד אפשר ללכת. מה-טוב לנו—הייתי מעודד אותה בנימוקים שקופים בהחלט—שאצלנו הכל תלוי רק ברצוננו, ברצונך וברצוני.

כשלעצמי, לא-פעם הירהרתי בעזיבה. העולם הגדול קוסם מרחוק, ובייחוד לבן-כפר שבעמק, אך לא בזה אמורים הדברים. אמנם מלבה של שלומית לא הוצאתי טעות זו, והנחתי לדברים להיות אמורים ברצונה וברצוני, או בהודאה ביתרון רצון על רצון. על כן גם השארתי מלכתחילה את השאלה המעשית תלויה ועומדת: להלכה עוזבים, עורכים תכניות, שוקלים אפשרויות—ולידי מעשה נראה שלא נגיע לעולם. מה-עוד

שאינ דבר מדברינו המתקיים אתנו כפשוטו אלא עד מריבתנו העונתית הקרובה. ומריבותינו חוזרות בתכיפות סדירה, דר־שבועית.

זה מתחיל בערב בחדרנו. בלי סימן אחר אלא בציפיה סתמית. דיבורינו מנומסים יותר, עוקפים לאיזה איום ערטילאי. אני נזהר לקרוא לה שולי ולא סתם שלומית. היא חלקה וקרה כזוכית ומפגינה חינוך טוב. הילדים מדוכדכים מלחץ האוויר, נדחפים במוקדם לשפכ ולישון. השתיקה הידועה. אני משים פני בספר או בראדיו. היא מתעוררת פתאום להדליק סיגריה (בדרך־כלל איננה מעשנת כמעט), ממלאת את החדר עשן ומתנועעת הלך ושוב. מתעצבנים. ממתנינים. חורשים רעות. מרוב החששות כבר לא איכפת. להיפך. פליטת־פה שלי או שלה, ויש בזה כהרווחה פתאור־מית. כהתפרקות־אֶטמוספירית. בלחישתה הצפופה נשטף החינוך הטוב. מחשיפת שיניה הקצובות מבין השפתיים המתוחות ניכר כמה היא שונאת אותי. בתאנה הייתי שולח בה את ידי הקשה. תחת זאת אני מאופק, דייקני, מדבר כפוסק די־נקמות, ונהנה מפניה החדודים, המחויירים. בייחוד נוח להיטפל לשאיפות העזיבה שלה. להזכיר הכל. לבטל הכל. לבייש את עצמנו, על תכניותינו, על היראה שאנו יראים שיתגלו מצפונינו, כמו גנבים, כמו בוגדים, אנחנו.

אתה!—היא לוחשת (בזעמה היא מלחשת תמיד)—אתה אמרת, אתה הבטחת, אתה האשם בכל! אתה! אתה!

למזלנו, קצר הערב. שינו גלאים, ומרוב העייפות מניחים זה לזה. הפוגה. שלושה־ארבעה ועד ששה־שבעה ערבים. אז חשודים הילדים בעיני שהם בעדה. עוזי כנראה לא איכפת לו הרבה, אבל ענה מרטיבה בלילות האלה ומיבבת בכי משונה, דביק. שלושה־ארבעה ואפילו ששה־שבעה ימי־שביתה—ונתקפים שיממון. על־לא־דבר, כמתוך התעוררות פנימית, אומרים משהו. היא או אני. הפיוס נושב בחדר. ובאמת, לא נורא כל־כך. אפשר לנסות עוד נסיון. אפשר לחיות מנסיון לנסיון. מה־גם שמתוך הפיוס מפצים זה את זה. כדאית היתה המריבה בגללו. החדר מלא המיית־יונים, וממילא מבצבץ גם תנאי ראשון, העזיבה, ואני המפויס, השואף לגמול טובה, ניאות לה ברוחב־לב לשוב ולעיין בפרטי הדברים. שלומית מאמינה תמיד בשעתה המוצ־לחת. תכניתה מוכנה אצלה מלמפרע.

אני—לדעתה—מכונאי סוג א' (וזה נכון: חמש־עשרה שנה בטרקטורים, במכונות חקלאיות, במוסך). עבודה מכובדת וגם מכניסה תימצא למכונאי סוג א' בכל מקום. ומה בשבילי ההבדל—היא חוקרת לדעת בקלילות יתירה—אם מטפל אני במכונות כאן או במקום אחר. הרי תמיד אני מה שאני, מכונאי סוג א'. ואילו בשבילה, ההבדל גדול. היא רוצה מקום מסוים, לא עיר גדולה ולא כפר מאובק; היא רוצה שכונה, שקטה, נאורה, כמו בית־הכרם או צהלה. בתים משפחתיים נאים וחצרות לגינה ולגן־עצים ומרכונות חנויות קטן ונקי ושירות־אוטובוסים ובית־ספר טוב לא רחוק, וכשהיא חוזרת ומספרת זאת בהיראה שקט משתנים פניה הצרים. מפעה נוגע עד לבי. זה הרגע שאני מסכים לה ומנענע בראשי.

אתה רופי בעצמך תהיה מאושר יותר במקום החדש."

רובי היא קוראת לי בשעות יפות. בזמן־חירום היא מפרקת את שמי להברותי ר—או—בן.

אודה. כשהיא מתפעמת כך תמיד מחדש מחלומה הקטן, גם אני מתפעם אתה במקצת. כי מה, סוף־סוף, היא מאחלת לעצמה? לא הרבה, מה שמגיע בעצם לכל אשה, אם זה כל רצונה. וכשאני מנענע לה בראשי אין זו העמדת־פנים ולא הסכמה כוזבת. אותו רגע חולם אני כמוה. היא מתכנסת כולה לחיקי. טוב לנו, נהיר לנו, ועם זאת יפה אני יודע, והיא כמוני יודעת, שאין הדברים גמורים אצלנו. מעולם לא גמרנו במפורש: לקום ולעזוב. מה היא מהרהרת או בחיקי אינני מנחש. אני הוגה במה שאיני אומר לה לעולם. והרגע חריף שבעתיים. מקופלת על לוח־לבי, אני מדליק אותה בידי. אחר, במיטה, היא מהירה וטובה משהיתה כנערה אדמונית ומלאה. מוקיר אני את זכותי שקניתי בנענוע־ראש, בהסכמה אילמת.

גם הימים החולפים משמחים אותי. עצם מהלך הזמן ממלא אותי סיפוק־הנפש, כסיפוקו של הרץ במירוץ־המכשולים. ואין זו תחבולה ערמומית של שב־ואל־תעשה. הרי אף שמעולם לא אמרתי לה במפורש, אומר אני, יבוא יום וצריך יהיה לקום וללכת, ובפשטות, בלב קל, כי מה פשוט יותר מהליכת אדם כבד למצוא לו מקום עם אשתו, אם אפשר בכלל למצוא מקום כזה. בינתיים, אני אומר, יעברו להם הימים בטובה, יותר או פחות. לא זה התלוי ועומד עד יומו הסיבה למריבותינו. המריבות הן מטבע הדבר.

כל רצוני הוא זמן. ריוח רחב של זמן. כי העמק הוא מקום קשה. האקלים קשה. הבריות קשים. שתקנים אך מרבי־דברים, כובשים תמיד איזו אמת פנימית. בגלל זה קשה לדעת, ואני נותן לי סימן. מציב מועד בזמן. בלי לדבר בוה, אני אומר, כל עוד חיים אתנו ותיקים, מאלה הראשונים, אשר שמם נקשר בשם המקום, אני, באופן אישי, אינני עוזב. ולא משום אבא, שהיה אחד המיסדים. אבא נפטר עם הנפטרים וקברו היה מן הראשונים בגבעת הזיתים שהכשרנו לבית־קברות. ולא בשביל אבא. מימיה לא היתה ותיקה, אף שכבר נזדקנה. רק בוותיקים אמורים הדברים.

רעיונות מנוסחים אינם מעלים אצלי ואינם מורידים. כשאחרים עוזבים, ואפילו כאשר בני־המקום מניחים אחריהם את הזקנים, אינני מקנא לקבוצה ואינני מתקנא בהולכים. ההולכים כבר אינם מענייני. בעצם, כמוהם כמוני, לא הייתי מתלבט הרבה לעזוב אחרי חברים סתם, כי כמו שאומרת אבא, אשתו של אדם קרובה לו מכל חבר. לא חברים קושרים אותי. ותיקים. הזקנים. שממילא עבר זמנם. ואולי זמנם שעבר הוא הקושר אותי.

אחדים נותרו עמנו. נוכחותם במקומנו גם מזכירה כמה חולף הכל וממיר את פניו, גם תובעת ממני, ממני לבדי, לא לחלוף ולא להמיר עצמי. נוכחותם מחייבת את נוכחותי אתם. בלעדי הם כאילו מופרכים מעיקרם על אדמת העמק הזה. ואני אומר, אם עדיין הם כאן, אני כאן.

שלא־במפורש אני אומר זאת. אפילו לאבא, אלמנתו של ותיק, נבצר מלהסביר. הרי אבא מצדדת בשלומית. אבא אינה חוששת להיותר במקום לבדה. כשם שרותי

(אחותי) התחנתה ועזבה, נעזוב גם אנו, ולה, לאמא, אל־נא נדאג. כי—סוברת אמא בסברות של מי שאינו ותיק—חשובים יותר החיים הצעירים, שלנו. לשוני מתהפכת לתוך לועי. איך למדתי לשתוק, ולהמתין. עד יום שנקבור את אחרון הוותיקים ואהיה חפשי מהם לשלומית ולכל מקום שתאמר ללכת. חס־וחלילה שאני מצפה ליום ההוא. הזמן כאילו מרחיקו ודוחה אותו מיום ליום. בחרדה אני משקיף מרחוק בוותיקינו. לאחרונה פחתו מאד. אני רואה אותם תמיד בודדים, וזה משמחני דווקא: יובל־שנים עשו יחדיו ועכשיו סוף־סוף הם לבדם. אפילו לא איש ואשתו, איש לבדו. פעם עקבתי אחרי זקן שהיה מודד ביחידות מאילן לאילן שבשדירה, וישב לפוש על ספסל ציבורי ונרדם בחיוך קפוא. וראיתי בפינת חדר־האוכל, בין־הערביים, בדימדומים שבאולם הריק, שרוי היה איש. בהה ולא ראה שעברתי לפני עיניו. ואיך תכופות הם ניצבים בפתחי דירותיהם כשהים מלהיכנס הביתה. לעולם נזהר אני מדברים יתירים עם ותיק; אך כשאנו קוברים כפעם־בפעם אחד מהם, מצוי אני תדיר אצל הבור, גורף את העפר. קול העפר על הארון נשמע כקריעת בד, כניתוק שרשים בעומק, במכוסה מאור היום. עוד מעט ויתם כל הדור הזה, אני יודע.

ב

ובכן, שלומית הלכה על־דעתה. לבדה, לפני המועד. בגלל מעשה בלתי־נחשב מעיקרו. נפל מקרה, שכשלעצמו אין בו כדי לגרום לכל אשה להזניח את ביתה וללכת. שלומית הלכה, מכל מקום. בוקר, בסוף החורף, בימים השקטים, הצטרפה חיילת לעבודה במטעים הנשירים. (לאחרונה נתמאס מעמדי כ"מכונאי סוג א", כולל סיפויי המקצוע המכובד. במטע שקט, חקלאי יותר, בעיקר בעונת הליבלוב, ואני בימים אלה איני מבקש לי אלא שקט רב). מבט ראשון: חיילת, אבל שולי בגילה היתה שווה שבעתיים. בכל־זאת, צעירה, בינונית, פרצוף רך מנומש נוטה להתקלף בשמש, שער מאדים מסורק קצרות. מדי הנח"ל האפורים, ההדוקים, הועילו מאוד לגורתה. לא אומר שהיה איכפת לי הרבה. בכל־זאת, זה נחמד. שמה היה נירה. ממחלקת הנח"ל שחנתה מאחרי הגדר, במחנה מוגבל לעצמו כמקום זר. סוף החורף, סוף העונה, העבודה מעטה. היינו לבדנו במטע. המזמרה פצעה את כפותיה. החרישה, עבדה לה ככל שעבדה. לא הרגשתי בה כמעט. בשדה נתון הייתי במנוחה נפשית. אותו חורף בערבים הארוכים ירדנו עד־משבר. שלומית שקדה לה, חרוצה ומאופקת, על איזו תכנית משלה. ימים טובים אפסו כמעט. עייפות תוקפת אותי עוד בטרם אראה פניה, ולישון אינני ישן כדרכי. חסרתי שינה מחלימה של איש עובד שמצא

את אשתו מוכנה לו ונרדם עמה. בשדה, בדממה, מתוך ראות אחרת, הייתי נח מן המריבות הדחוסות.

צעדים בקרקע הלח מקנים עמידה איתנה. הלוך ושוב לאורך השורות במחזור שווה, והדממה מטילה אותך לתוך שיכחה נעימה. אילנות לעצמם שומרים מועדיהם להפליא: זמן פריחה, זמן ליבלוב, זמן לחנוט.

הנה עשיתי ימים עם בחורה בשדה. בין השורות היינו נתקלים זה בזה, נירה ואני. הייתי בא לעזרתה בענף קשה. בכוונה ובלי-כוונה נתחפכתי בה בכתף ובזרוע—ולא נרתעת, אך לא נדרכת. היא היתה מצחקת כבתולה בעזנתה. ידיה היו גליליות, רכות, ולמדו לעבוד. כל זאת ראיתי בהיסח-דעת גמור. אם אירע לי להתבונן סביב הייתי מתעורר נוגות: איך זקנתי, חיילת, צעירה, רכה, מצפה, שרויה בהישגיד וריח תמרוקיה עולה מחיקה לאפי. מה עוד—אביב מוקדם, חמימות, פרחי-הבר.

וכמה אדיש הייתי. שכחתי לשאול לשם נימוס איפה היה מקומה; לא התעניינתי לדעת (ועדיין אני יודע) מה היו מעשיה מחוץ לשדה-המטעים. בכלל, מוטב שאדחה כל הרהורים יתירים בנירה. אם להרהר, צריך להרהר בי עצמי ולמה זה אירע בי מה שאירע. בכל הרצינות אני מתחיל לחשוש שיש איזה גורל בדברים. על-כל-פנים, בדברים שלי.

גשם בשדה הפתיע אותנו. מיהרנו לסככה. מאיך-מעשה ישבנו. בין הכלים ושקי-הדשנים, באוויר האפור, המחשיך. שווה קול הגשם על גג הפח, ונוסף לזה, הייתי עייף. אמש לא הניחה לי שלומית לישון אתה במיטתנו הפפולה ונימנמתי בפורסה, מעוטף בשמיכות ורגלי בולטות וקופאות מקור. עכשיו הייתי נרדם-והולך בתוך הסככה, בתוך עצמי, לבדי.

נבהלתי ועמדתי מול הגשם. וישבתי וקמתי. ריח המטר עורר אותי. חילחל את עצבי בקרבי. מעייפות נתקפתי זעם. מחוץ לזה, העלבון. ואך שעטף את הסככה. חלל סגור, צר, וגשם כזה. ופתאום על-לא-דבר ובלי כל מזימה תחילה קפצתי ממקומי על נירה, שישבה שם מקופלת בין השקים הפכדים. שלחתי יד אל חזה. והיא לא נרתעה. להפתעתי, קיבלה אותי, כאילו ציפתה לי ברוח נכונה. רק ציחקקה לעצמה. ואני זוכר איך הבריק לי: לזה זקוקה היתה בכל שהיינו עובדים, נתקלים, שותקים. ובגלל זה נתקפתי אז חרוץ נורא. כל-כך כעסתי עד שבור-במקום על העפר הדרוך, המדוהן, של קרקע הסככה באתי עליה. ואחר-כך לא חשתי כל נצחון ולא נקמה מתוקה. מרוב הזעם שיצא, רק הייתי שם, הייתי כה פשוט. תמים אפילו, אפילו ילדותי. הייתי אני. משוחרר שם. ריק. רחוק מאשה ובנים. מוטל שם על האדמה. מריח שם מקרוב את ריח האבק הישן. ורק הפריע צחוקה הדק של החיילת, תאוותה הגלויה. היא אחזה בי כאילו כמוה כמוני, נוער קל מן הנחל. במלה קצרה שיתקתי את הצחוק הזה.

באביב בשדה נתחדשו בי נעורים חריפים. מעולם לא הרביתי דברים עם הנערה. די לה בי, את דעותיה וסברותיה חסכתי מנפשי. לרוב מצאתיה להוטה. בתוך העבודה, כבלי כוונה מכוונת, הייתי נופל עליה. על העפר, על עשבי האביב המבצר בצים ועולים. בשדה הרטוב, התחוה. הפורה מאד. האדמה היתה מקבלת אותנו בהבנה

נהירה, בשתיקה רחימה. לא את הנערה אהבתי. את האדמה הרובצת מתחת אהבתי. סוף־סוף גם נחלצתי משלומית. מריבותינו נתארכו מעל לכל מידה, כמו בטל הטעם לפיוס. להפתעתי, נוח היה לי בכך. שלומית עמדה והפרידה את מיטתנו הכפולה לצדי החדר. בגיחוך עברתי גם על כך. כשישנים מופרשים, שורה איבה בין המיטות. כאילו מתוך הסכם נמנע הייתי מלהציץ בה בכתונת־הלילה השקופה. במקרה שפגעו בה עיני, ראיתי כמה זקנה פתאום האשה שהיתה שלי. פסחתי גם על זה, והייתי מסב גבי ונרדם. שנתי היתה טובה. הייתי משכים רענן ודרוך לקראת יום חדש בשדה. בייחוד שימחוני הימים החולפים להם. ימים אלה יותר מכל השנים שיצאו. נתחסמתי. שמועות הפורחות מן השדה הביתה. מבטים תמוהים, שתיקות של ידידינו הטובים, לא הטרידוני. באמת. כל־עיקר.

אבל ערב אחד בחזירתי נמצאה שלומית אורזת. שתי מזוודות גדולות גדשה. ממש פיבדתיה איך עמדה בזה, מסויגת מלומר כלום. כל הערב הייתי שקט בלבי. אם נודע לה, נודע לה. אדרבה, במצב־רוחי החדש אף שמחתי על תמורה צפויה. הנה תסע לה אל בית הוריה שבעיר (הוריה הזקנים היו חושדים בי, במידה מסוימת של הצדקה, שזילזלתי בביתם הבורגני); ועם הזמן, הכל יסתדר. אלא שאין הזמן דוחק. אני ביקשתי לי ריוח רחב של זמן.

להירדם לא יכולתי. שמעתיה ערה בחשיכה ודוממת, והיא שמעה אותי. חששתי רק שעכשו נתחיל בדברים, ויצאתי. בחוץ היה קר. הטל שולג מהגג על ערפי. השקט שבא עלי. כי בלילה, בעמק, אפשר לנחש איך מעבר לבתים ומעבר למבני־המשק הזוֹת האדמות, פשוטות במהותן, אפלות, ותובעות אותך לעצמן, לעבוד אותן, לרצות אותן, בהקרבה, בהתמכרות, כמו בפולחן שאין לו תמורה. מקום קשה, העמק. אורז קשה. אפלתו קשה. שמיו קופאים בלילה כמכושפים.

אחר־כך—אחרי שהייתי רוחף בכל עצמותי מקור—שכבתי בפינתי בחדר והתחממתי וישנתי שינה טובה עד הבוקר. בוקר יום רגיל. באפלולית החדר כבר היתה שלומית לבושה בשמלתה הטובה.

עמדתי לאחל לה דרך־צלחה. עיניה פגעו בעיני, ישירות, יציבות, ובכך הפכה לי גבה, נצורה כמו חומה. יצאתי לי ככה, אין־אומר.

בערב אספתי את הילדה לטייל בחצר. זה ימים לא נהנינו כל־כך מערב שקט. משהחשיך, נתפסתי לרעיון והרכבתי את הילדה על כתפי וחירותי על דירות הוותיקים אחת־אחת, כמפקד־המשמר בסקירת כוחות. ותיקים שנותרו לנו יכולה ענת למנות על־פי דרכה. את אריה נהיר זקן־החברים ראינו בחלון דירתו, צללית גבוהה, בלתי־סימטרית. ניבט ולא ראה אותנו עוברים על המדרכה המוארת. סבבנו וחזרנו לפנינו שנית. הילדה פיטפטה ולא השתקתיה. אצל שמואל ורבקה ארצי היו הדלת והתריסים מוגפים, מוארים מבפנים, כמו גמרו את החשבונות וישבו למנות ימים. אבל אצל אברהם תומר היתה חשיכה. פחד נפל עלי. אולי נרדם, אמרתי.

נתקע במוחי שטוב היה לו לאבא שהקדים והלך לעולמו ולא עזב אחריו אלא אלמנת־ותיק ואותנו. מוטב היה לו שלא לראות באחרית הדברים.

בדרכנו נכנסנו אצל אמא. לאשרי, לא היתה אמא ותיקה ודרכיה אינן דרכי ותיקים. האדמה אינה קושרת את רגליה. על כן לא הזכרתי כלל לאמא את שלומית שהלכה. בלילה בחדרנו, במאוחר, גם צחקתי לעצמי. עכשיו השגתי את מזימתה של שלומית. ממני למדה וכמוני עשתה. לשים את תקוותה בזמן. אלא שאני, לעומתה, נכנעתי לו, לזמן. מסרתי לו את כל החשבון ואיני אלא מצפה לו. ואילו שלומית הטילה שינוי אלים, להכריח את התמורה לבוא. עכשיו, איך יישחק הזמן לטובת שנינו.

ג

שבועיים נעדרה שלומית.

לעתים, רק לעתים, הייתי מהרהר בחסרונה.

ופעמים אחרות נתפס הייתי להירהור כזה: מה־טוב היה לוא נתארכו להם בלי מידה ימי נסיעתה של שלומית, ובוה שזמנו קץ לפרשה הארוכה. רעיון שאני דוחה אותו מיד. רעיון הכופר בתכניתי מעיקרה. אלא שהוא חוזר כצורתו ובמלים אלו: מה־טוב היה...

מצד אחר—מיום נסיעתה פרשתי מנירה. לא שנפלו עלי היררה־וירי־חרטה; בהיעדרה של שלומית, זה אחרת. הענין היה יגע ימים אחדים עד שנתישב מאליו. הנערה גם הצהיבה יותר גם נעשתה לי פתאום דברנית ועוקצנית. בגילי ובמצבי עתה אינני מחויב לפרש לי עקצים של נערה קלה מן הנח"ל. מה־עוד שגמרנו בהחלט. "רצונך", אמרתי לה. "דברי לך. אבל בשקט".

אלא שבתוך העבודה היתה מתאנה לי, אוחות בכתפי, מתחפכת. פעם נלחצה מאחור בחזה על גבי וציחקקה לתוך אזני. הסכנה היתה גדולה. "די!" שיתקתי אותה באחת. "מה אני, הבעל שלך?"

למחר לא הופיעה הנערה בשדה. צר היה לי, זו נערה שניה תוך ימים אחדים אלה שקמה וברחה ממני. ואני נשאר אחריהן תקוע כעמוד בדרך. הירהור אחר—באיו קלות מסתיימת פרשה. לא חקרתי אחרי נירה, למחנה הנח"ל לא ניגשתי לראותה. אחת גמרתי: לקום על רגלי לבנות את עצמי, לבדי. אם חסרתי נערה, לא היה זה אלא חשק שנתעורר לרגעים בשדה. אך בשדה חזק אני ובז לכל סכנה.

בבית בקבוצה נוהרים בי ברגישות תקיפה. אין שואלים כלל על שלומית, וזה כשלעצמו סימן טוב: ידוע המעשה על בוריו. ידידיו הקרובים, בייחוד דידותינו, עזבו אותי לנפשי כברייה תמהונית שמוטב לעקוף ולעבור ממנה. איך נוה לי בשתי־קתם. ונוחה לי שתיקתי. כאילו התעטפתי בעצמי. אמא מגששת ותולה עיניים חקרי־ניות. אלא שקל להתעלם מאמא. אף כי אמא היא אמא וזכותה לדעת. אך אינני מוצא לדבר. ממילא, הזמן יראה את שלו. הנה הילדה נרגעה, כמדומה. שנתה טובה בלילות. ועוזי שטוף בכדורגל, וגם זה סימן מעודד לדור שלישי, בריא ופשטני, נקי מתסביכים כלפי הורים.

איך אותי עזבו, והכל כאילו מצפים מאתי שאבוא אליהם, לפקוח את עיניהם. ואני

אינני צריך לבוא לפני איש בעולם. עזבתי אותם, מלבד הוותיקים. מקומי איננו עוד מקומם. מקומי בשדה. בהחלט. מדעת. מרצון. לבדי.

עובד אני את האדמה. העצים מלבלבים וחונטים פרי. צל חדש נופל בשורות. ריח שמתאווה אני למוש את העפר בשתי כפותי וללוש בו. העבודה מיטיבה לי ואני מאריך בשדה עד שעות ערביים מאוחרות. בבגדי־עבודה אחוש לאסוף את הילדה. יודע אני לעבור בלי להתעכב, בלי להחליף מבטים. לבדי עם הקטנה אסובב על דירות כל הוותיקים שלנו. לעתים אשגיח בפניהם. לעתים חשוכות הדירות ואני נתקף רעדה מתוקה, סמרמה: מרגישים שהזמן עובר לו בין כך ובין כך.

נגמלתי מאדם. יחיד שנמצא לי היה אריה נהיר. אירע שהיה ניצב בפתח דירתו. הקטנה צחקה לזקן. הזקן דיגדג בצווארה. נראה שלא נתכוון אלא להשתהות אתנו מעט. נראה שזקק לאיש לעמוד אתו. ניחשתי זאת. ימים אלה נתחדדו חושי לענין זה.

וכשהיה עומד לפנינו על המדרכה נמוך ממני כדי ראש, ראיתי כמה גופו יבש. פרקיו עצומים וקשים כסיקוסי ענפים, פניו סגורות בווייתיהן סגורות מעוקשת. משונה איך בימים רחוקים, אחרים בטיבם, כשהיה אריה דורש ברבים אידיאות של קבוצה, כבר היה בעיני זקן ומופלג. אך ככל שמגיע זכרוני אריה עומד בעיניו, מחוסם מכל תמורה, כאילו מתמיד היה זקן ועדיין עומד בזיקנתו. וגם זה: אפילו שגבתתי מעליו, מבטי צופים בו מלמטה למעלה. לא שדבריו נחשבים בעיני כל־כך; אריה נהיר היה ראשון על אדמת העמק.

ובעברים באים, בעברנו, היה אריה ממתין. היה מאריך לעמוד. היה מלבב את הילדה והיה צופה בשפתי. להפתעתי גם נפתח פי והייתי מספר במעשים שבשדה. סבור הייתי כי ירצה לשמוע.

ופעם נפקד הזקן ממקומו. עמדנו ונכנסנו אצלנו. הוא נזדקף על המטה, משתאה לנו. כפו היתה גדולה, פשוט־אצבעות, מצהיבה, ואני אספתיה בכפי ואמרתי לו מקרוב:

"תחזק. אריה. תבריא. אין לנו אריה נהיר אחר בקבוצה".

והוא כיסה על פיו נטול שיניו התותבית וליחש בלי קול מתחת לכפו. גחנתי לשמוע. הוא חייך לי בפה ריק חיוך מבהיל. ולחש ברורות:

"מספיק. עד כמה אפשר?"

שידלתי את ענת לקרוא לו סבא. ניכר ששמח בזה.

כי בויקנתו נותר אריה לבדו. שני בניו עזבו. אני נשארתי לו כאן. והוא נשאר לי. אילו נתארכו ימים אלה. מצב תלוי־ועומד הולם לי להלך־רוחי החדש. הכל פתוח. הרי אפשר כך להמשיך, לבדי, בשתיקה, בלי צער רב. ואפשר ששלומית תשוב, נכונה מחדש. אפשר שאכתוב מכתב. אפשר שאלך לראותה. רוב הברירות מתבטלות הדדית ואני שרוי לי בשיווי־המשקל הישן.

מצד שני, רוב האפשרויות הפתוחות מלהיט את דמיוני. מדוע־זה, תמה אני, את כל הברירות האחרות הוצאתי ולבדי נקשרתי לאחת בודדת וסגורה. הרי הכל באפשר,

למה דווקא ככה. אם מתבקשת תשובה, אין זאת אלא להסיח את הדעת. ניסיתי תשר בות. מזור, דעתי נחה רק ממלה נדושה, הגורל. ואני אומר לעצמי בחיוך—היוך שאיני עומד על טעמו—כך מינה לי הגורל. וזהו.

ד

רצוי היה לי הקיפאון. זהו שאמרתי: גורל.

אבל באמצע הימים שבה שלומית במזוודות ריקות.

בבואי בערב חנו המזוודות במרכז החדר, פעורות, ושלומית בשמלת־דרך היתה טוענת את חפצי הילדים. בכניסתי עמדה והפסיקה. הרתייעתני אחור בשני מבטים צחיחים, מפיצים איבה יבשה. אולי מילמלנו משהו (מה־בכך), אולי קפצנו פה. הרגע לא היה ברור. עד שהפכה עורף, מוגנת בתוך איבתה, ועשתה במזוודותיה בתנועות קשות, אלימות, כמו בחריקת־שיניים.

נכון, הבינותי הכל. אך ההפתעה שיתקה אותי. ואולי לא ההפתעה היא שגרמה לי זאת, הלא כמעט לא הופתעתי. אם הנחתי שיארע מה שאירע, מן־הסתם גם רצייתי בכך. בכל־אופן, יכולתי לקום כנגד. אינני יודע. גורל.

החידוש שבדבר: לערב את הילדים. חריגה בלתי־הוגנת מכללי המשחק. מה־עוד שהביאה מתנות. ענת נידנדה בובה גדולה ועוזי ניפח כדורגל חדש. היטב חרה לי: היה זה שוחד גלוי. אך חסתי על הילדים. יצאתי לבדי וישבתי אצל אריה. אחר שוטטתי מחוץ לגדר והגעתי למחנה הנח"ל. הצריפים היו מוארים וחילים היו מתגודדים שם. בין כל לובשי־המדים לא הבחנתי בדמות המופרת, ונרתעתי אל החשיכה. לא חזרתי לחדרנו עד האחר בלילה.

קשה היה הלילה הזה מכל הלילות. היא נהגה כאילו אינני בנמצא. בכתונת־לילה חלפה לה על פני, דקה, בשרה גמיש ורוטט בתנועתה. בימי שבתה בעיר היטיבה את פניה ואת שערך ודומה היתה צעירה יותר. בשרי המורעב כאב עלי. לא נעתי תחתי בכורסה. היא עברה וכיבתה את האור מול עיני. שמעתי אותה נושמת. שמעתי אותה נרדמת. באתי וכרעתי אצל המטה והנחתי ראשי על הכר לצד ראשה ולא נגעתי בה. דרוך הייתי כולי ומשום החשיכה ומשום ריחה של שלומית, או משום מיטתנו שידעה לילות טובים, ניצנץ לי במעומעם איזה רעיון מוצלח. הרעיון כבש אותי בעיקרו: עיקרו היה ילד חדש; בפרטיו עוד צריך היה להרהר. התאפקתי מאד. בעיניים פקוחות, נזהר מליקרב, רקמתי את האפשרות החדשה. פתאום נעה שלומית אלי ופשטה יד ואני חמקתי חרישי אל כורסתי. עוד לא נתברר לי הרעיון כאפשרות.

בבוקר הנחתי להם את הדלת פתוחה. בצאתי שמטה שלומית דיבור קצר, ניחר קצת:

"אתה זוכר היכן תוכל למצוא אותנו כשתרצה, ר—או—בן".

אני זוכר, בהחלט! ואני הולך לי כרגיל לעבודתי בשדה.

מעשה היה הזמן לפני. הכל תלוי בי לבדי. לשיווי-המשקל דחיתי כל תגובה נמהרת. יתר על זה: בא שרב כבד על-פני העמק, ואנחנו—בני הקיץ אנחנו. עונה שווה ארוכה הנוטלת כל שאיפה לתמורות. בקיץ בעמק בתוך השרב, כמה רחוק הסתיו שהוא זמן התמורות.

ובתוך כך באה עונת אסיף-הפרי. ידי היו מלאות עבודה. המטעים מלאו עובדים זרים, שלבם גם בדממה הישנה; אבל כשפוערת העבודה עובר הזמן מהר. אני בכל מקום, הכל נשמעים להדרכת, וזה כשלעצמו אינו ולא-כלום, אלא—איך בתוך כל המלאכה הנעשית, בין הקוטפים לבין המבררים והאורזים, אני את רעיוני החדש אינני שוכח. רגע לא הסחתי דעת. והדעת נותנת פרט ופרט כדי אפשרות פשוטה בתכלית. מצד אחר, נניח שעוזבים לפני המועד. עדיין אפשר לחזור עד המועד. לחזור תמיד אפשר. בשדה זממתי את השיבה. עד שתפול שעת-הכוסר, אדע זאת. רק צריך שלא להתנגד, לעבור עם הזמן, לשם כך אני עובד. עבודה שעושים במתינות קשה, עבודה שמחזיקה אדם על רגליו והזמן עובר.

היוצא מזה, התחילו מרננים אחרי: מסכן ראובן, עובד להרוג את עצמו בשביל לשכוח. הייתי חש אחר גבי ומלגלג בקרבי. לא שוכחים בעבודה. חושבים כפליים, זוכרים הכל. יש שבעצם השרב, כשאני מתנועע בין הצללים המחוקים שמתחת ירוקים, בדממה, בריח אדמה רטובה, אל נערה נוקת. ואני בולע משהו לתוכי ועובד. ואין בי צער. גם השרב טוב לי. דווקא האטיות הזו, דווקא הפכדות הזו. עד חושך אני עובד. ערבי-קיץ מתמשכים כרבע הלילה ואין יפים כמותם לעבודה והירי-הזרים. מתן-מתן אני הוגה את רעיוני. אחרון אני בשדה בין ארגזי הפרי כשהחשיכה באה.

אבל הלילות. לילות שמוכרחים לחדול ולבוא הביתה. החדרים בדירתנו וריח אבק-הקיץ המצטבר. וחדר-האוכל. החברים. המבטים. הלחשים. ואמא. איך להימנע מאמא. נקל לנעול את הדלת, אך אני נדחף החוצה. ואני מסתובב חבוי בצל הבתים, סיבובים סיבובים. הלילות חמים וחברים יושבים בחוץ ואני עוקף ובא לראות את הוותיקים שלי. חוזר אני ורואה אותם בלילות, בחדריהם המוארים, ממתנים כמוני.

ידע אני, אלה ימיהם האחרונים. מרגיש אני בפניהם של הוותיקים שמבקשים את נפשם למות בקיץ הזה שאין לו קץ, בשוויון הארוך העוסף השלמה אין-אונים, ויתור-מדעת. ואני משיע אותם בחשיכה כבעל-אוב, שלא הלכו לכם לפני המועד כי אין לנו ותיקים אחרים. כי אני כאן במקומנו לשמור אתכם בשרב. עד הסתיו, לפחות עד הסתיו, ותיקים. בסתיו נולדות התמורות.

בלילות האלה מברך אני על העייפות. לולא העבודה העצומה שעשיתי, לא הייתי יכול ליפול תחתי בחדר המגובב שלבש צורה רווקית. בגילי, כנראה, כבר שואל לו אדם מנוחת-הנפש. הגוף הבריא והחם, נקל להקהות את עוקצו. הגה העייפות הפכדה משאת: בעייפות כזו ישנים כאבן בין במיטה בודדת בין במיטה משותפת.

ה

בעצם האסיף הזעיקו אותנו.

הייתי שקט, כאשר מאומה אין לשנות. נופל עלי שקט קשוב. אריה נהיר נפטר ואיש לא היה במותו בלילה בחדרו בקבוצה. הלכתי לכרות לו קבר בין הזיתים בחלקת-הזיתים.

להלוויה נתאסף קהל רב. אחרון נשארתי על התל, אוסף כלים. מחליק רגבים קשים. את זרי-הפרחים ערכתי בצורת כתר. ככל שהשתהיתי שם, לא היה זה מצער שתקפני. להיפך. חדלתי מלחשוב או מלהרגיש. רגוע מאד הייתי וזה היה לי הסימן: בור-במקום נודע כי עתה שעת-הכושר ואין לדחות עוד. אריה הלך והסתיו רחוק, ואני עמדתי בריח האדמה החפורה בין הזיתים והמצבות (ומצבתו הישנה של אבא ביניהן), באור הירקרק המסונן מבעד לצמרות דלילות, בחום האחיד הנודף מעצם הירקרק, מה עשיתי שם? רק אספתי כוח לעשות מעשה.

דחוף יצאתי הביתה. הודעתי על חופשה שאני לוקח לי. לזמן קצר בלבד, הבטחתי: ועד לשובי ימצא מחליף במטעים. לא המתנתי לאישורו של איש. רוח שליחות החישה אותי לדרך אך מפויס הייתי כמו לאחזר פורקן רב. זה הבטחון בגורל המתגלגל עלי ואיני אלא מצייט והולך.

וכך באתי אל שלומית: מגולח ומסופר, בבגדי-שבת מגוהצים ובמזוודה גדולה ארוזה לשהייה ארוכה. אינני מוחזק נואם, אך דברי שלום וגעגועים שהשפעתי אותו יום עליה ועל הוריה נשאו חן וחסד הראויים למפורסמים ממני. התכלית שמה מלים בפי. וגם הילדים היו לי לעזר רב. הילדים התגעגעו הביתה ואני הבאתי קצת מהבית בי בעצמי, אם אפשר לומר כך. רוח טובה התחילה לנשב בדירה הגדולה, הנקיה, הזרה. קפה שתינו בסלון היפה. השעה היתה חמש לפנות-ערב. בתריסים מוגפים, בוילונות משולשלים ובזימזומו של המזגן נקשרה אווירה משפחתית נאותה. לא חדלתי מדברים אל הוריה. בדרך-כלל, אינני חביב עליהם והם אינם חביבים עלי. הפעם הפכו לי בעלי-ברית נאמנים. חיזוק רב, מעשי ומוסרי, קיבלתי משני הבורגנים הזקנים; תכניתי הלמה בהחלט את תכניותיהם הסמויות. ושלומית, בתווך, לא תפסה את המצב.

שלומית לא נתרפכה אלא נדהמה מהופעת המושלמת. ראיתי זאת בפניה שקפאו בפלייזה מרגע בואי. היתה זקופה על הספה, רגליה, בנעלי-עקב חדשות ובגרביים שקופות-כהות, היו נאות וצעירות יותר. וזה כשלעצמו קלע לעצם תכניתי. המזל משחק לי, עודדתי את עצמי. אותה שעה הייתי מסביר להוריה מדוע המתנתי עת כה ארוכה ולא נהרתי לבוא אחר שלומית בנסעה ממני. הרי יודעים הם ההורים מעצמם אחריות מהי: עונת האסיף, ואני מרכז-ענף אני, והחובה קודמת לביקוש האושר הפרטי, ככל שכבד הדבר משאתו.

אחר-כך, כשהותירונו לבדנו, אמרתי גם לשלומית דבר לשבחה:

"באמת יפה מצדך שאינך חוגגת נצחון. הנה ניצחת. אני כאן. אני מוכן".

מה נגע בנפשה שניתרה אלי כחרגול. הבטיחה לי. ניחמה אותי. טענה כנגדי. הפגיעה.

בכתה קצת. שמחתי שבכתה. בבכיה היתה כבר קרובה לי יותר. וזה הלא העיקר שבתכניתי.

ובערב ישבנו לבדנו במרפסת, ברוח, מול הרחוב שלה. כוכבים ניצנצו. חשנו בריח הים. נוסף לזה: כאן ברחוב גודלה, כאן שיחקה קלאס וקיבלה נשיקה ראשונה, הרי שכאן היא סנטימנטלית. גם זאת הבאתי בחשבון. גרמתי לה שתישען על כתפי. גרמתי שנשתוק טובות, מלאים הירהורים. ואחר־כך פתחתי בווידיאו מהוסס, חרישי. קיבלתי עלי לקיים פיוס גמור. רשאית היתה להאשים אותי כחפצה (והיא נטתה דווקא להאשים את עצמה. מומנט חשוב!). מסרתי עצמי בידיה, כולי הייתי שלה. וכשהיתה מצהירה לי וחוזרת בקולה האחר, השמור לפיוסים: "אני שמחה כל־כך שבאת, רובי", לא התעלמתי מביטוי שמי חזור־ושנה: רובי.

וכשהתיחדנו בלילה בחדר שהקצו לנו הזקנים החכמים, הייתי רך ומבויש כאברך שלא טעם חטא. ושלומית הציצה בי רהויה, צניעות מקסימה. היינו כשני אוהבים ראשונים בלילה־בתולים. אז נתחוויר לי אל־נכון מה אני עושה (וזהו הרעיון שהייתי מחמם בקרבי מזה ימים רבים): אם תקום לקראת המזל, אולי יענה המזל לקראתך.

קפצה עלי תאנה מורעבת. מצאתי את שלומית רעבה וסגופה כמוני ממש. למחרת נשתקעתי אצל הוריה. פרקתי את מזוודתי לארונות. לא נאמרו דברים מסוימים, אך בחדר שהוקצה לנו קירבנו את המטות לאחת התעלסנו במרחב. לא אמרנו די, התריף התאבון מאד אחר הצום הארוך. בכל עת הייתי קם לפתות אותה, אז המזל, לטובתי.

ההורים הטובים כבר התחילו שותקים אחרינו אחרת. ידעתי את דאגותיהם ובלבי היית מרגיעם. אכן, אוכל הייתי יפה את ארוחותיהם הטובות לטפח את כוחותי; אכן, שומרים היו את הילדים בעת שאנו נחים בחדר המוגף, הצונן, במיטה הרחבה; אך לא פה בביתם המודר תקעתי יתדותי. אין זה אלא מעייפות רבה שאני מאריך בשינה. העונה הזו כילתה את כוחי. וגם שלומית.

מעניין, במשך שבוע־הימים שעשינו חליפות במיטה, בגן־החיות, על שפת הים, בשדרות הלילות, חבוקים, נעלסים כציפורים—לא הזכירה במלה את נירה הקטנה. לא חקרה למעשי בימי היעדרה. לא שאלה על איש בקבוצה. כאילו אבן מן השדה נעקרת וטולטלת. לא אומר שנפגעתי. בין־כה־וכה, מה זה משנה. בגילי כבר התחסנתי גם מאשלויות. מצד אחר, לא שכחתי לרגע את המזל: מדוד מדוד הילכתי סביבה, אלים ולוהט רוויתי דודיה. שבעה ימים נפלאים.

בבוקר האחרון, על שולחן־הקפה, השמעתי בקול מרושל לפני הוריה דרשה קצרה על חובתו של המתחיל במצוה וכו'. הזכרתי איך מרוב געגועי עזבתי את האסיף בעיצומו וחובת הגמר מוטלת וממתינה. עיניהם הזקנות התעודדו. הם העריכו ביותר את תכונת האחריות.

"בינתיים, שאיר את המשפחה בביתכם, הורים יקרים", הוספתי רפוף. עיניהם נתעפרו. הזקנה מילמלה משהו לזקן בפולנית ושלומית נבהלה פתאום, הביטה ממני

אליהם. שני הקמטים הקשים, הידועים, נתמתחו מנחיריה לתוך לחייה. מה־אהבתיה אותה שעה.

כשעמדתי לארוז אותה מזוודה, נכנסה. נתקשטה במשהו ועמדה במין חשש מביך, תולה עיניים. ואני, עדיך מאד, ניגשתי והחלקתי את קמטי המרירות. לא היה צורך הרבה לדבר. "להתראות", אמרתי לה. "בקרוב".

הילדים קפצו וביקשו לנסוע אתי הביתה. "לא, יקרים", חינכתי אותם בפני אמם, "אמא עדיין לא מרשה. אמא ואני יודעים את אשר אנו עושים. הכל עושים לטובתכם, ילדים".

הוותיקים היו אומרים בפתגם רוסי:
"זוהי מעשיה ארוכה. נתחיל מהתחלה".

שבתי הביתה. התחלתי מהתחלה.

הקיץ גולש על גדותיו השנה. בשרב היציב, בלא תמורות, בעצם ההתמדה האחידה של הימים השווים, תלויות ועומדות כל האפשרויות. כמה רחוק היה הסתיו. שוב עבדתי. חדלתי מלחשוב בזה. מצאתי נחמה חדשה, בציפייה.

1

למעלה מחודש חיפיתי ובטחתי במזלי. כידוע, אין למנות לפני חודשי־ימים. וכשהגיעה הגלויה לא הופתעתי. בא רק הצפוי לבוא.

שלומית כתבה בסגנון נמוך כצידוק־הדין. הודתה בהריונה החדש. הדבר היה ודאי. לא האשימה אותי, לא נגררה למלים קשות. וסיימה בשאלה המיוחלת, מה יהיה עלינו עכשיו?

עדיין הייתי שקט וקשוב. כי העמק הוא מקום קשה. חזונו נחרץ. גורל יושביו נע וחוזר במעגלים סגורים. על כן יש להשלים, לקבל דיננו כקבל אדמת השדה את עקת השרב, בלי שמחה יתירה, בלי צער נוקב. שלומית נבונה מפדי לעשות בעצמה מעשה נמהר. אילו ידעה מה־יפתה בעיני בערבים ההם.

מאותה בשורה, אם נבע בי שלא בטובתי מין צער מריר הקרוב למין שמחה דקה, לא לאידה של שלומית שמחתי. לא שאפתי לראותה מובסת. לא פיללתי שתחדל ממאבק. על המול הנענה לקוראיו שמחתי.

לא־מורגש יבוא הסתיו. הימים כבר מתקצרים. שדות השלף נחרשים. שלומית משגרת אלי מכתבים. אינני עונה. אין זה אלא מכובד יתר. מגעגועים. אמת, מגעגור עים. רק העבודה, כתמיד, מיצבת אותי. בשדה, בשקט שנתחדש, ביחידות, כתום האסיף.

לפני הגשמים נפטר אברהם תומר. טיפלתי בקבורתו וחזרתי הביתה, ובמאמץ מחושל התגברתי על תשוקה פתאומית לנסוע אל שלומית. להיות אתה. ועם הילדים. סגרתי את הדלת ושכבתי על מטתנו המגובבת, בחדרנו הנוזרי, בחליפות הזמן הללו. אודה,

דימיתי לי את שלומית במצבה. בכרס על גופה הדק. בפנים מוכתמים בהרות הריון. בעיניים יפות יותר. מהרהר הייתי איך תבוא. ואם לא תבוא—אולי אכתוב לה לשוב. כי המועד קרוב. כי הותיקים כלים מן העולם. כי אנחנו איננו נעשים צעירים יותר ולא מאושרים יותר. וכשתבוא גם לא תשכח. תשהה במקומנו כהוראת־שעה. תמיד כהוראת־שעה. וברגעים יפים תחלום על בית קטן בשכונה וקולה הנוגה יגע בלבי. למחר, במריבה העונתית, נעבור גם על זה. והתמורות הצפויות—צפויות. כמו עולים חדשים, עם תינוק קטן ועוד אשה ושני ילדים, אולי נתחיל מהתחלה. ואולי לא נתחיל. אולי יגבר הכובד הזה, אולי העמק יגבר.

אני מריח באוויר את הגשם הצפוי. משיכת האדמה מעוצמת בי, לכן מוחזק הנני כליכך. הימים כמו נדנדה ענקית ואני הציר הקבוע. אך הכוח איננו נשחק. הוא מתחסם ועומד. כי העמק הוא מקום קשה. הוא מחשל אותנו, לעמוד. זה נכון—אני אומר לעצמי—אבל כל זמן שאדם נאמן לגורלו, הרי עדיין כל האפשרויות פתוחות.

יהודית שמיון : ארבעה שירים

תולדות נח

אלה תולדות נח :

בְּדַצְמֵבֶר הַזְּמִין אוֹתִי נַח
לְמַסַּע הָאָרֶץ אֶל הַקֶּשֶׁת.
טַפְסָנוּ אֵלָיָה קַמְעָה קַמְעָה
וְהִיא לֹא שְׁמָעָה וְלֹא יָדָעָה
אֵיךְ נִגְנַתִּי בְּמִיתַר הָאָדָם.
נַח בָּנָה בַּיִת בְּרֹאשׁ פִּנֵּה
שֶׁל־שִׁמְאוֹת אֵמָה אָרְכוּ
בְּחֶצֶר גְּבֵה וְקוֹמְתוֹ שְׁלֹשִׁים.
כָּל בַּיִתוֹ סְדָרִים, סְדָרִים
אוֹתִיּוֹת צְבָעִי,
כִּי נַח אִישׁ צָדִיק תָּמִים הָיָה בְּדוֹרוֹתָיו.

מגדל בבל

אֲנִי אוֹהֵב לֹמַר אֲנִי אוֹהֵב אוֹתָךְ
בְּצִרְפָּתִית.
אֵל תִּכְעָסִי. אַתְּ רַבָּה אֶתִּי
בְּמַכְתָּבִים.
נִיבֵיךְ כּוֹאֲבִים.
אֲנִי יוֹדֵעַ לְדַבֵּר — עֵינֵי דוֹבְרוֹת לִי
בְּעַדִּי
וְאֵיךְ אֶשְׁלַח אֵלֶיךָ מִבְּטִים בְּמַכְתָּבִים?
בְּשׁוֹדֵיָה קָר. הַגְּבָרִים לְבָנֵי־שַׁעַר.
מִגְדֵּל אֲנִי בּוֹנֶה גְדֻכָּךְ גְּדֻכָּךְ
וְבוֹ שְׁפָה אַחַת. דְּבוֹר אֶחָד רַק לָךְ
אֲנִי אוֹהֵב לֹמַר אֲנִי אוֹהֵב אוֹתָךְ
בְּצִרְפָּתִית.

בעותים

אהובתי, בשמי הערב תהום שחור,
 הערב הוא שלף אהובתי, נרוץ ירק,
 נפל כחל, נחפר חלום במורדות.
 באלדורדו הזקב פזור בין אבנים.
 בשערך

אני פולה ריחות ובני-גונים.
 הדם לך אבן, הדם לי אבן, מראשתי
 ידך, רקיע קר נפל עלי, גופי יגן גופך.

חלוף רדוף עבים הוא מציאות, שלה
 ראשית
 כלה תהום שחור, והיא טבולה נפל כחל
 ומצירת עם סופה האבנים עם הרקיעים
 נופלות. ואי המורדות בהם טמונים
 החלומות?

מפני שרי

מפני שרי גברתי אני בורחת,
 ואיך אנוס מגברת ממלכות.
 אם אין מוצא, אמרה לי צנאת מורשת,
 כרי לך קבר תחת כל המרצפות.
 אני והיא אחת היינו פעם
 דומה היה דודי לעפר בין דרורים
 היום הוא דרור. אני נותרתי אפר
 בורח עם הרוח בינות לאסורים.
 שמעתי, יש אומרים, האהבה אחרת,
 היא לבה שובבה כובשת בחצים
 הייתי לה אמה והיא הייתה לי גברת
 היום אני אחות לאבן וקוצים.

עמוס רודנר : צימוקים ושקדים

אינני מתאונן. הולך לי קלף. המשרד כולו ברשותי. טלפון, אחייג אפס ואתקשר אל כל העולם. הֶרְמֵס 3000 מכונית-הכתיבה הקומפקטית. תורמת להרגשה שעוד נכונו לי עתידות אם יעמדו לי כוחותי להמשיך לצוף כאן בבור השומן. מהדק-אטבים, ירקרק, פותח-אטבים מבהיק. מחררת חדשה שחורה ונאָה. תיבת הסיפות, המהדקים, קני הנחושת הצבעוניים למילוי עטי הכדורי, שמי חקוק עליו. צעצועים ששכבו לישון. כולם בטלים ממלאכה כמותי. מופקד אנוכי על פעילות חוגי-הצעירים בתנועתנו. איש לא ינשלבי ממשמרת. וכי מי זה יודה שאין בה בתנועתנו חוגי-צעירים ? נו, והסימקה למטה, לא מכונית מייודע-מה, ומאד רגישה. נוסעת, זה העיקר. נהיגה קלה ונעימה. תיכף ניסע לים. בימים חמים אָרד בסימקה, חמש-עשרה דקות לחוף-הדיפלומטים. בחורף להצגה יומית בקולנוע. חיזולטו, אהבה שקטה, אפשר עם מעט פסיכולוגיה. בערב, למשק או למרתף-לתרבות-מתקדמת. עם אחת מפקידות הבנין, כמובן. בנין-משרדים רבוע ומשוריין בטון כמבצר-טאגארט, ופקידות בו מתקדמות מאד. ואנוכי הילה רומנטית נוגתה מעל לראשי. לא להאמין!

אל חוף-מבטחים זה נישאתי על גלי נגינה גלותית. צימוקים ושקדים. שפרינצה, השולמית הזקנה, סופת-דויד הנופלת, שיננה באוני את הנעימה בערב יום חם והביל כיום הזה. תיכף ניסע לים.

האקורדיון דבר מצחיק מאד. נער הייתי. אקורדיון ישן סטמייו-סופראני, לבן ולו מפוח אדום נקוב, נעזנד בין חדריי-מגורינו. הכל היפו בחלילים, ניסרו עליי-כינור, והבנות פרטו על קלידי הפסנתר המזויף. הבאתי את הסטמייו-סופראני אלי. גיסיתי פה-ושם. ביד ימין הלך באצבע אחת. ליל-ירח-גם-כל-פרח וכולי. ביד שמאל היה קשה יותר, אבל לאט-לאט.

בצבא, בעונת הטירונוט, קיבל האקורדיון תנופה. מתכוננים לנשף—נוסעים הביתה להביא את האקורדיון. הנשף תם—הביתה להחזיר את האקורדיון. בין-הזמנים—תווים למקהלת הפלוגה. "אתה שם, האקורדיוניסט! אתה כבר לא יכול להכין גם איזו מקהלה ?!" באום המ"פ. מדוע לא ?

מפה-לשם יושב אני במשק על תקן של אקורדיוניסט. לא הראשון—מחליף לשעת-הדחק ולעת-משבר. גם רפרטואר יש לי, קבוע. לשירה בציבור: הרוח-נושבת-קרירה, ודויד-יפה-עיניים, זמר-זמר-לך, היי-היי, שושנה-שושנה. ריקודים: היי-הרמוניקה, קומה-אחא, הבו-לנו, הוא-דומה-לתרנגול, מגרד-לייפה (בקטע המהיר קצת מורח), עוד-נסדר-אותך. בלחץ דעת-הקהל גיליתי שבעוד-נסדר-אותך אפשר להרקיד לפחות ארבעה מחולות נוספים. "בחייך! סאמבה!... בשביל ההכשרה הדרום-אמריקאית!..."—אני נותן עוד-נסדר-אותך והכל שמחים. או "צ'ה-צ'ה-צ'ה! היללים שכבו כבר לישון..." בכל הכבוד.—עוד-נסדר-אותך בקצב הצ'ה-צ'ה. אותו דבר רומפה, ולאחר

לגימה ארהיב עוז ואכריו במיקרופון: "אולה אולה אריבה מוצ'אצ'וס! פאסאדובלה!" אפצת עוד-נסדר-אותך. העם רואים את הקולות ומחוללים כמשוגעים. על כל אלה טנגו אחד על-חוף-אילת, ולנצח-אזכור-את-הוולס-הראשון. לנצח אזכור את המנגינה הגלותית שלמדתי מפי שפרינצה הזקנה. צימוקים ושקדים.

ערב אחד, כשנתיים אחר ההשתלשלות שהיתה לי עם שפרינצה, בתום הילולת-הפורים... הילולת-פורים מוגזם קצת. מסיבה יותר טוב... נעשה לי עצוב. נחשי נייר, למפוינים כבויים, שרביט הקונפרנסיה, גרבי-תחרה שרידי רקדניות-הקנקן. צחנת זיעת מחוללים ואך צבעי איפור. האקרדיון האדום החדש נשכח השוף על פסנתר-הכנף הפתוח. שנתיים לא נגעתי בכלי, מאז ההשתלשלות. הורדתי אותו מאצל הכנף והתישתי על מושב המתופף. התוף הגדול, התופים הקטנים בני משפחתו, המצלתיים, אבזרי תעלולי-ההקשה-והקצב, מסופים עמי. "אני אפיע בכנס הפשמישלים, אתה תלווה אותי, ונקבל מחיאות-כפיים שלא שמעת. יש לי גם את המלים..." נזכרתי בשפרינצה מכשפת בקולה. אט-אט נפחתי במפוח. יד ימין נעה חרש על המנענעים. כמעט ללא ליווי. רוזשינקעס מיט מאנדלען, זימזמתי לעצמי את הברותיה הגלותיות של שפרינצה המבשלת. ליו-ליי-ליו-ליי-ליו-ליי-ליו-ליי-ליו — — — רחצתי בגע-גועים טיפשיים. חמלה על העולם ועל עצמי בראש. שפרינצה שפרינצה ליו-ליי-ליו-ליי-ליו-ליי-ליו — — — ליו-ליי-ליו-ליי-ליו — — — בושה, כיסופים, הירהורי זימה וצער. מי זאת עולה מן הפסנתר ונותנת בי את עיניה. לא הבחנתי, המשכתי ללוות את עצמי ולזמזם. "אתה יפה כשאתה מנגן. אני רוצה אותך."—שרה'לה. את קולה זיהיתי בנקל. שרה'לה נסיכת המשק. גאוות כולנו. באותם ימים. פצצה. עור שחום דבש. שער סקנדינבי לבן. שדיים כארנבות מפרכסות וחזיה אין לה.

משחר ימיה הקפידה גרדה אמה על חינוכה הנכון. תנועה, משחק, זמרה וקצב. הטובות שברקדניות עיצבו את תנועותיה. לכל מקום על בהונות, בידיים מתוחות או מונפות, לפי המסיבות, ובאצבעות מסודרות כדרוש. בנעלי-הריקוד שנרכשו בשבילה השפילה להסתחרר על רגל אחת כסביבון. המלכה, הגבירה, המחוללת הראשית מסיעת המחוללות המששעות את המלך וקהל קראויו—אלה היו תפקידיה בחזיונות בית-הספר.

בין-כה-וכה עלתה שרה'לה כלביבה. פרחו. בגרה ותף. כבר היא מביימת את מסכת-סיום-הלימודים, וכבר היא משרתת בצוות-הווי-חטיבתי, והנה חזורת היא אלינו מן הצבא והיא חתיכה עולמית, אם לנקוט לשון פשוטה ומובנת-לכל. הביבה ומחובבת בחוגי אמנים, מפורסמת ומוכרת ברחבי ההתישבות העובדת, כוריאוגרפית למסכתות-מועד ובימאית בחוגי-חובבים.

הופעותיה בחדר-האוכל החדש—חג לכולנו. מקבלים היינו את פניה כקבל סקסופון ניסט-סולן במרתף-לתרבות-מתקדמת. רותתים מגאווה ומבעבעים מהתרגשות. סג-דלי-פתילים וגדילים לרגליה. החצאית הצהובה חגורה חבלת-לייה מסוגנן. חרוט-העור המצויץ לכתפה קיץ וחורף. החולצה האדומה ללא שרוולים. הפעמון אשר לצווארה, פעמון-נחושת כבד ללא ענבל, תלוי אף הוא בחבל-מסוגנן. אין הוא

מצלצל אך נע־ונד הוא אנה־ואנה בין שדיה המתרוצצים בחולצתה, כאמור, משל היו ארנבות־שדה. אלוהים תפוס מקום. לשפתיה שפתון קל. בורדו הנוטה לסגול. אף מתוק ועיניים כהות מציצות בלאות ממסגרתן, עפרון־איפור כחול. צפון שערה הבהיר... איש לא העז געת בה.

איש לא העז, שלא להזכיר אותי שחושש הייתי להישיר מבטי אל אחוריה. החול־פים. בין עת לעת עורכת היתה את הופעותיה בלווית בן־לוויה עירוני. על־הרוב רזה, מצומצם זקן־פרא וארשת מסוגפת כפקיר שעתה־זוה עלה מן המסמרים.

"אתה יפה כשאתה מנגן. מי חיבר את המנגינה הזאת?" עיניה במסגרת ירוקה לכבוד פורים. או שמא כך דימיתי. אפילה רבצה באולם, מופרעת בנורת־הבקרה אשר ללוח־הפיקוד החשמלי. באור נורת־הבקרה הסתמנה שרה־לה כצל. "אני רוצה אותך". לא הבחנתי מי הנערה ומי צלליה. אולי מכאן שאבתי את אומץ־לבי היחסי באותו ליל מוצאי־מסיבת־פורים.

שתויה היתה, חשתי משיגשה. נערה שיפורה, מראה עצוב מאד. עצוב, מכוער ומושך. "אין בית־המקדש / אין אפינסטער חדר..." געיתי לתוך עיניה הירקרקות לכבוד החג. ברצינות גמורה גחנה ונשקה למצחי המלוח אגלי זיעה קרה וממש כברומן־זעיר ליטפה את ראשי קולנועית ולחשה שגית כבמצוות בימאי גסתר: "אני רוצה אותך".

חבוקים ובוכים נגררנו אל חדרה. היא בשרידי תחפושת, למה אמרה להתחפש, וברג־ליים יחפות. ואנוכי בגופיה, היכן ומתי פשטתי את חולצתי. האקורדיון החדש, חשוף צבעיו המקושקשים, על כתפי האחת.

לפנות־בוקר. ציפרים ראשונות נעורו וההלו מצקצקות ומחללות. אור נורות המדרכה כבר באור טרם־זריחה מתערב. הכל כחתוך מתוך סרט מן הסרטים החביבים עלי כיום.—אהבה שקטה פלוס אווירה פלוס מעט פסיכולוגיה.

לא הלך לנו. נרדמנו חבוקים, רוחצים בצער נפלא.

עם צהריים השכמנו קום ופנינו יחדיו לצריפי ליטול את מטלטלי המעטים. צררנו הכל בשמיכה, שרה־לה נטלה את הראדיו העממי מתחת לאצילי ידיה ואמרה כבר לטופף אחרי בצעדי־מחול. עוד מבט, מתחת למיטה הבלתי־זוגית געלי־הצנחנים שלי. לחצתי אותן אל פנים הצרור והן ביצבצו מתוכו בסוליות־הקרפ העייפות. צרור, שמיכה, געלים מבצבצות. כאבריו המלוקטים של צנחן שדוד. קצין־צנחנים אני במילואים. לא להאמין!

הצרור על ראשי, שרה־לה בעקבותי, חצינו את חצר הקיבוץ בצהרי שבת כשהציבור על אורחיו נוהר לקציצת־הצהריים. הכל עולים ואנו יורדים. נגד הזרם. מאד סמלי. בידי נשענתי על כף המגעול, ברגלי הדפתי את דלת חדרה, ויחדיו עם הצרור הרסנו פנימה.

גברשת קלועה, שבועוני־אופנה בסל קלוע, כורסה קלועה, הרוב היה קלוע. בין הקליעים כללבי שער לבן ורך. אגרטל נוצות־טווס ועל הקיר לוח־שנה גדול של חברת־נסיעות. ספה מכוסה שמירת־צמר קיצי, כריות־הקישוט מחופות אריג מודפס

סיפורים יפאניים. או סיניים. על מדף ספרי-האמנות נעלי-ריקוד, הקדשה לועזית עליהן בטוש אדום. סמוך לנעלי-הריקוד תיבת-מוזכרות מנגנת.

תיבת-המוזכרות צבועה שחור, ועל השחור נחל קטן, פלג תכול. בורם הפלג התכול תרדנה שתי מפרשיות במפרש אדום מרובע. על החוף פאגודה, תכלת אדום לבן, ואילן בסגנון הפאגודה.—גזע אחד, ונוף על נוף על נוף. בתחתית התיבה מפתח-קסמים. טובב, טובב... ותיבת-הקסמים פורטת על נימים סמויים. או—צ'י—צ'ור—נאיה או—צ'י—קראס—נאיה— — — בתחילה מהר וחזק. לא נורא. כשהקפיץ רפה והנעימה דועכת אפשר לצאת מן הדעת. על צרור מטלטלי קרסתי משתעשע בתגלית ומצטמרר שוב ושוב עם שהפריטה גוועת ואַזְלָה. שרה'לה עמלה לאתר בש-בילי את הצליל המזויף. הסול, אמרה, מזויף כל פעם.

הקיבוץ היה כמרקחה. לא שמנו לב. דבקנו והיינו לבשר אחד. לא. דבקנו, אך לא היינו לבשר אחד. מה אפשר לעשות.

לזלזל הייתי, או מוטב עבדתי בלזל. לשעון-מעורר לא נזקקנו. שרה'לה מעוררת אותי מדי-בוקר, ובעוד שיווי-משקלי מוטל בספק, מודיעה היא, היום אני קוקו. או היום מוקי, צוקי וכולי. שיהיה קוקו. אלא שכל טעות מצדי באשר לכינויה היומי מחליקה היתה אותנו לכלל סיכסוך.

בוקר אחד עוררה אותי כמנהגה משנתי, מתי היא ישנה, ובישרה את דבר השינוי הכללי ששנתה את שמה.—מהיום היא שרית. מה פתאום? שום פתאום! זמן רב היא חולמת על שם לא-דתי. איזה-מין-שם זה שרה. ואתמול בשובה משיעור התנו-עה-בחלל-והאנטי-קצב—זה שם הקורס בו לומדת היא תורה—פגעה במרוז על המדרכה מול רזול. הוא הזמין אותה לקצפת אמריקאית ואמר שהשם שרית יופיע בשיר שהוא מת לכתוב ואליה כוונתו.

הנסיעות התכופות העירה היו מעייפות מעט. וחיביבה היתה עלי הדרך המקוצרת מתחנת האוטובוסים הבאים מן הדרום לאוניברסיטה. אוניברסיטת צריפים מאול-תרים במבצרים עתיקים, בה השתתפה שרית בסדנת-התיאטרון.

אבו-כביר ממגרש-הכדורגל מערבה. מפלצות בטון, מרכזו בתי-מלאכה חדש נבנה והולך. חצר מגודרת שיחי ליפה, חצר עגלון. בעל החצר מפרק גלגל-עץ גדול, אחורי, של עגלת-סוסים בנוסה אורתודוקסי. מורח את הציר הערום במימרח שחור. תרנגור לת מנקרת בין גללי הסוסים הצהובים, רוים כרוסינאנטי, אחריה בציצים גואשים שני אפרוחים. גיגית-כביסה על שרפרף בצל עץ-התות ונערה רוזה בעיניים גדולות עוזבת את הכביסה, ולבקשת אביה, הדובר אולי הונגרית, ממחרת ונותנת אבן אל גלגלי העגלה השלמים לבל יזיזוה הסוסים והיא חסרת גלגל אחורי. אגב, הגלגלים צבועים כחול. ברקע הכנסיה הרוסית מגדלה מחודד. ויפו... הסילוואטה המקומרת מתפוצצת ממגדליה.

טסה בת-זוגי בנסיעותינו ממפר למפר ממפריה הפיקיריים. מחליפה קריאות-הת-פעלות, לחישות משמעות והשמצות מעולם-האמנות. לי הניתנה. עומד הייתי בצד, לפני מרעיה לא תציגיני, ומעיין בחלון מחלונת-הראנה. משנרגעה, צועדים היינו

לדרכנו. בדמעות־ייאוש־וועם, כדובה שפולה אמרה לטרפני על שפניתי באחת מן הפעמים והתיצבתי מבלי משים אצל תצוגת סלון למחוכים. יואש ואשר—הצביעה על שני פיקירים מתרחקים—צוחקים לה ושואלים מדוע מכל הקיבוץ הגדול בחרה לעצמה הזמו.

הזמו. סוף טוב הכל טוב. נער הייתי. מזכיר הנוער העובד בא להרצותנו הרצאה. מי מחרחר־מלחמה, מי פירק את הפלמ"ח וכולי. כפי שהיו מדברים. ליוינו אותו אל אופנעו ונרקמה מעין שיחה. עוד אנו מסיחים, ועל כתפי זרעו של המזכיר, בקירבה וברעות, אצבעו בערפי נוגעת־לא־נוגעת. הקבס אחזני, עוד־מעט והתעלפתי. כל־כך לא נעים. סוף טוב.

ודווקא עת התנמנמתי זכיתי לחיבובי בת־זוגי, מן ההפקר. באולם־ההרצאות היה הבזיון. לאור היום וללא בושה, בשיעור לתולדות התיאטרון היווני. ספק מלווה ספק חייב פיתוח אישיותי, נגררתי אחריה לאולם. קולו השלו, קול המרצה הקטן, הברותיו הבלתי־מפוענחות, חמימות בעימה, ערפל, עופרת הוצקה בעצמותי, עפעפי כבדו, צללתי צלילה נפלאה. בלי תת אַת הדעת על קהל הסטודנטים בתוכו ישבנו, ללא מורא וללא בושת־פנים, תקפה אותי בחיבוביה. פני יפים כבשעת הנגינה באידיש, גילתה לי. כשאני ישן.

הממון היה בנמצא. ממון דודה הערירי מפאראגווי. אפוטרופוס על השתלמותה ועל התפתחותה האמנותית. בממון קונים לי בגדים. ביום מימי החורף הופעתי כאן במש־רדי חוגי־הצעירים, בכתונת־הפסים ובמכנסי־המשבצות מן הימים ההם. אל תשאלו. אי־הבנות על כל צעד. בשכנות מתגוררת היתה משפחה איטלקית, ענפה וקולנית. שריד העליה האיטלקית הגדולה. איטלקית פעמונים בפייהם, שעות אהבתי לצותת, כלתכנית־כבשתך. "ליאורה מיה ליאורה, פריפארה אַ חומי אונה פִּרִיטלטה קול פִּורמאג'ו". מתמוגג הייתי מקולה של האם המשדלת את בתה להכין לכלבם חביתה של גבינה צהובה. שרה־לה מתעבת היתה את צליל הפעמונים. בגד־ריקוד דבוק לעורה. נמלטת היא אל תרגילי תרבות־הגוף.

אחרי ההפלה המסופנת שקרתה, ביטלנו את טכס הנישואים הצנוע, שאמרנו לערוך בהשתתפות תריסר אנשי־בוהימה־ורוח. לא נפרדנו. חייה תלויים היו מנגד. הדימו־מים והעניינים. כל־כך התבלבלתי. עד שהרהבתי להזעיק את החובשת, כמעט פרהה נשמתה. יצאנו לנופש.

בערב הנופש השני יצאנו אל רחבת־הריקודים. את הצאיטה האדומה שסעה משני צדדיה עד אל ירכיה, מיד עם תום פת־הערבית. היתה מאושרת. הליכותיה מאומנות, פניה חיורים אחרי כל מה שקרה. חוורונה הוסיף על קסמיה. הרוקדים, אלופי הרחבה, לא עמדו מלהזמינה שוב ושוב. מאושרת היתה, ובבוקר הקיצתני בנימה המדוקלמת: חוזרים הביתה.

הרבחה בחקירות. חקירות ההשתלשלות שהיתה לי עם שפרינצה מבשלת הדיאָטה, שנתיים לפניה. אפשר לו נמנעה ההשתלשלות...

"את שולמית אני שיחקתי בתיאטרון גולדפאדן, שזה אני ברחתי מן הבית ואתה

בחור בעים־הליכות. אוֹיה כמה שאתה דומה להרשיל הכוכב שלנו. כל העיירה התפקעה מהצמות שלי שזה הרשיל הציג אותי ככלי ריק. לא לחזור הביתה ולא להצגה. כמה שהוא היה עדין ונעים־הליכות ומה שזה הוא בחור מוכשר. אבא שלי כמעט ישב שבעה. הרב הזקן של הנגרים זה הוא ממש הציל אותי, התיפחה שפרינצה מבשלת הדיאָטה משפאה בצימוקיה להורותני את הפזמון בו נדהים יחדיו את כנס יוצאי פשמישל והסביבה.

בשמלת־מבשלות אפורה וארוכה, סינר־מבשלות למתניה העבות, באה אל צריפי, המכשפה. בעוד חוגר אנוכי את האקורדיון, התירה את סינרה והחלה לזמר, עיניה לתקרה. עצמות כמעט. אצבעותיה משולבות אל חוזה השמוט: "אונטער דיין וויגעלע, זיצט א קליין ווייס ציגעלע..." שרה כמעט ללא נוע. לסיום הניפה את ידה האחת מעלה: "ליו־ליי־ליו־ליי־ליו — — —" ואז כהבילת־קש קרועת פתילי־קשירה התמוטטה ביבבה חיתית חנוקה בדברים חסרי־השחר. תיאטרון גולדפאדן, הרשיל הכוכב, צמותיה השחורות שערות השולמית. יללת־תנים נוגה תחץ את דמי הליל. טסתי מתוכי כמו ירוני מפן־שילוח. קליפה אחר קליפה השרתי. "נקבל מחיאות־כפיים שעוד לא שמעת". יבבה ואני דואה, טס מקליפותי ומסיר ממבשלת־הדיאָטה הנובלת את קליפות סמרטוטיה האפורים בריח סירים, מחבתות, בצלים ושומים. פחד. פחד־אלוהים.

ובכן, אפשר לו נמנעה ההשתלשלות סבור הייתי כי כל הנשים כמוה כשרה־לה — עשן בלי אש.

כוונותיה טובות היו. אפשר רק דימיתי כי בספתנו הזוגית נעה היא כבאָטיוד־מיזמוטים של החוג הדראמתי.

"עצוב היום בלי שמש, עצוב הלילה ללא כוכבים. אך עצוב מכל הוא הרגע שבו אנו נפרדים". קוראת היתה באזני את חרוזי המזכרת שכתבו לה חברותיה מימי הילדות, מששאלתיה מה יהיה מסובב הייתי בשעות כאלה את מפתח תיבת־המזכרות המנגנת ונוהם אר־צִיר־נאיה אר־צִיר־קראס־נאיה — — — שובי השולמית.

מכיוון לא־צפוי נפתחה הטובה.

בדרך קשיש, פלטיאל שמו, בא להחלים, מפיב קיבתו, בבית־המרגוע. קטן־קומה, רחב־כתפיים, שיער כקוף ואף פניו פני בבון. שרה הזמינתו אל חדרנו. קפה, תה, ואף עוגה אָפתה לראשונה. ערב־ערב, ואחר מלווה לבית־המרגוע. ככתוב ברומנים.

ערב אחד, בשובה מן הליווי, התנפלה אל זרעותי משל נפלטה מסיר־לחץ. יללות, נשיכות, ליטופים, בישרה לי כיצד התמסרה לו לפלטי.

כל חיינו סבבו לטוב. ערב־ערב טכסיסים חדשים, נשיכות חדשות, עקיצות־נועם ואף שעשועי־לשון. בלי אָטיודים וללא תרגילי ריקוד. חלום. תוך כל אלה מספרת היתה עמי עד־מה מתגעגעת היא אל שעיר־זרעותיו של פלטיאל, אין לה חיים בלעדיו; ועד־מה טוב לה אף נעים עת תגלה את לבה בכפותיו ותסיח עמו בחום הרגשות שרוחשת היא לי; — אחד אני לה ואין שני.

רחצנו בעדנים והיינו למשפחה-הרוסה מאושרת. התפרצויות-שיגרה על מי-מנוחות.

מי צריך לקלקל?—ציבור החברים.

"יש לך רגע פנאי? ובכן, אינני נוהגת להתערב..."

"את חינוך ילדינו לא נוכל, לצערנו, להשליך..."

"תפקידי מחייבני ואינני מאפשר לי לשכוח את התקדימים בהם נאלצנו..."

"אתה יודע שאני עובדת למעלה מארבעים, סליחה משלושים שנה, בבית-המרגוע. אתה יודע גם בוודאי, אתה לא טירון, נדמה לי, בעניינים כאלה, שסוג מסוים של אנשים מרשה לעצמו בבית-המרגוע... בקיצור, עלי לפקוח עין. שאֵלה של שמו הטוב של המוסד. אם כן, ראיתי לא מעט, ולא מעט זוגות הוצאתי ממצבים... בקיצור, גם להפקרות יש גבול. אם כן, הצורה בה הרשתה לעצמה אשתך, תסלח לי, אתם לא נשואים, תודה-לאֵל, מזל של גויים. אם כן הצורה בה הרשתה לעצמה לחזור אחרי הארטיסט שלה, דבר כזה אני לא ראיתי. היא מופיעה לה עם כל השמונצעס שלה והבגדים האלה והסתכלה על הארטיסט שלה, עם העיניים שלה עם הצבעים. לא הורידה את העיניים עד סוף ההופעה שנתן אצלנו בלי כסף, כתודה על היחס הטוב. יחס טוב, שם טוב... בקיצור, בסוף ההופעה ניגשה, אם כן, לפלוטו או מה שמו, כמו פרימה באלרינה, או איזה פיאם-פיאטאל מן העולם הגדול, ורשה זה לא פרובינציה, אני יודעת מה שאני מדברת, ונתנה לו נשיקה על הפיאה הנכרית לקול מחיאות-הכפיים של המבריאים, שלא העלו על דעתם ולא היו מעלים על דעתם בחלומות שלהם הרעים שהיא ממש כמעט נשואה כמו אשת-איש..."

"אני לא תופס מה עוצר אותך לתפוס את הקוף הזה ולפרק אותו. אם חסרים כמה חברה בריאים..."

"היא תחזור על הברכיים, אני בטוחה..."

"אתה גבר או מה?"

"כמרכות ועדת-התרבות החדשה, תחסר לי שרית עד מאד מאד. אולם כאדם, חייבת אני לומר לך בגלוי..."

"היא שָׁדָה במיטה, הא?"

"לסיכום, כולנו אתך, הערכתנו נשתנתה מן הקצה אל הקצה. היו כל מיני שמועות על דברים שאינני יודע ואינני רוצה לדעת. כולנו, כאמור, אתך, אך לא בזה הענין. טוב יהיה אם תחליף כח ותתאוורר, זה הסיכום שקיבלנו בהתייעצות עם מספר חברים. זה כחצי שנה ומעלה מופעל עלינו לחץ למען גיוס חבר צעיר ומתאים לריכוז הפעולה הארצית בחוגי-הצעירים. כמי שמעולם לא חדל לראות את האדם..."

"לצערך, עלינו לחייב אותך, במידה ואפשר לחייב חבר במצבך. הכוחות הנפשיים שגילית, הערכתנו את התפקיד, שהוא למעשה תפקיד-מפתח..."

מה נאמר ומה נדבר. קלף חזק, אינני מתאונן. המשרד כולו ברשותי. טלפון חיוג ישיר; הרמס 3000 חדשה, מותק; הסימקה הכחולה למטה; פקידות הבנין מכל עבר. דויד יפה עיניים הוא רועה בשושנים. אפוף הילה רומנטית, מי יאמין. ניגש לים.

אהרן קומם : על הגזוזטרה

רצונך לפגש את האשה : יפה בעולם ?
סע לשיקגו, אילינוי.
היא יושבת שם, צופיה,
ומחכה, אולי לך, על הגזוזטרה.

ילדתה הקטנה לידה, חובשת
כובע גנדרני בשלל-פרחים.
אבל עיניה, של הילדה, כבר עצובות.
מעבר למרפסת—אגם ובתים
ועצים, שצמרתם מעבר לתמונה.
קרוב יותר פרחים (גם בגנה).
הכל, הכל פורח,

וכל-כך עצוב.
העינים האלו של האשה
יודעות הכל :

יפה אני, יפה מפלן,
או מה ?

אף אני בתוך התהליך—
פורחת—נשאת—יולדת

ו... מה הלאה ?

השעמום הקטן של רב-שפע,
של רב-יפי.

והמות שהשיגני
בעיני בתי הקטנה.

רצונך לפגש את האשה היפה בעולם ?
סע לשיקגו, אילינוי.
גלריה 224, מאת רנואר.
אלהים נתן להן, לנשים,
את היפי,

ולנו את הכאב
לחוש בו, ולשרטטו
דומם.

עבריה כרמי: כתביהגנה

לינה סטריט ארבעים וחמש, סנטהלינה. כל הדברים שעשויים היו לתת טעם בימים אחד לאחד, ולא נתנו. האגם, הפלמינגוס הוורודים, הכושיות כבודות־הגוף וסלי־הכביסה לראשיהן. הכל. הייתי קמה בבוקר בהרגשה של—"היום זה יקרה". ודבר לא קרה. הציפיה אכלה בי בכל פה, ולחיי פרחו. בבוקר השכם הייתי עורכת את שולחן־הקפה לשניים ויושבת מצפה, פורטת על מיתרי הסבלנות. סמסון—"הנער אשר על המדרגות"—שצבע עורו כצבע קפה־בחלב, מירק את רצפת העץ ונעץ בי מבטים של תמהון. בארבע אחר־הצהריים היה האיש בא ואני הייתי מוזגת קפה בספלים. בוקר לבוקר, חוסר־מעשה בחוסר־מעשה. האיש היה שואל: "מתי קמת?"—"בבוקר".—"מה עשית כל היום?"—"עשיתי? עשיתי". וחזר־חלילה. הייתי שם ולא הייתי. בבוקר השכם היו ערפילים חיוורים חודרים אל תוך החדר ובחוץ היו נערי־החלב מתרוצצים ומחלקים בקבוקים לקפה של שחרית. הייתי שם—קניתי פנקס של חלב ותלשתי יום־יום את הדף הנכון אל תוך הבקבוק הריק שלייד הפתח. נכנסתי לחנויות, לבנקים ולדואר בפתח שמעליו השלט "ללבנים בלבד!" הלכתי ברחובות בשעות הרצויות לי—אולם לא הייתי. ירדתי עם הילד לאגם, לראות את הפלאמינגוס הדואים, והיה שם באוויר צבע כחול צלול של חופש ומעגלים־מעגלים במים. ברוב המקרים העדפתי לפתוח את חלונות־הענק במרפסת ולתת לקרני־השמש ללטף את גופי. פקחתי את עיני לדקויות של צבעים ושל רגעים וחדרי־לבבי היו אטומים. הייתי בוררת מלים ועורכת אותן שורות־שורות לספר לאיש כשיחזור. שיידע. וכשבא, הייתי מוזגת קפה בספלים והוא: "מתי קמת?"—"בבוקר". וחזר־חלילה.

ערב אחד, בטיסה ישרה מרומא, הגיעו ג'ובאני ולטיציה גזנוואָה אל שולחן־הקפה שלי. ישבו וחיכו במבוכה, זרים, אחרים. לא מכאן. הוא המדבר, היא המהנהנת בראשה ועיניה ניבטות בי בסקרנות ממסגרותיהן הצבועות שחור, הכבדות. שולחן לארבעה. לאט־לאט, בנקישות קצובות, נפתחו בינינו הדברים להיות. זרים שבאו לחפור זהב בארץ לא־להם, במכרות לא־להם, עקב דחפים שאינם מובנים להם. ועכשיו היו הימים קצרים יותר. ספלים נתוספו לשולחן־הקפה. ליובט ואלקס מהולנד. ג'ים וגונדי מאוסטריה. ולעתים, כשהיה מי מהם מסחררני סביב החדר לצלילי המוזיקה וריחו זר לי כל־כך ואחר, הייתי עוצמת עיני וחוזרת הביתה, לפפר ולבקבוקים הערוכים במרתף.

שמתי שולחן־כתיבה שחור בפינת החדר והדבקתי תצלום דהוי מעליו. פיזרתי ניירות. פתאום אדם קם והולך למקום אחר, וכאילו נושא אתו את ביתו על גבו.

אין מנוס. גם אין יודעים אם בורחים או רודפים. מחטטים עמוק בדברים ומאזינים למוזיקה. וככל שהתאמצתי יותר הייתי זרה לנשים מגולגלות-השער של מסיבות-התה, ופחות אהודה.

יום-שני בצהריים בסנט-הלינה. קנינו מכסת-דשא אוטומטית, כמנהג המקום, ותלינו כביסה לייבוש. באוויר עמד ריח מקטרות ואבקת-כביסה. צמרות העצים שיחקו בשמיים וצבעו אותם בצבעים נועזים ובעיר הוכרו מצוד. כמסת סערות-האבק שהורגלנו אליה, היה גם המצוד חלק מחיי-היומיום שלנו. עוד מרחוק שמענו את המיית הקולות ב"לוקיישן", הוא רובע-הכושים הענק, והכלב החל לכשכש בזנבו. הבטתי באיש והשריר שבלחיו זע. נכנסתי הביתה והסרתי את המכסה ממכונת-הכתיבה. כל הדפים היו מכוסים שורות צפופות וריקים ממחשבות. המשכתי. כשגמרתי היה כבר ערב, ובפתח עמדה נערה כושית צעירה ושיחקה במטפחת שבידה.

הילד התרוצץ סביבה בסקרנות, ובחץ עמד ג'ובאני והחליף דברים עם האיש. כך פתאום נכנסה מרים למסגרת חיינו. למסגרת חיי. עמדתי שם מולה ולא ידעתי מה לומר או איד. כל הדברים שברחתי מהם באו ועמדו לפני. כושית אמיתית ששהרונים גדולים חורים בצפרניה, בביתי, ואני יכולה לגעת בה בהושטת יד בלבד. ועכשיו?—"מָדָם", היא אלי, "אולי יש לך עבודה בשבילי?" מָדָם? היכתי לעצמי וכמעט החוויתי קידה. ג'ובאני נכנס והושטתי לו את ידי לנשיקה. לתמהוני נטל אותה בעדינות, ריפרף בשפתיו כאילו הודה לי, ועזב את הבית. כמעט התעלפתי. האיש צחק ומרים היתה קרובה לבכי. "אנחנו מישראל", אמרתי לה— כאילו להסביר הכל—היא החניקה זעקה ועיניה נפערו באימה. "יזראל מדם, מהשמיים? ג'רוזלם?"—הילד אמר בעברית: "אמא, מה קרה?" ומרים היתה כבר בדרכה החוצה. אותו לילה הוצאתי לראשונה ממדף הספרים את הספר החדש שקניתי לאיש ליום-הולדתו—"אינדבא ילדי"—שהוא "התנ"ך" של אפריקה שנכתב על-ידי אחרון רופאי-האליל, והבנתי פשר עיניה הפעורות.

המצוד הביא את מרים אלינו. מפקד השלטונות. עד אז העסיקה אותה לטיציה האיטלקיה בעבודות הבית—ובלילות היתה ישנה במוסך. כשהוכרו מצוד והתברר כי מרים אינה נושאת עמה את הניירות הנכונים, הביאו אותה אלינו. "שהלא אתם כאלה מין ליברלים", לפי דברי ג'ובאני. וכך עמדנו שם בפתח והתבוננו בפלא, ולמרים לא היו הניירות הנכונים.

איך עושים פתאום דברים? ראשית, הידיים. הרגשתי רעד חזק באצבעות ידי. משהו שלאחר שיתוק ארוך. כאילו התחיל הדם לזרום שוב. "צריך להביא מיטה", אמר האיש באנגלית. והצבע היה חזק בדברים. האיש נסע להביא מיטה ומרים עדיין עומדת בפתח. השכבתי את הילד לישון, הדלקתי אש באח והעמדתי קומקום-מים על האש. מרים עדיין עמדה בפתח. "בואי, חייכתי אליה, "הכנסי". קירבתי את שתי כורסות-הענק אל האח והוריתי בידי על אחת. "שבי בבקשה", אמרתי.

שהרי עדיין לא קראתי בספר. ושוב נפערו עיניה. "נו מִדֵּם, הבאס יבוא תיכף, מאד כועס".—"למה, מרים?"—"הו מדם, אסור אני יושבת על הכורסה. כורסה ללבן. רצפה לשחור". רק ללבנים. רק לשחורים. כאילו אחת היא וכה גדול ההבדל. סגרת את עצמי בעולם משלי והדברים לא נגעו בי. ועכשיו? מרים עמדה ואני חיפשתי את הסבלנות שפעם היתה בי וניסיתי להבין. הבאתי תה חם וצלחת דייסה. יצאתי מהחדר ובמראה ראיתי אותה מתישבת על הרצפה ליד האח וטורפת את המזון רעבתנית. ישבתי על המיטה בחדר השינה והפאב בידי לא פסק. אחר־כך בא האיש ולא הביא מיטה. "לעזאזל", אמר, "כששמעו בשביל מה אנחנו רוצים מיטה, המציאו מליון תירוצים ולא נתנו". לא נתנו מיטה. אותו לילה ישנו אנחנו במיטה אחת ואת השינה הכנסנו לחדר הנפרד שמאחרי המוסך—בשום־אופן לא הסכימה לישון בחדר־האורחים ולהשתמש בסדינים. בלילה שמעתי רישורש ומצאתי אותה מסתובבת בחצר. הבטתי בשקט וראיתי אותה אוספת אבנים גדולות ומכניסה לחדרה. הצצתי. כל אחת מכרעי המיטה ניצבה על אבן ענקית. ואז נכנסתי הביתה, הוצאתי את הספר מהמדף, ולא פסקתי מקריאה עד ששמעתי את צליל הבקבוקים המוכר וידעתי שכבר בוקר.

אחד־לאחד מנה המחבר אותן אמונות העוברות מדור לדור והן שמגדילות ומרחיבות את הפער בין השחורים ללבנים. קודם־כל היה השד הזה, טוקלוש, ההורג אנשים הישנים במיטות נמוכות או על הרצפה. אחר־כך ישראל, שהיא בשמיים, בגן־העדן, הכיסאות ללבנים בלבד. הנשים הלבנות המטילות ביצים מהן יוצאים ילדים שהם חציים אלים וחציים בני־אנוש. הכל. צריך היה להתחיל מבראשית ובאורח־פלא היה בי הכוח לזה. הבטתי במרים המשחקת עם הילד ולא ידעתי אם החיבה שיש בי אליה היא בשלה או בשל הטעם שנתנה בחיי פתאום. הלכתי לבניינים גדולים ועמדתי בתורים ארוכים. ללבנים בלבד. ראיתי את מרים נכנסת בפתח שממול ועומדת בתור משלה. חתמתי על טופס־התחייבות בו נאמר שאני מוכנה לשכן בביתי את הנערה מרים מנדובלה, ואותה בלבד, ולהעסיק אותה כמשרתת. לדווח על כל גניבה שתגנוב בביתי ועל כל עבירה שתעבור—וכמובן, ברגע שתברח, עלי להודיע על כך. מעבר לסורגים ולראשים בכל מיני צבעים ראיתי את עיניה הגדולות הפעורות, וחיכתי אליה. "הו מדם", אמרה לי בחוץ, "הו מדם".

קנינו מיטה, ארון, שולחן ומנורה. הוצאנו את האבנים הנוראיות מחדרה והסברנו לה כי השד הזה טוקלוש אינו קיים. "את מבינה, מרים? אנשים עניים שאין להם כסף לקנות פחם או תנור־נפט לחמם את חדרם, מבעירים עצים לחים מן המכרה. הגז שנוצר עקב הבעירה הוא גז מרעיל וכבד המסוגל להמית אנשים. בדרך־כלל אנשים הישנים נמוך יותר נפגעים ראשונים מכיון שהגז שוקע. זה הכל. הנה, אנחנו נותנים לך תנור של נפט ואת יכולה לישון בשלנה. את מבינה?" מרים מחייכת באושר וחושפת את שיניה הלבנות. "יס באס, מבינה".—מאז קבלת הניירות הפסיקה לדבר בשפתה העילגת והתברר כי האנגלית שבפיה משופחת וכי סיימה את הכיתה העשירית חודש לפני הגיעה לסנט־הלינה. ובלילה, שוב

אני שומעת רחש ויוצאת. ושוב מרים מכניסה אבנים לחדרה. עד שנכנענו. אבל טוב היה הטעם בדברים.

אני יושבת כאן עכשיו, בקפה שליד הים, ועיניו הכועסות של בעל המקום תלויות בי—שאני תמיד יש בי מין תשוקה מזוהה לים ואני מקרבת כל הזמן את השולחן אל המים. אני מקרבת והוא מרחיק. "סליחה גברת, אבל הפורמאיקה... כן, הפורמאיקה. הרוח הצפונית נופחת בדפים שעל השולחן ואני שמה עליהם את הבקבוק שהרי לעולם לא אוכל לכתוב זאת שוב, כן.

מצחיק. לא הרייתי. לא נשאתי אותה ברחמי ולא כאבתי אותה בכאב-לידה, ובכל-זאת באיוז צורה שהיא, אף שהיתה קרובה אלי בגילה, היתה היא בתי. שבע-עשרה שנה היתה בטרם תגיע אלינו, ובכל-זאת היתה כדף שחור וחלק. כהה-כהה. השנים שעברו עליה היו שייכות לעולם שונה כל-כך עד שהיתה בי הרגשה כאילו רק עכשיו נולדה ועלי להדריכה בצעדיה הראשונים. בתחילה לא ידעתי עד כמה חלק הוא הדף. קבעתי את סדר-יומה בלוח שהיה תלוי מעל המדף במטבח. ניקוי הבית, המטבח, השגחה על הילד כשאני בעבודה, ואחר-כך מנוחה. פעם בשבוע, כשביית-הספר העברי היה סגור, היתה היא חפשיה לעשות בכל שעות היום כרצונה.

פעם, בערבו של יום-חופש כזה, ישבנו, האיש ואני, במרפסת ולגמנו משקה כשלתע שמעתי את מרים במטבח. "מעניין", אמר האיש, "מעניין לדעת מה עושה נערה כזו ביומה הפנוי". חייכתי. "אל תדאג. היא בוודאי מתרחצת, מטפלת בכגדיה, יוצאת לפגוש חברים, קוראת...—"נו כן", שוב האיש, "וכי מה תעשה?" ואחר שפיטם מקטרתו והעלה עשן כחלחל, הביט בי: "היית פעם אצלה בחדר מאז באה?"—"לא. למה אתה שואל?"—"סתם סקרנות, את הרי יודעת". אבל למחרת נכנסתי, ואז הבינותי את הטעות הגדולה, ובפעם הראשונה תפסתי משמעו של הדף החלק. החדר היה מטונף-להחריד וריק מכל חפץ אישי. בדמינוי ראיתי תמיד את חדרה מקושט בתמונות עם צנצנת-פרחים על השולחן, ראיתי וילונות בחלון. ולא. קראתי לה למרים ושאלתי. ראיתי שהיא נבוכה, אבל לא בשלה אלא בשלי. "אצלנו, מדם", אמרה לי, "זה ככה". וכאן נסתיים הכל. אצלנו וככה. על נקיון הבית שמרה בקפדנות. הרצפות תמיד הבהיקו, שהלא זה הייעוד. ואצלה? אצלנו זה-לככה. פתחתי את ארון-הבגדים שלה והוא היה ריק, ורק אז ראיתי שהיא לובשת על גופה את כל החצאיות והחולצות שלה. "מרים", שאלתי, "מדוע את לובשת את כל הבגדים על גופך כמו אותן נערות ברחוב שאין להן בית? הלא הבאנו לך במיוחד ארון".—"כן, מדם", היא אומרת, "אבל אצלנו..." חייכתי. נכנסתי הביתה, שלובת-ידיים התישבתי בכורסה המתנדנדת וערכתי תכנית-פעולה.

כשאני זוכרת עכשיו את הימים הראשונים אינני יודעת אם לבכות או לצחוק. התמיהה שלה כשקראתי לה לחדר-האמבט לרחצה. צריכה הייתי לחשוב שבשבילה היווה האמבט מקום שיש להבריך אותו ולא מקום להבריך בו את עצמך. שלב-שלב לימדתי אותה. וכשהסכימה סוף-סוף להתפשט, וזאת בתנאי שאנעל את כל

דלתות הבית ושֶׁשְׁבַע כי לעולם לעולם לא אספר לאיש, ראיתי להפתעתי כי אינה לובשת לבנים. יצאתי והבאתי לה משלי. היו לה למרים עיני־שקד שלבנן כעין הכחול, וגופה, שלא כשל יתר האפריקאיות עבות־הגו, היה דקיק ושברירי. שיפשפתי את גבה והנחתי לה להשתעשע. היא חייכה אלי כשיצאה מבושמת מהרחצה והיה בחיוכה משהו שעצר את נשמתי. וכך, צעד־צעד. מברשת־שיניים. האנטומיה של גופה. הבגדים שיש לשים בארון. סידרנו את חדרה והיא תלתה תמונות על הקיר. פעמיים בשבוע היתה נכנסת ועורכת את טכס הרחצה וכפעם־בפעם שהתה בביתנו יותר. עכשיו כבר לא פחדה לשבת על כיסא ולאכול אתנו יחד. קניתי לה ספרים למדף ובגדים וראדיו־טראנזיסטור לבן, שהוא כעין סמל למעמד אצל הנערות הכושיות, שאותו היתה נושאת בגאנה בטיוליה היומיים עם הילד.

"אתם הורסים אותה", אמרה לי לטיציה מתוך מסגרותיה השחורות פעם בשעת תה־שֶׁל־מנחה. "אתם הורסים אותה, ועוד תראו. מה, לדעתך, תעשה כשתסעו מכאן? תעבוד אצל איזה בורי שיכור מבירה שיכח אותה כל הזמן? תחזור לשבת על הרצפה? לא, גברתי. אתם הורסים אותה. אתם מפנקים אותה, ואחר־כך לא תוכל כבר להסתגל למקומה הטבעי בחברה. כאן. ועוד תראי". מעולם לא חשבתי על זה כך. מרים היתה אצלנו כבר שנתיים, וכאילו מעולם לא היה אחרת. לקחנו אותה לטיולים והראינו לה את הים שאותו לא ראתה מימיה. הראינו לה מטוסים והסברנו לה שאפשר להגיע בהם לכל מקום בעולם. אבל מעולם לא חשבתי על זה כך. אהבנו אותה. וזה שהיה חשוב. ועכשיו, שצריכים היינו לנסוע ולטיציה העלתה זאת, כבר לא רציתי לחשוב.

כשהגיע מועד היציאה, ליד המזוודות אותן עזרה לי לארוז, בדחף פתאומי—הצעתי לה לבוא אתנו. ועיניה, עיני־השקד השחורות, הביטו בי בפליאה והתרחבו מעט, כמו בפחד. "לא, מדם, כאן הארץ שלי". הארץ שלה? והשלטים? אבל הרגע הזה עבר, והיו הרבה אחרים של פרידה מכאיבה מדברים שכבר היינו קשורים אליהם. מהכלב היחיד בסנט־הלינה שהבין עברית ואשר לא יכולנו לקחתו אתנו מטעמי בריאות. מהנער אשר על המדרגות ומהפלמינגוס הוורודים שבאגם. ואז, בבוקר האחרון, החל לרדת שלג, הראשון מאז באנו לכאן, ואת מרים השארנו עומדת בפתח החצר מנפנפת, והשלג מתערב בדמעוּתיה ובשלנו. בפעם האחרונה. טרם צאתנו נשקתי לה ושמתי בידה את המתנה שקניתי לה. והיא? "הו מדם", אמרה לי, "הו מדם". בפעם האחרונה.

הבוקר העיר אותי הילד כדרכו. "בואי כבר לי", דחק בי. מאז הגענו הנה היו ימינו חניגה אחת ארוכה של רחצה בים ובליעת קרני־שמש. עכשיו ידעתי כמה חסרה לי הארץ בשנים הללו שם. בראדיו היו חדשות. אבל אין חדש. בתובה היו שלושה מכתבים. אחד ממקום־עבודתי החדש ושניים מסנט־הלינה. צררתי אותם במגבת, יחד עם שמן־השיוף וכובע־הים, וירדנו לרחוץ. מכתב אחד היה מהזוג ההולנדי. כתבו כי נמאס עליהם וכי גם הם עוזבים את סנט־הלינה. השני היה

מלטיציה. במין שמחה-לאיד שיש בהם באנשים כתבה: "נו, וכי מה אמרתי לך? אותה נערה כושית שעבדה אצלך, מרים שמה כמדומני, נמצאה הבוקר מתה בחדרה. התאבדה. מאז נסעתם החליפה אולי עשרה מקומות-עבודה. וזה הסוף. אמרתי לך שאתם הורסים אותה, ולא שמעת לי. מילא, בינינו לבין עצמנו מה זה משנה, בעצם, כושית אחת פחות או יותר. טוב, אז את יודעת, קרול, זו מחלס, זוכרת אותה? נכנסה להריון סוף-סוף...."

בשקט קיפלתי את הדפים בלי לקרואם והכנסתי למעטפה. זכרתי את הספסלים ללבנים-בלבד, את השלטים בפתחי הבניינים, את האמבטיות בדלתות נעולות. זכרתי את עיניה שנתרחבו בתמיהה: "אבל זאת הארץ שלי". אחר-כך עליתי הביתה, צילצלתי לאיש, לקחתי את הדפים והעט וירדתי לקפה שליד הים. רציתי לערוך את חשבון-הנפש. ואולי את כתב-ההגנה?

אני יושבת כאן שעות וכותבת. הכתיבה קשה עלי. ההרים סביב צבועים אדום-חזק, כצבע השקיעה, כצבע הדם. אני הנאשם ואני השופט. עיניה של מרים ניבטות אלי מכל שורה. מי, לעזאזל, הרג אותה? כך אני. והאיש? בטלפון אמר לי: "טיפשונת, אל תתרגשי, שמעת פעם בחיים שלך על כושי שהתאבד?" והיא? "או מדם", היא אומרת לי, "או מדם", עד שאפנע.

אילת, קיץ 1968

אברהם הוס: שתי כתבות ממקדש חתחור

(סראביט אלי'ח'אדם)

א. נאחת

(כתב הירווגליפים)

אָנִי, נֶאֱחַת,
לְבַלְרֵהּ הַשֵּׁר אֲשֶׁר עַל מְטֹמֹן־הַמֶּלֶךְ,
נִבְחַרְתִּי מִבֵּין רַבְבוֹת,
אָנִי הַלְבָּלְרֵהּ הַנוֹשֵׂא אֶת הַמְּנִיפָה,
מְנִיפְתּוֹ שֶׁל הַמֶּלֶךְ.
מִרְבָּה נִבְחַרְתִּי,
מִבֵּין אֲלָפִים נִקְרָאתִי בְּשֵׁם.
הָאֵל הַגָּדוֹל,
הַמּוֹלֵךְ עַל שְׁתֵּי הַמְּמַלְכוֹת,
חַתְשַׁפְּסוֹת
(אֲשֶׁר הָיָה אֵשֶׁת חִיקוֹ
שֶׁל הָאֵל בְּעֵלָה,
בְּטָרֶם יָשִׁים
אֶת הַזָּקֵן עַל סִנְטָר
וְיִטַל הַשֶּׁרְבִיט).
הָאֵל הַגָּדוֹל
הַמּוֹלֵךְ עַל שְׁתֵּי הַמְּמַלְכוֹת,
שֵׁם בִּי אֶת עֵינֹו הַטּוֹבָה,
נִפְתָּצוּפִים נָטְפוּ שִׁפְתוֹתָיו,
פִּיו בָּשֵׁר בְּשׁוֹרָה לִי:
"קוֹם וְהִלַּכְתָּ
אֶל אֶרֶץ־הַמִּדְבָּר,
נַחֲלַת־חַתְחוֹר,
גְּבֻרְתָּהּ שֶׁל הָאֶבֶן הַכְּחָלָה,
וְחַפְרָתָהּ בְּצוֹר
וְהַכְיֵת בְּסֻלַּע,
וּמִמְחַשְׁכִּים תּוֹצִיא
מִתּוֹךְ הָאֶפְלָה תַחֲלִץ
אֶת הָאֶבֶן הַכְּחָלָה,
אֶת אֶבֶן הַטּוֹרְקִיו".

קמתי והלכתי
 ארץ-המדבר,
 אל נחלת חתחור,
 גברתה של האבן הכחלה.
 חפרתי בנקבה
 אשר שם נתן לה:
 "הנקבה המעשרה-את-חלוצי"
 החותרים-בה,
 הנותנת-בנדיבות-את-המצוי-בתוכה".
 והאלים הצליחו את דרכי.
 יתר על כל אשר צפיתי
 נמצא לי.
 רוחות-המדבר נכנעו לי.
 שדי-הררי-סלע נסו מפני.
 פגע לא פגע בי.
 שמש לא הכני יומם
 וירח לילה.
 בעתות-עבר רחוקות
 החלו לנוע לראשונה
 שירות במדבר.
 אך עד עצם היום הזה
 לא צלחה עוד דרך איש
 כאשר דרכי צלחה.
 כל אשר חברו עמדי
 חוזרים עתה
 בדרך אשר אני שב בה
 ולא נגרע ממספרם,
 ולא נפקד מקום אחד
 מקרב קהלם.

שִׁבַּח אֶתְּךָ לְסִפְדּוֹ
 שִׁבַּח־שִׁבְחֵי־לְחַתְּחֹרֶה,
 גְּבוּרָתְךָ שֶׁל הָאֵבֶן הַכֶּחָלֶה,
 שִׁטְחֵךְ אֲשֶׁטַח בְּמִקְדָּשֶׁךָ
 סְדִינִי בַד כְּעֵין הַלְבֵן הַצָּהָה,
 שִׁכָּר בְּכִדְיָה אֶצְקֶה,
 לְחֵם אֶפְרָס לְהָהָה,
 אֶלּוּף מִקְרִין אֶקְרִיב עַל מִזְבְּחֶךָ,
 אֶזְוִי־שִׁיחֹר גּוֹטְפִי־שָׁמֶן,
 קִטְרֹת אֶקְטִיר לְהָהָה,
 כִּי אַתְּ דְרָכִי הַצְּלִיחֶהָ,
 עַד־עוֹלָם יִשְׁמַר זְכָרִי,
 וְשִׁמִּי בְרַחֲבֵי־תֵבֵל יִגְוֶה
 לְנִצְחֵי־נִצְחִים.

אָנִי

נֹאחֶת

לְכַלֵּר הַשֶּׁר אֲשֶׁר עַל מַטְמוֹן־הַמֶּלֶךְ,
 הַנוֹשֵׂא אֶת הַמְּנִיפָה.

ב. שפן

(כתב פרוטו-סינאי)

מִמִּשְׁכָּנוֹת־הַעֲבָדִים אֲשֶׁר בְּגִשָּׁן לְקַחוּנִי,
 אוֹתִי וְאֶת אָחִי, שִׁמְעָה רַב־הַנֶּקֶן,
 וְרַבִּים אַחֵרִים מֵעַבְדֵי הָאֵל כּוֹשֶׁר,
 הַלְכֵנוּ.
 וְהַשְׁמֵשׁ נִשְׁכְּנוּ יוֹמָם
 וְהַקֶּרֶה לַיְלָה.
 בָּאֵנוּ אֶל הַמִּדְבָּר הַגּוֹרָא
 עֲלִינוּ בְּהָר.
 חֲצַבְנוּ בְּסִלְעִים.
 חֲתַרְנוּ בְּנִקְבוֹת.

מעט מזער נותרנו.
 עצמותינו נפזרו בְּיַשִּׁמוֹן.
 אֲכֹן גְדוּלָה נִפְצָה אֶת גְּלַגְלַת אָחִי.
 שְׁמָעָה רַב־הַנִּקְבָּן.
 בְּנִקְבָה אֲשֶׁר שָׁם נָתַן לָהּ:
 "הַנִּקְבָה־הַמַּעֲשִׂיָה־אֶת־חַלּוּצֵי־הַחוֹתְרִים־בָּהּ.
 הַנּוֹחֲנֶת־בְּנִדְיבוֹת־אֶת־הַמְּצוּי־בְּתוֹכָהּ".

כּוֹשֶׁר נִטְשָׁנִי.
 עַד־עוֹלָם לֹא אָשׁוּב אֶל בֵּיתִי
 בְּאַרְץ גִּשְׁוֹן.
 אֶל בֵּיתִי.
 אֲשֶׁר מִים זוֹרְמִים יִקְיִפוּהוּ.
 כְּרַע אֲכַרַע
 גַּם נָפַל אֶפֶל
 וְאֶת נִשְׁמָתִי אָשִׁיב.
 אִישׁ לֹא יִקְבְּרֵנִי.
 אִישׁ לֹא יִזְכֵּר שְׁמִי
 בְּהַתְּחַלְכִּי בְּקֶרֶב צִלְלִים
 בְּפִאֲתֵי־מַעְרָב
 בְּאַרְץ מוֹת.

כְּפִי אֵלֶיךָ אָשָׂא.
 בְּעֵלְתִּי.
 הָאֵלֶּה הַגְּדוּלָה.
 יִפְלֶנָּה רְסִיס מַדְמַעוֹתֶיךָ
 עַל שְׂרִידֵי עַפְרִי
 בְּלִכְתְּךָ
 שָׁנָה־שָׁנָה
 אֶל קְרִיַת־שְׂאוֹל.
 מִבִּכָּה אֶת בְּעֵלְךָ.
 כְּפִי אֵלֶיךָ אָשָׂא
 אֶף כִּי קִטַּנְתִּי מְאֹד.

עָפָר וְאֶפֶר אָנִי
 תַּחַת כְּפֹת רַגְלֶיךָ.

ברוך תורירו: לא עוד מלחמה

מוקדש לזכרם של חללי חטיבה 60

... מתוך שעמד בפני המלאך לא שלטו בו כלי זינו של
עשיו.

מי שיד מן השמים נגעה בכף ירכו אינו מתירא עוד מפני
גבורתם של שליטי האומות.

מ. בובר : גוג ומגוג, ע' 45.

פרק ראשון : בטרם

א

צמודים פניך אל החלון המואר, מאזינה לצעדי. שרוי בעלטת-השביל. כמה לקלות
אור הריבוע הקטן, כמתכווץ מכאב.

"תמרון, יקירה..."

אשמורת אחרונה.

בפינת פרדס חבויה שחרור שר, מפשיל וילון לקרניים ראשונות; מניס הרגשת
הבדידות.

עפעפי ציצים ופרחים, בשולי הדרך, עצומים עדיין. סל־רשת, גדוש כלי־רחצה,
לבנים וכריכים, נישא לדרך בלתי־נודעת.

ב

נרפסים טלאי חום וירוק.

"זו לי המלחמה השלישית, יא־חביבי!"

כלוא בין ארגזי תחמושת ותיבות המזון; בפתחי המחסנים האפלוליים מפרפס געגוע.
בכל פינה, חבורות־חבורות מנומרות. סל־הרשת מיטלטל על ענף אקליפטוס רם.
חוליית סדנאים מתקינה אלונקות.

רף גו זה הנייר

לשאת...

קשור בעבותות געגועי,

לבל אמעד...

נהם ראשון של מנוע־טנק גולש אל מחוץ לסככה.

ג

ספרי הוצאת "תרמיל" בפינת המדף. סביב השולחנות הקטנים אנשי־מילואים
צמאים ומיוזעים.

"אבקש את 'כוכב האפר', * טמפו ו'מצופה'".

* ספרו של ק. צטניק, בהוצאת "תרמיל".

רץ־תורן בוהה אל שלולית מי־ברו.
 קצין צעיר משולהב־פנים, תלתליו השחורים לוטפים כתפו של הסמג"ד, יגע־ארשת,
 רוכן קשוב.
 המג"ד נסע מכבר לשמוע דבר.
 קני התותחים כמשושים באפלה המתעבה.
 שלובים זה בזה, גוף אחד. מעל לבימת ארגזי־תחמושת מרוקנים, רוחם של לוחמי
 מלחמת־השיחורור מפעמת.

ד

במחיצת כלי־רכב עמוסי־תחמושת.
 גורפים את האדמה בנעל הכבדה. נושאים לוחות־עץ, קופסות־קרטון, לרפד צללית
 מחרוזת־העלים.
 ממתנינם לחבר, שייצא מעולם הירחוריו. הוא מקפל שמיכה, מסדיר חגורו; תר אחר
 משהו בתרמילו—נוטל נשקו וחוצה סף סמוי.
 "לאן?"
 "מחלקים תחתונים, גופיות וגרביים..."
 מעבר לגדר, טרקטוריסט "על גלגלים", בכובע־טמבל כחול. מאובק ומלוכלך, כמונו.

ה

כשב ממסע מפרך.
 הספר הקטן, בכיס המכנסיים הרחבות.
 "... נדמה לך: השרופים הנה חזרו ובאו מתוך שיגרה, להתיצב בשורה לספירת־
 הערב".*
 לא עוד כְּעָה לטבח!

ו

צנופים, איש בפיסת מושבו.
 אפופת אבק, אשה בודדה. כזרועות מושטות קדימה חגים קני־התותחים. ילדים,
 בשולי הכביש, מנופפים ידיהם לשלום—מנערים אפילה רוויית־חרדה מעל לראשינו.
 יקירה — — —
 מזדעזעים השמיים, כרצפת־פלדה זו הנושאת אותנו.

ז

שחר מפוכח.
 השרשרות דוממות בשדה־שָׁלֵף.
 "בואו, ל—הח—ליף ב—ג—דים!"
 החולצות הדביקות על־גבי חבילות החציר.
 מנוחמים בהרגשת־נקיון.

* ק. צטניק: "כוכב האפר".

פרק שני : ציפיה

א

סיעת חגלות נחרדה משלוותה. תפוס־שרעפים בוהה המגיד על הכביש הפנוי.
 צריף המפקדה.
 למרגלות מגדל־המים של הקיבוץ מתרפקים פרחי־נוי על קירות הבתים הלבנים.
 משעול־מדשאה ספוג ריחות מגרים, נישאים מחדר־האוכל.
 במבנה־פח רחבי־ידיים צובעים אגרטלים. כמו מתעלמים מנוכחותנו. טנדר, מלא
 נערות לעבודה בגן־הירק, נבלע בין כלי־הרכב הצבאיים.
 דלת בית־המלאכה מוגפת.
 פעוטות בעגלותיהם המתערסלות־מתנהלות לאטן. נערים, ערומים עד מתניהם, חופ־
 רים שוחה בקצה הדשא.
 המגיד שב עמוס מפותיו.

ב

"מ—כ—ת—בים!"

ברעדה מפלסות האצבעות דרכן...

שלום ביפי ונשיקות.

מה אכתוב לך? הכל מתוחים ועצובים. מאזינים לחדשות בכל שעה. אין בית ללא
 מגויס...

אל תשכה, בעוד חמישה ימים מתחיל 'שבוע־הספר'—אנחנו צריכים ללכת לקנות
 ספרים! — — —

אורי־קרות מפיצים נרות־השבת בפחית "דואר נכנס".

"... הייתי רוצה לכתוב לך מכתב מלא עודד ואומץ לב—מלא אמונה ותקוה. כולנו
 זקוקים לכך עכשיו... בתוך־תוכי יש עדיין ניצוץ תקוה שלא תהיה מלחמה. כל־כך
 יפה בחוץ! גינתנו מניבה פירות ופרחים; הציפורים והפרפרים והכל; איך ייתכן
 שתפרוץ מלחמה, נכון?

שלחתי חבילה קטנה: את 'ד'ר זיוואגו' ו'יהודה איש קריות' (של מוסינזון), גרביים,
 לבנים, שוקולד. שמור על עצמך היטב..."

תפילה שוזרים הירחורי לבנו, המסתופפים סביב שתי הלהבות הפעוטות, מפיצות
 אורן למרחוק.

ג

אהלי מ"צ בצומת. ילדים, נשים וישישים על שפת שוחות לחות.
 ההתרגשות ממיסה רגעים נכספים.

"...מימי..."

"אתה ממש חייל!"

"...מגבת... לבנים..."

אפלולית החדר המופרה. רוך... לובן השד...

"אבא חפר שוחה..."

"...מימי, ה'רכב' ממתין בקצה השביל..."

ד

נפקד קולך,

שחרור

ממקהלת הבוקר.

מכורבל,

איש בחלומו —

חומק אני, בסתר, אל הפרדסים...

חללה הצר של מסיכת הגז. נושפים בחשש, פרצוף אחד לכולנו.

"...לזכור: להימנע מבהלה! לא לרוץ — — —"

כעלים יבשים מתגוללים דפי'עתון מרזופטים. מתבוססים בעפר.

גוררים עתון מאובק, להגן על הראש מפני הזבובים.

יריעת אהל צבועה נקשרת אל מרומי הסבך לצהלת החבריה:

דיסקוטק אועזה".

"משרדי קהירוטורס".

ה

"נכניס לכם! דג—דג—דג!"

ברק עיניים תובעניות בחשיכה.

"נאצר מחכה לרבין, אי-אי-אי..."

איש בפיתו, פורשים שקיהשינה.

...לאמונה ותקוה זקוקים אנו... בתוך-תוכי עדיין ניצוץ תקוה שלא תפרוץ

מלחמה...

השומר מתחכך בעלים הקרירים. החורשה שוקעת בדממה, מכונסת בתוך עצמה.

ו

יורדים אל השדה, גלויים לתכלת הרחבה, גרושת אור וחום.

המח"ט זקוף, רם:

שוב איננו עם המובל כצאן לטבח — — —

עיני העם היהודי כולו נישאות אלינו.

יוצאים אנו לקרב להגן על מולדתנו! ואני בטוח כי ננצח—אנחנו

נ—נ—צ—ח!"

המג"ד ניצב ליד המפות. קולו בוטח.

כצובאים אל הפתח, ממתינים לאות.

פרק שלישי: המערכה

א

אנטיגות דועכות כפתילי נרות חרוכים.

התרמילים, בדפנות הזחל"מים, נאכלים בלהבות.

מגששים, לאור ההתפוצצויות, לסימני סרטי-כדורים גותבים; לשאת הרחק את האברים השותתים דם...
בתחנת-רכבת שטופת-אור, בינות לגזעי אקליפטוסים עבותים. מולטי-פנים, שרועים ראשוני רעינו ההרוגים. ללא נייע. מכוסי שמיכות אפורות.
פיות התותחים קמוצים, בזעם עצור.

ב

לא עת התמכר לכאב. מכשירי-הקשר זועקים.
שבויים מעורטלים מצטופפים במכלאה. כרותי-כנפיים עשנים שלדי-מטוסי-אויב.
האדמה פינתה מעט מרגביה לאסוף רגלו של הסמג"ד.

ג

ביבי יקר שלי.
באשר הגף ברוך תהיה לי. אני מקווה שמכתבי יגיע אליך ביום מן הימים הקרו-
בים — — —
מימי יקרה.
אינני יודע מתי אוכל לשלוח מכתב זה. תמה ההמתנה... אילו ניתן לי לצרף מעט מן
המבטים הרושפים...
...אחרי שכתבתי לך הוקל לי. כמו דיברתי אתך. אני רגועה, אף כי רעדו לי הידיים
בשעת הכתיבה...
ערימות ציוד מפויח, כקיא שחור, לאורך שיירת-אויב מובסת דפי מכתבים פזורים,
מופקרים, מתפלשים בחול, געגועיהם בכתב פתלתל, בלתי-מובן.

ד

מדיח-אקי, שמיכות ונעליים, כנשלים בשולי הדרך. תלוליות החול כולאות צחנת-
פגרים.
גיפ יחיד, חשוף למבטינו, על גב שחר ערפילי, מאובק. חיילת בהירת-שער גולשת
מפתחו.
"...אחי!"
ונמלטת בבכי מר. מפרפרת על הקרקע החולית.
ראשו בין כפותיו, שותק המג"ד.

ה

מדה מיכלית-המים בין ההריסות.
חבורת-חבורות אנו מתגודדים, בין תמרות-אבק ועמדות-אויב נטושות. כלבים
מיותמים, אילמים ומפוחדים צופים בנו.
מן המקלט בוקעת הבשורה: "ירושלים העתיקה בידינו!"
מלונה דמעות נישאת ערגתנו אליה מן המדבר.

ו

גלים מתקמרים, פתוליות המוארכות שעל הגבעות.
זרימה אטית משפרת עין צרובה. מימי תעלת-סואץ בוטחים במסילתם, מובדלים.
קובע-הפלדה, דומה, הרטיט כמצוף זה בהלום הדם באושר והתרגשות.

אחד־אחד, אין תומך, אין רואה כלימת ההולך לפניו, משתרכת תהלכות המובסים. מושחל מבטם בפס הרכבת לבל יאבדו דרכם. תשושים, מתנודדים, נבלמים במדרגות המובילות אל המיזח. הגדה שמעבר מקושטת דגל־וני־הג, כשרידי תפאורה צבעונית. גדושה, כובשת פניה, ניתקת הסיירה. מפליגה, בלי חיוך, אל מיזח אחר. רוח־ערב מזרזת לקפל רשתות־ההסוואה. גרביים, תחתונים וגופיות תלויים עדיין לייבוש. התה ירתח עוד רגע קט. צעדינו לשים את החול, משנים צורתו לבל־הכפר.

פרק רביעי : תלולית־החול

א

רכה באודם השקיעה מתרוממת תלולית מעוגלת־אברים, מעבר למישור צחיח. עורה קמוט גלי חול פתלתלים.

געגועי אליך גבר.

במרחבים החשופים,

הנמיכו גדול הפרחים. ערוץ הוואדי

חרב.

ואדם,

כצמח דק־גבעול, צר־עלים,

נאבק לקיומו.

ב

קובעי־הפלדה כולאים רגש הכאב.

"...יזכור עם ישראל בניו ובנותיו..."

ניצב הגדוד, חומה איתנה.

הדגל גולש אט אל אמצע התורן. כמו מנמיכה עצמה אלינו תכלת השמיים.

ג

מכתב של לפנות־ערב

מאומה לא אירע. מלבד, איסוף ניירות ואשפה. רוב הזמן קראתי ב"ד"ר ז'ואגו', חלמתי עליך.

כתבי !

נשיקות ונשיקות מהמשופם־פרוע־מלוכלך־

שלך

הרובץ בחול.

באוהל המטבח החדש שטים מלפפונים, פלפלים ועגבניות במימי הדוד הענק !

קובעי־הפלדה כצב רדום. מתנערים, ככלב רטוב, מתיזים נטפי געגועים צורבים.

ד

פרוש, עטוף תכלת טלית זכה, באפרורית קיר ארגזי־כדורי־תותח מוארכים.

פירו־י־חול על המזרנים הדחוקים זה אל זה. זבובים מחוצים על עטיפת־ספר

צבעונית-צעקנית: "אהובת הרופא הצבאי". השמיכה משירה גרגרים דוקרניים.
דפי "ד"ר ז'וואגו" הפרומים, נמעכים:

זה חלומי-עקרת-בית
ושאיפתי-מנוחה מכל
וזום של כרוב בסיר גדול.*

הליקופטר חג מעל לתלולית-החול הריקה.

ה

ביבילה יקר,

מתארת לעצמי שאתה מצפה 'נורא' והגה השתהיתי כל-כך. אני מתגעגעת אליך כל הזמן וחושבת עליך בלי סוף—די לי להתארח אצל אמא ולכתוב לך מכתבים!
היום בישלה האמון "גבטץ" מירקות גינתנו: חצילים, שעועית צהובה, פלפל, עגבניות, קישואים ותפוחי-אדמה. תפוחי-אדמה שלנו טעימים מאד. משגי השיחים היה לנו יכול של כ"ג ק"ג. נאלצנו להקדים ולהוציאם כי לידם הסתובבה הפרפרת והיא, כידוע, משתגעת אחרי תפוחי-אדמה...

המלים נספגות חיש בדם הרוגש.

...נשיקות והרבה אהבה, ד"ש מכולם

שולחת לך

מימי

ו

חופשה ראשונה.

עמוסי זכרונות-מלחמה, כבגדינו המזוהמים, הדחוסים בתרמילים, ספוגים ריחות קרב ומדבר—מיטלטלים אנו הביתה.
לשוב ולהיטהר.

אוטובוסים משתחלים כחרוזים תכולים על רצועה שחורה, דיקקה, מתפתלת.

ז

תלתלים, צרובי-שמש, בחיקך החם.

אט נמוגה התשישות, קולך מרעיף על מעטה השינה.
תוגה ואושר בפניך כמוסים.

פרק חמישי: קנטרה

א

גיפים חונים כנעליים מאובקות בפתח.

בסוכת הגינה מצטופפת עדת המתפללים; אי מוקף מיתח וחששות. רחש האזניות אינו פוסק.

פרחי שלהב, גחלים עוממות, מעל לדשא מצהיב, כשטיח מהוה. מנור לבנים אדומות משקיף על סביבותיו, מבעד לחרפים.
במגירת-שולחן מצלמה מיותמת, מעטפה גדושה.

* מתוך "ד"ר ז'וואגו" לבוריס פסטרנאק.

...סירה עמוסה שבויים חוזרת אל העבר השני. שובל המים קפא בפיתוליו, בתצלום הקטן...

אנטינות הגיפים, נטויות, הוצות את השער.

ב

מעל לשולחן מחטי־ארנים, כמחוגים רגישים. ספה מרופטת, גדולה ממידותינו. יזן מחזר, בחצר ההומה.

עתונאי רושם במחברתו, מפי המג"ד, קורות מלחמת הגדוד. האברים הלאים מפורקדים על שרידי הדשא הקמל. ריח זיעה חריף. מן הכיס הרחב נושר ספרה של דבורה בארון.

רשע

משפחה

קטנות*.

מקלע הזקיף, על הגג, מופנה לעבר שלוות המדומה של מימי התעלה.

ג

אשכולות צמוקים תלויים בסוכת־הגפנים. החצר הנכריה זרויה שברים. נעליים כבדות בועטות, בהיסח־דעת, בתפוחי־אדמה, בצלים ושומים המתגוללים על הרצפה.

שק־שינה מיוזע, שפופרת הלומות; דולים קטעי מראות, קולות — — — ניגפים כעל בימה לפותת־עלטה. הישנים מתגוננים מפני הלמות נעליים מסומרות. "אולם" הקולנע הקיצי אפוף צחנה. ה"מסטינג" משקשק, מגיר טפות מהולות בשיירי תה. הכיסים תפוחים ממוספים ספרותיים של עתונני־שבת.

ד

יקירה,

הגוף מבקש להצטמק כולו אל מתחת לקובע־הפלדה. קליעים מתיזים צלילים צורמניים.

"...להוריד את המת... לפנות פצוע, ל—פ—נות!!!"

המנוע נוהם מושך קדימה.

"סע יותר לאט... לאט... לאט..."

היזן מוסיף לחזר בעקשנות אחר בחירת־לבו. זקוף וגאה, בחצר.

צמרת אורן איתנה ניתקת, כעלה־סתיו. ענן שחור מיתמר אופף את הגזע הגדום. במטבח מטגנים ביציות.

ה

ארוחת־בוקר חפוזה. טרם בוא העתונאים והצלמים. קולות נפץ של תותחי נ"מ מלווים פרידתנו. שני מטוסי אויב מעמיקים חדור. מרחבים קולטים פעימות לבנו המהירות. הרוח פורע שערנו. הליקופטר חג מעל לבצה, סובב כשפירית.

* הסיפורים בספרה של ד. בארון: "קטנות", הוצאת אמנות 1933.

פרק ששי : שיבה

א

ציפייה לבואך, מבעד למרחבים הרוכים.
 כבלי הרמקולים נפרשים במגרש המיסדר. מכונית השק"ם הומה ככוורת.
 ילדים וילדות, פרועי-שער, לבושי בלואים מושיטים עטים, סיגריות, הפיסות-
 קלפים.

"אל תרחם עליהם! אילו היה להיפך, הם לא היו מרחמים...!"
 מחנה אויב מובס.

בחדר קרוע חלונות, לוח-שנה מעוטר טנקים יורקי-אש, מטוסים, חיילים מדלגים.
 הימים, במשבצותיהם, מקדימים לשאוג תרועת-נצחון...

ב

המייה נרגשת שרויה בכל. דגלים, כפות-תמרים, מתבדרים ברוח.
 מכוניות-אורחות מרחרחות את הסביבה הזרה, חרטומיהן הצבעוניים מפודרי אבק.
 מימ'לה!
 בכובע-הכביסה של אמא! את כל החצר הבאת לכאן, בשולי כובע של קש, רחבים,
 רחבים!
 דבקה בפני רכותך, כתקוה.

אביגדור אריכא: שני שירים

ערגה

חיים גדולים כל־כף פנים
וסתו ואביב
קורים עטים עלי והערגה הזאת
מכסה עיני.
אבן מי יתן
לא לי
לא לי הדברים
לא לי המלים
מה אני פה.
לכו כי אין עוד אפק
צר הולך וצר.
הדומיה לא תוסיף אפלו
לעוד מבט נותרתי
לכו הלא כבר מחשיך.

בהקיע ובחלום

מבוא סתום יומי
נמתק וכפור חדש
כובש לי כלום
שאלתי אם נפרד ענה
כבר צהרי החדלון
שורות שורות מוחקים.

נסים דיין: קנטרה

אילו היו נרקיסים במדבר. שני עצים נמוכים של תות. ברוח כזאת אפשר שהשער של אילנה היה בורח לה ועף. התסרוקת של יהודה לא התקלקלה כלל. כבר יותר משעה. עיניים כל-כך כבדות. נעלי נגעו בנעליו של מנשה. הגב נשבר, אך לא נעים להודות.

אברם אהב לספר מעשיות מהמלחמה. אבי ואמי צחקו עד דמעות. באזעקה, כשפולם ירדו למקלטים, נכנס אברם מתחת למיטה. "ישנתי הכי טוב בזמן ההוא". הכביש מלא מהמורות והרוח מביאה גרגרי אבק. יומיים. ביסקוויטים וסופריות מלוחות, קצת אגסים ירוקים. בוסר של אגסים. תפוח כמו התפוח של לימור מהבתים בעלי הרעפים האדומים. אפשר היה לצחוק. כאילו כדי לפתות אותי נתנה לי תפוח אדום. והרי כבר שעה עברה מאז נשקתי לה. טעם משונה היה לה בפה. אשה בגילה וילד כמוני.

יהודה סיפר לנו על אשתו. יפה כמוה עלולה לבגוד, אבל אין גברים בעיר, ומי שחזור מפה אינו חוזר לשם כדי להתעסק עם נשים נשואות. טוב שיהודה היה המפקד ולא רחמים. "תתבגרו, אתם כבר לא טירונים". היה לו מצח נמוך. סגן ראובן, המהנדס מהטכניון אומר שאנשים כמוהו טיפשים כמו קיר. משקפיים לבנות ועור ורוד. מה עושה אדם כמוהו בתוך המדבר? סבתא נשקה לי ובכתה. "תנשק את המזוזה, אי-אפשר לדעת". "מה פתאום לנשק מזוזה, סבתא?" אבל נשקתי, שלא תבכה עוד.

גם את אילנה נשקתי. מתחת לגשר. שום מכונית לא עברה אז למעלה. אפשר היה לשמוע את נשימותיה. אחזור לקבוץ שלי עד שהמלחמה תיגמר. היה לה שם אלי. פצוץ ומשוחרר. שתעשה בו כרצונה ושיעשה בה כרצונו. מחר אינני כאן. שום מכונית לא עוברת על הכביש. קשה להאמין שכבר הכל שלנו. כל המדבר הזה עד לתעלה. מיכל בת שנה ובוכה כל הלילה. אי-אפשר לישון.

רעש של מכוניות וקולות של אנשים אחרים. כנראה הגענו לאיזה מקום. מנשה דוחף אותי במרפק וצועק לי קללה באוזן. אנשים מבוגרים כל כך. את אבי גייסו לפני. הם ישמרו עלינו עד הבוקר ובבוקר נמשיך. סרן יהודה צועק שנווז כבר. קשה להאמין שיש לו כוונות רעות. נישן על החולות. אילנה היתה פראית. בתוך הפרדס על החולות. אי-אפשר לעטוף את שדיה. יש לה כנראה אהבות אחרות מלבדי. לא ייתכן שכבר צריך לזוז. פה כל-כך גדול כמו שיש לאהוד יכול לבלוע את כל הלילה הזה. צריך לקום בחשיכה. לאסוף מה שאפשר לגעת בו ולעלות שוב על הקומנדקר. אהוד טיפש. לברוח מהצבא ולחזור אל נוגה ואחר-כך להיפרד. מנשה דרך לי על הרגל. תיזהר שם. אפשר להעיר בן-אדם בדרך אחרת. "אני מת לישון. תסתום כבר".

בסוף נגיע איככה. עייפים, אבל נגיע. נראה את התעלה ונישן יומיים. אילנה יודעת לחייך עד שהעיניים בוכות. להכות אותה עד שתבכה ותצעק ותבקש סליחה ואחר-כך

שתשים את ראשה על הכתף ותחבק ותנשק ותישן כמו מיכל. בת שנה ובוכה כל לילה. אחותי מבקשת ממני סליחה כל בוקר על הבכי של בתה הקטנה. "כשתהיה גדולה תגיד לה איזה מין תינוקת היא היתה". מנשה ירד מן הספסל ונרדם בתחתית הקומנדקר. היה לי מקום מרווח יותר. עכשיו כבר לא צפוף ואפשר להביט הצדה. כמעט בוקר אבל עדיין אין אור. לפני ארבע כנראה. יש כוכבים בגודל של אגרוף. מנשה צחק לפני שיירדם. צחק עד שנחנק. הוא ויוסי ירדו לרחוץ אתמול בבוקר במגדל-המים הבודד שעמד על הדרך. בדרך עמד גיפ ירוק, כנראה של המצרים. נוטה הצדה. היחיד שלא היה שרוף. חדש ונוצץ בבוקר. יוסי רץ קדימה והסיט את המכסה. יד שחורה נפלה עליו. שלד שרוף. צחקנו. יוסי קילל, אחר-כך שתק, ולבסוף צחק גם הוא.

נקח שלל במקום אחר. לא נחזור בלי כלום הביתה. יוסי נוהג ושר, יהודה מביט קדימה אל הדרך ויוסי מביט קדימה אל הדרך. יהודה שותק ויוסי שר. אהוד, כשהיה שר, היה לו פרצוף מצחיק. איך אפשר לעזוב בחורה אחרי שש שנים ביחד? נוגה נשואה לגבריאל מזרחי. בן שלושים. פקיד. קירח מסכן. אהוד צוחק כשהוא נזכר בו. נוגה המסכנה.

כבר אור. לא ממש. אבל את קווי הפנים אפשר לראות. פנים של בולדוג. אפילו את שמו איני יודע. הוא מחייך אלי ועוצם עיניים. מניח ראשו על קנה הרובה ונאנח. מהפתאום נאנח? יש לו כנראה מישהי. בולדוגית כמוהו. געגועים. היא מחייכת אליו והוא אליה ומתנשקים כמו שני בולדוגים אמיתיים. "תיזהרו כשאתם שומרים בלילה. יש להבדיל בין כלבים לבין חייילים מצריים. לא לירות בלי אזהרה מוקדמת. כלבים רבים מסתובבים פה". כנראה בגלל הגויות. הוא מכבד אותי בסיגריה ומחייך. מדליק לי סיגריה ומחייך שוב. באור הגפרור יש לו פנים אחרים. זקן בן יומיים ועיניים אדומות. יש לו כנראה מישהי בעלת פנים עצובות וגם אמא לבושה שחורים.

סבתא לבושה שחורים ומכורבלת בתוך מיטה צהובה. אמי צועקת עלי שאבקר אותה. אמי לא בוכה אף פעם. וכשהיא בוכה אינני מאמין לה. בהלוויה של אברם השכן בכתה קצת. אברם השמן. את כל הנרקיסים שהיינו קוטפים היה זורק לתוך המדורה. מדורה נגד היתושים. אי-אפשר לישון בגלל היתושים. אומרים שליד התעלה יש יותר יתושים. פני הבולדוג מחייכים שוב, הפעם אל מנשה. מנשה מקלל כדרכו. אין כבר שום כוכב. קצת קריר. ריח של גויות מאחרי המשאיות השחורות. עורב אחד מעלינו. עץ-החות בלילה. כל-כך הרבה עטלפים. בבוקר יש כתמים כהים על הקיר. שני קילומטרים של גויות. אולי שלושה. יש עיקול מאחרי הטנק השרוף ומנשה צוחק. הבוקר יש לו צבע צהוב. "תפסיק לבעוט ביי". לא בכוונה. אידיוט. איזה כביש מחורבן".

יהודה זקוף כל-כך ליד יוסי. איך אפשר? כל הדרך. צדעיים לבנות. שער סדור שאינו נפרע ברוח. הרוח נפלאה הבוקר. בוקר במדבר. בלי תרנגולים. כבר שלושה ימים ללא שינה של ממש. יהיו לנו בתים על התעלה. נוכל לישון.

ב

הגוף מגרד והמגבת צהובה. הזיעה אינה מתיבשת. ריח שהוא ספק־רקב ספק־בושם. אילנה אינה משתמשת בדברים שכאלה. כולה ריח אדמה. נדמה ששנים עברו מאז אני פה. קומה רביעית. התעלה מתחת לאף. ירוק מן העבר השני. בעיר שצבעה אפור פגשתי באילנה, הדומה לתמונה שעל הקיר. התרפקו עליה היושבים פה לפנינו וטיפחו חלומות על גופה. מעיל כהה ומצחיק. מגורים שאין בהם כבוד. מה עלה בגורלם? ד"ר אנאחי, רופא כללי. קומה רביעית מול החווה, שפגזים כיסו את גגה והכתימוהו בכתמים כהים. דוקטור אנאחי. אשה ושני ילדים. בן ובת. וממול אורות שבני־אדם נושמים בהן תקוות של נצחון. עץ־תות אחד ונדנדה והנה הבית שלי. עוצר בין השעות שש בערב ושש בבוקר. וכולם בכותנות־לילה. תפל האוויר ומלוח.

הערב מביא רוח מן הים. על המרפסת אין צבע ח'אקי. שקט כמו יום־שבת בבוקר. מנשה מביא אגסים מן הארגז. אגסים רקובים שטעמם סר. ראובן מתרוצץ ומנהל את העניינים. יהודה ישן או כותב מכתבים. עיניו אדומות בכתיבה וטיפשות בשנתו. יהודה שאשתו יפה ולבו רך. סוסה אחת וגמל אחד ברחו מן החווה ממול. עולים ויורדים בחולות. נעלמים וקמים שוב. הסוסה צוהלת. הגמל מגמא אחריה את החולות וטובע ועולה ואחריו הסוסה. הנשמה נעצרת. אילנה ברעמה פרועה ושדיים צוחקים. אתמול נפלו הפגזים. הפנסיה האדומה מהעבר השני של הכביש פערה קיר מתמהון. קנטרה רדומה הקיץ ומגדלת תותחים. לאילנה שד תלוי מזה ושד תלוי מזה. אני נזיר היום. "לשמור מפני הפתעות. במרחק קטן מאתנו יש חממה קטנה של אויבים. אין להתקרב אליהם, ובשעות הלילה יש לירות בכל דמות חשודה". העניינים נעצמות. אמי תופרת לי סודר לחורף ומחכה למכתב. מכתב אחד הביתה. דרישת־שלום חמה. מכתב לאילנה. געגועים שאין בהם בושה. עוד שבועיים ואני אליך.

מה ההמולה הזאת. יריות בצפון. יהודה מזנק וצועק שנעשה משהו. מנשה מרחח אחרי אגסים נוספים. מן המרפסת הכל נראה ערפילי. קשה להאמין שלמטה בצפון מתרחש משהו. אומרים שאלה יורים באלה ואין מוצאים מי התחיל. את המכתבים יחלקו בבוקר. ראובן מניח את ידו על אדן החלון, רגלו האחת במרפסת ורגלו האחת בתוך החדר פנימה. כמו מופה הלם ניבט ראובן אל הצפון ומבקש לעקוב אחר המתרחש. מעבר לחווה מתמר ענן אבק. היום התחיל שקט מדי. רעש של טנקים עכשיו. זחלמים באים צפונה מהכביש. כנראה פסק הקרב בטרם יתחיל. מחכים להוראות. מיד נדע מה התרחש. בינתיים יש לחכות בסבלנות. מנשה מכרסם את האגסים אחד לאחד בתענוג מופלא ואטי. ראובן מתעצבן ומנגב זיעה בשרוולו. משהו מתרחש אצלו והוא אינו אומר כלום. יוסי הנהג רדום בקצה החדר ומחכה ליציאה.

אהוד אהב את נוגה אהבה שאין לה הסבר. ביום־העצמאות יצאו כולם הביתה. רק אהוד וחמישה נוספים ישבו במחנה. אהוד השרירי והמוצק. מעצר שבעה ימים על הכאת טבח במסטינג. שלוש שעות של ככי והעיניים מבוישות מלהביט נוגה הרעננה. יום־עצמאות בודד. אהוד בדרום, נוגה בצפון, והארץ מרקיעה שחקים. יוסי מתרפק

על צדו השני וכמו נאנח. אילנה יודעת לבכות בשעה של הנאה ולשמוח בזמן שעצוב. יהודה צועק משהו מלמטה. שתיים-שלוש דקות ואנו בקומנדקר. הרכב של חר"פ מגיע ועלינו לפנות את הפצועים. זה הכל? הקרב היה קצר מלהכיל גם אותנו. קשה להביט בפרצופיהם. האבק עושה אותם דומים. בתחתית הקומנדקר נאנח פצוע. חוזה שטוף דם. רק הדם מבריק הערב. השעונים כבויים והלב אינו מבין דבר. הפצוע היחידי בתקרית של היום. גבריאל מזרחי. פלוגה ב'. מילואים. לא יחיה עד מחר. אתם ראויים למנוחה קצרה. הגה האגסים. סופריות מלוחות וסיגריות קמוטות. חשוך מדי הלילה. אפשר לחלק את המכתבים. עכשיו אחרי הכל. יוסי מנסה לחייך, הוא יכול להצחיק בקלות עם פרצוף כמו שלו ועיניים כלייך לא-רציניות. מכתב צהוב מדי. שכב כנראה מספר ימים עד שבא אלי. כתב קטן ומפורז. אולי תתפלא על המכתב הזה בזמן כלייך לא מתאים, אבל אלי זקוק לי. אין בי שמחה גדולה על כך. הזמן אינו מתאים למסיבות. החתונה תיערך כאן במשק. אל תשנא אותי. אלי מגדל זקן. יש לו עיניים עצובות ושער פרוע. אותך אזכור כנלהב מדי. אמא דורשת בשר לומך. גם אבא, גם ענת. הנוף בצפון מרהיב. אתה ודאי יודע כמה קשה לכתוב מכתבים כמו זה, אך לסיים קשה כפליים. איני מסיימת ואיני יודעת אם הסתיים הכל בשבילנו. אילנה טפשה ואווילית וחולפת. מנשה, תדליק לי סיגריה. אני שומר אחרונה.

אילו היו צרצרים אפשר היה להקשיב למשהו. העוזי מכביד. הכביש ממול והכנסיה מאחוריו. עיר ערבית שאין בה מסגדים והיא קהה ושותקת. פעמונים אינם רועמים בה. מנשה מצא נערה בשוק מאחרי הכנסיה שאותו לא רואים מכאן. שש-עשרה שנה וחזה מאיים להכות. עיניים שחורות, שער מזוהם ושיניים לבנות וקטנות. אפשר לאנוס אותה בקלות ולומר אהבה באזוניה, בערבית עילגת וקללות עבריות. מנשה מחייך. הסוד יישאר אתו. והנערה גם-כן.

משמאל הבתים צופים ומלאים פליטים שלא מכירים אותם. מפחיד להיכנס שם אפילו ביום. יהודה אומר שממש עלולה לצמוח הרעה. איך אפשר לחיות בתוך אורות-חומר כאלו? ולהצמיח רעות גם-כן? שקר לחשה לי אילנה ואני מאמין למלים. אלי פצוע וידיד-משפחה. סכנה אין לי ממנו והאהבה כולה שלי. כל לילה יש בו גילוי נוסף. טעם הפה מוזר ומכאיב. להכות אותה עד שתצעק ותבכה ותלך לה. בעוד שנים אילנה שמנה וקמוטה ובלה לאהבה ואלי פצוע וכבול בעגלת-נכים והרוח מפוזרת בהם גילויים שאפשר לכסותם רק מעיני בני-אדם. העיניים עצובות והחזה נפול. מרחוק תנסה ללחוש דבר-מה, תתקרב ותבוא ממול. עגלת-הנכים של אלי ואלי בתוכה. אילנה תמעד ותפול בגלל מהמורה שכזאת שאין רואים אותה אבל נופלים לתוכה והבוץ יכסה את פניה ועיניה תבכינה ואילנה כמו שלולית ואלי דוחה פניו ממנה ומחייך במבוכה. בלי שעון אפשר למדוד את הזמן רק עם קרי-האור הראשון. עוד שעה אפשר לחזור למיטה ולהתפרקד בין שמיכות מזוהמות. לכתוב מכתב הביתה. דרישת-שלום חמה.

קריר למדי, וזהו סימן לבוקר. הכנסיה נראית כמו גוש פחם גדול. עוד מספר סיבובים

מסביב לבנין. העוזי מכביד. הכביש ריק. כל הלילה ריק ללא סימן חיים. האור עדיין כהה אבל אפשר להבחין בקווי הבתים הקטנים שמשמאל. נדמה שבאה אלי משם איזו דמות גמלונית. עוד מעט יגלה אותה האור. והעיניים תראינה בבירור. הלב דופק קצת והעוזי כבר לא מכביד. אין טעם לקרוא לה שתעצור. היא באה ולא באה והאור בא ולא בא ואין בטוח יותר מן העוזי הדרוך. צרור יריות באוויר. שיעצור שם האיש ההוא. שיפסיק להתקרב. צעקות מהקומה הרביעית. מן אנתא? זקן מקומט ועילג, גלימה שחורה וארוכה וריח נורא שאפילו רוח הבוקר אינה יכולה לו. אילא אל-פניסה. בן שבעים-שמונים וארוך כקלשון. בוא, זקן, שלא יראו אותך. שופראן אַפּנדם. הנה הכביש, והלאה ממנו הפניסה. האור מבריק והעיניים דומעות מן הבוקר הזה הארור. החול מבריק, הבתים מבריקים, העוזי מבריק. זקן שוטה וארור בבוקר קריר שכוה. מי זה רץ שם מפיון הבית. ראובן חולצתו שמוטה ומשקפיו תלויות על אפו. מה העניינים, מי זה השחור ההוא על הכביש? תן את העוזי שלך. צרור יריות. מול הכניסה, באור הבוקר המבריק, גלימה שחורה על הכביש וממנה והלאה הרוח המביאה אוויר נעים מהים. ראובן מבקש הסבר. עיניו נעצמות מכאב.

תנקה את העוזי ותחזיר לי אותו.

מי זה היה, אידיוט.

זקן בן שמונים.

מה הצחוק הזה.

הרגת זקן מרוב פחד ואני סתם מביט בכך ואני לא צוחק, אידיוט. ראובן מויע הבוקר. הבוקר קריר כליכך. כל הבוקר נפלו הפגזים. קנטרה שורקת שיר-לכת ואגו ממנה והלאה. על הקומנדקר אסוף הציוד והפנים חיורים. מעבר לתעלה בוערים השדות. מן הכביש, מול החווה, גלימה שחורה מתבדרת ברוח כצעף. גמל וסוסה צוהלים ועולים בחולות והאש אוכלת שדות כנראה. ראובן מחפש סביב. תנומה קלה אחרי הלילה הזה הארוך.

שלמה וינר: בתוך ארון

משחקים עדין.
אלהים כולא אותי בתוך ארון
ומותיר לי את המפתח.
אני מגשש בחשך ונושם ריח
אהבות נרות. בעינים סומות עלי להמתין.
אבל אני יודע.
גם אם יתמהמה לא יבוא.

בצביעות של שושנים מלאכותיות
הסו את מותו.
העלימו את עצמותיו.
פזרו עלים במקום החפירות.
הציבו מלאכים, חצבו פנים
שלא יכאיבו מדי לאבן.

אבק של הריסות שוקע לאטו בריאותי;
המפתח בידי.

מרים אורן : שלושה שירים

בשער בית הקברות

עמדו רגע
אל תמהרו כל-כף ללכת
על יד השער אל תזהרו
לטול ידיכם במי המזרקה
מיס טהורים
המגרשים רוחות
אל תזהרו כל-כף.
הניחו למת
להלפת אליכם עוד מעט
הוא רוצה להיות עמכם
עוד קצת

וגם אם יתמהמה
הלך ילך.

כבוד אחרון

הזהרו בכבוד המת
אל תדברו דברי שוא
לא יהיה לו לב זהב
יהיה לו לב בשר ודם
אשר אהב
באמת
ועד כמה שהדבר מוזר
את כל העסק הזה הרב
חיי בשר ודם
יום יום

ולא רצה מימיו
בשום חיים אחרים
זולתם.

הזהרו בכבוד המת
וכל חייו אשר אהב
וקול לבו בשר ודם
אשר נדם.
כי הלא צר—
באמת.

בכי

אני בוכה
על איש אֶחָד
שמת.
בוכה על איש
שמותו לא שבש את יומי
לא יבש לילותי.
אני
שכבר די מזמן
לא רוצה ביותר לחיות
שמזמן לזמן
רוצה מאד למות
בוכה מרה
על איש שמת.

יגאל בן־נתן : דו"ח על תקופת־שרות

פעם אחת מוניתי אחראי על מחנה מסוים. שמונה אנשים הועמדו לפקודתי. למחנה היו שני שערים. בעוד שהאחד היה בשימוש, היתה הגישה אל השני חסומה בסלילי תיל סבוך.

המחנה כלל מגרש־מיסדרים מרוצף אספלט, צריפים אחדים, תעלות־בטון עמוקות להולכת מי הגשמים, ושדירת עצי־אקליפטוס. כתמי סיד לבנים ניפרו על גזעיהם. כולנו השתכנו בצריף אחד. באגפו השמאלי היו מטבח וחדר־אוכל צר־ממדים. שלש מכונות־בישול, קערת־שטיפה וסירי־אלומיניום גדולים. אנו התמקמנו בשלושת החדרים הזעירים.

בבוקר היינו מקיצים משנתנו, שפים את עינינו, מפהקים, מתלבשים, מברישים שיניים, שוטפים פנים ומסדרים את המיטות. בימים הראשונים הקפדתי עמהם שיהיו מגולחים כהלכה.

ארוחת־בוקר היינו אוכלים ליד המטבח. סביב שולחן־עץ ששני ספסלים הועמדו לצדדיו. ארוחת־הבוקר כללה לחם שחור, מרגרינה, ביצה קשה, גבינה, זיתים וקפה שחור. פעמים אירע שהטבח היה נעתר להפצרותינו ומטגן את הביצים במחבת. לאחר ארוחת־הבוקר הייתי שולח שני אנשים לטאטא את מגרש־המיסדרים. עלוותם העשירה של האקליפטוסים השירה עליו מדי־יום כמות עצומה של עלים. היינו גורפים אותם לערימות ומבעירים אותן בעזרת עתונים ישנים. אחת לשבוע היה צורך לשמן את הרובים. אותו יום הייתי קובע גם את תורנות השמירה. כמו כן דאגתי שהרחבה לפני צריפנו תהיה מתוקנת כהלכה. ליד השער הקמנו מיתקן מיוחד להרמת המחסום והורדתו. קבענו שלטי־הדרכה מול המשרד, וייצבנו את בסיס הגדר שנסחפה כמעט בחורף הקודם עם זרמי המים העזים.

בשעה אחת־עשרה לערך היינו מתאספים שוב בצריף. היינו רובצים על המיטות, משחקים בשש־בש, שח־מט, דמקה, כבשה־וואבים, צוללות, ובכתיבה מהירה של שמות ארצות, ערים, חיות, צמחים ודוממים. בהתאם להוראות, אסרתי בקפדנות על משחקי־קלפים. בימים נאים העמדנו שולחן פינג־פונג על המרפסת הארוכה, אלא שגם בצל שרר חום מעיק והיינו מתעייפים במהירות. השאיפה לזפות במשחק היתה פגה מאליה.

ארוחת־צהריים היינו סועדים בשעה אחת. נזונים היינו מקופסות־שימורים בלבד. המזונות היו תפלים ברובם, אלא שנשלחו אלינו בכמויות עצומות. בשעועית אפויה ואפונה לא נגענו כמעט. זללנו בעיקר את הבשר המלוח. לקינוח היינו לוגמים שוב קפה שחור.

אחר־הצהריים היינו רובצים על המיטות. מנמנמים, מקללים, קוראים חוברות של סיפורים זולים, מתקלחים, מתקנים גרביים, מראים תמונות זה לזה, נזכרים בחברות,

זונות, מכוניות. משחקים ששׂבשׂו, טופחים על הקירות, צועקים, מתגלגלים, משתינים, מכבסים לבנים, מקפלים שמיכות, ומניחים למים לזרום לתוך הצריף. המחנה והחום היו כבדים־מנשוא. פעמים אחדות דרשתי בכתב ובשיחות טלפון להעביר אלינו בדחיפות מספר מאווררים, אלא שאף פעם לא נעניתי בחיוב. הקשר בינינו לבין המפקדה היה רופף. אחת לשבוע הגיעו אלינו בדואר פקודות־שיגרה, חבילת עתונים, הוראות שמירה, טפסים למילוי, ושינויים שונים בפקודות־הקבע. ארוחת־ערב היינו סועדים בשעה שבע. אחריה היה הממונה על הקנטינה פותח אותה לרשותנו. הוא החזיק את צידו בארגז גדול, נעול על מסגר בשני בריחים. הצבנו שני שולחנות מתקפלים על המרפסת. באמצעות חוט חשמל ארוך הארנו אותה. היינו לוגמים מיץ תפוזים, אשכוליות, משקאות תוססים ומיץ־ענבים ממותק. אוכלים חפיסות־שוקולד קטנות, ביסקוויטים, סוכריות חמוצות, נפלים מצופים בשוקולד, נפלים ממולאים שוקולד, ופלים ללא שוקולד. משהו היה נשאר בתורנות ליד הטלפון. היינו דואגים שיקבל אף הוא את מבוקשו. אם התפתה לעזוב את מקומו היה מוריד את השפופרת מעל כנה, כדי ליצור רושם שהקרת־פוס.

מלבד זאת היינו מאיזנים לראדיו, משחקים ששׂבשׂו, מקפיצים קופסות־גפרורים ריקות, תופרים כפתורים, מנפצים בקבוקים אל עמוד הבטון של הכניסה, משתינים בקשת מעל המרפסת, טופחים איש על שכם רעהו, מספרים בדיחות, מאיימים, מתגלגלים מצחוק, משליכים על הטבח שאריות אוכל, ומזיזים כיסאות. רפרפים היו מתקבצים בהמוניהם סביב האור ומקלקלים את השמחה.

בעשר היינו צונחים על המיטות. אי־אפשר היה לקרוא זמן רב לאור הנורות העמום. היינו שרים, מעשנים סיגריות, פותחים את החלונות לרווחה, רודפים במגבת אחר היתושים, מגדפים, מעלים טענות כנגד האפסנאי, הטבח, המפקד, העולם כולו. כמו כן היינו מותחים בקורת על אורח־החיים, מדיניות הממשלה, הנישואים, מזג־האוויר, סירובן של נשים מסוימות לשכב ללא ארוסים, צביעותם של עסקנים דתיים. ועל השיעמום, כושר קליעתם של הרובים, ואטיות מחשבתו של הפיקוד.

לפני השינה היינו אוכלים שוב כריכים של גבינה צהובה, גבינה לבנה, ריבה, ומרגרינה. היינו משחקים עוד סיבובים אחדים בששׂבשׂו, הפה־תפוס, הפה־ומצא־את־המכה, ופרה עיורת.

כמו כן היינו מגהקים, משהקים, טופחים על הכרס, משתינים החוצה מהחלון, מטיי־לים בין המיטות בתחתונים, מייללים, משליכים כרים, דופקים על הקירות, רוחצים פנים, תולים מגבות, מסדרים את ה"קייטבגים", דוחסים תחת המיטה בגדים מלוכלכים, ספרונים, בלוקי־כתיבה, כלי־אוכל, מימיות וכלי־רצפה. עד שלבסוף היינו כולנו נרדמים.

מדי יום־חמישי היו מגיעות שתי משאיות־ענק אל המחנה. הן היו נוסעות בהילוך אחורי אל המחסן ופורקות או טוענות שם חביות. לא היה לנו מושג מה יש בתוכן. אף הנהגים עצמם לא ידעו. הדבר היחיד שהצלנו מפהם היה מאיזה בסיס הם

מגיעים. החביות כולן היו צבועות בצבע אדום. היינו מעלים בקול רם השערות מהן עשויות להכיל. בניין, סולר, נפט, חומר-נפץ נוזלי, או תכשיר נגד חלודה. פעם העזנו לפתוח אחת מהן. הנוזל היה חסר צבע, ריח, או טעם. הוא היה דביק וכבד. אותה בדיקה לא החפיימתנו.

פעם אחת הגיע עם המשאיות איזה אחראי. הוא ערך סיור מדוקדק במחסן הארוך. התעניין בתקינות הקירות, התקרה, הלחות במקום ומצב המנעולים. לא מצא חן בעיניו סיודר החביות, חוסר סורגים בחלונות, והסדקים בקירות. הוא הבטיחנו לטפל בענין. אף מצבם של מכשירי הפיבוי לא השביע רצון. הוא חקר לדעת מדוע לא דרשנו עד כה להחליפם. כן הורה לנו לכבוש את דרך-העפר המוליכה אל המחסן. לקבוע נורה מעל לפתח. לסייד את גזעי העצים, ולזפת את קירות הצריף עד לגובה החלונות.

מכיון שלא גילינו נטייה עזה לציית לפקודותיו, פקד עלינו לעמוד בשורה ישרה, להסתדר לפני המיטות. לצאת שוב אל הכביש, לגזום את ענפי האקליפטוסים שאיימו לשבש את מערכת החשמל, למרק את סירי-הבישול, למתוח את השמיכות ולנער מהן את האבק. על אלה שהתעצלו למלא את הוראותיו איים בענשים. לאחר שהודיע כי יחזור לבקורת בשבוע הבא, טיפס אל מושבו שבמרום המכונית ופקד על הנהג לצאת לדרך.

בערבי-שבת ניסינו לארגן שירה-בציבור. הדתי שבתוכנו היה מקדש על היין ומכבדנו בנפלים. במוצאי-שבתות היינו מספרים תוכן סרטים שראינו, היכן אנו גוהגים לבלות, מטבחייהן של איזה מסעדות עשיר וערב לחיך. כמו כן התלוננו על שלא הוצמדה אלינו מכונית. היו לנו עתות-פנאי למכביר, לעריכת טיולים בסביבה. לאיש מאתנו לא היה חשק לשוטט רגלי.

פעם מצאנו ארבעה גוזלים מוטלים על הרצפה השחוקה משטיפות. הם התפתלו נראשות אנה-ואנה וחבטו איך-אונים בכנפיהם הערומות. התברר כי בין מרישי העץ של התקרה הסתופפה להקה גדולה של ציפרים. עתה הבינונו מה מקור הרעשים. מישהו אסף את הגוזלים על מיטתו וחשב איך להחזירם אל קינם. בענין זה התפתחה בינינו מריבה. אחדים אמרו כי מן הראוי להשיב את הגוזלים למקומם, ואחרים טענו לעומתם כי יש להשליכם אל החצר, כדי שלא לעודד בניית קינים מעל ראשינו. הושמעו הצעות, בקשות ודיבורים תקיפים. מישהו טיפס על מיטתו כדי להחזירם אל קינם, אולם לא נמצא מי שייאות לתמוך בו. כל-אימת שהתרומם על ראשי בהונותיו, היה מאבד את שיווי-משקלו. שכבנו על מיטותינו והתגלגלנו מצחוק למראה תנועותיו הפושלות. לבסוף נמאס עלינו הענין. הכרחנו אותו להוציא את הגוזלים אל המרפסת.

שלושה ימים עסקנו בחיקוק פרצות בגדר. בהזדמנות אחת מלאנו טופס-השתתפות ב"טוטו-כדורגל". לא שלחנהו בגלל הריחוק מכל סניף של המפעל. הירהרנו בקול רם מה היינו עושים אילו זכינו בפרס הראשון במשותף, אנחנו בלבד. אחת לשבוע טיאטאנו את החדרים, ופעם בשבועיים שטפנו את הרצפה. לא נמצא

מי שייאות לנקות את המחראות. הן היו מטונפות עד כדי כך שהתרגלנו לעשות את צרכינו בין העצים. במשך יומיים לא אכלנו ארוחות חמות משום שהטבח נפל למשכב. מישוהו נחבט במצחו כאשר גישש בלילה את דרכו אל המיטה. הדבקנו על הקירות תמונות צבעוניות שונות, שגזרנו משבועון לועזי נשכח.

מצאנוהו באחד המשרדים העזובים. מציאה זו העירה בנו תשוקה לערוך סריקה יסודית בכל מבני המחנה. מרץ בלתי-נדלה פרץ מקרבנו. ניפצנו מעוללים, חלונות, בריחים, לוחות-עץ ודלתות. ואמנם עלה בידינו לאסוף אולר חלוד, ערימה של חוברות "במחנה", שלושה מזלגות, כף-מרק, משמנת-רובה, צרור מפתחות, זוג מכנסיים, פנס-כיס, ראדיו-טרנזיסטור ישן, קופסת אמצעי-מניעה נגד הריון, עט כדורי מסוג "פארקר", וחגורה מעור אמיתי.

בשל הטענות לבעלות על הראדיו-טרנזיסטור כמעט התלקחה תגרת-ידיים סוערת. אלא שבלהט המהומה נפל המכשיר על הרצפה והתפרק לחלקיו.

במשך הזמן נפלו בינינו עוד מספר מריבות. על הזכות להתקלח ראשון, לקבל נתח בשר נוסף, להיפלל בקבוצת-השמירה הראשונה בלילה, לתפוש את המיטה ליד החלון, ולשים את החפצים בתוך הארון.

כששיחקנו כדורגל-זוטא במגרש שלפני צריפנו בעט אחד מאתנו בחברו, משום שהלז לא מסר לו את הכדור בזמן שבו יכול היה, לדעתו, להבקיע את שער היריב. נאלצנו להפריד ביניהם עד שהתקררו הרוחות.

כן העסקנו עצמנו במשחקי-ספורט אחרים: כדורסל, קפיצה למרחק, קפיצה לגובה ונגיעה בתקרה, הליכת שיווי-משקל על צינור המים, ריצות למרחקים קצרים, תקיעת כידון בגזע עץ, הדיפת אבן, החזקת מטאטא על קצה החוטם, שבירת ענפי אקליפטוס. שנאנו את העצים משום שבדיהם רבצו על גג-הרעפים של הצריף, בחריקותיהם הפרו את דממת הלילה.

כמו כן העברנו את הזמן בחיוג שיחות לאנשים זרים, התבוננות במכוניות חולפות על הכביש שמחוץ למחנה, עשיית צרכים בין העצים, וכתיבת איגרות לקרובים וידידים.

כעבור חמישה שבועות הגיעה למחנה קבוצה אחרת לתפוס את מקומנו. קודם פרידה עוד החלפנו כתובות, טפחנו איש לרעהו על השכם, והבטחנו לעצמנו לשמור על הקשר גם לעתיד.

חיים נגיד: מסעי קיץ

מדוע בקיץ הזה הוא חובש
מגבעות שיראים ירקות?
עיניו קהות. בטנו תופחת.
רשת נחשים דמיונית
נמתחת בחלומי.
מתק סתרים בערבים האלה.
והוא טועם מרק,
שפוי כבתמונת דרכון. פטיש ברקות.
יצור גאה, כומס מיני דאגות חמוצות.
והצפרים. הה, הצפרים הירקות, המחוצות.
חשך מפיק ריחות
שדים ופרי,
והוא מפליג נועז למסעות.
מחליק על סוסי משי שחורים ביערות.
אֶרֶס צפרים שקוף
מחלחל בו מעדנות.

שיר הקולות

שיר הקולות הקולחים במצולות השנה,
הכומרים ככאב, הצלולים כצלילי הבדים
הבוקעים את הקרח בשמש.
שיר הצפור הכשופה במעבה החשך,
יפת הבטן, המחלפת אורות כמדורה.
אחר, הרחוב נצרף מסיגיו במטר,
ואנשים שבים בהלוך—עד אל עצמם,
וגם המנגינה הזאת,
זכר מקומות רחוקים שלא הייתי בהם,
נפזרת בי כמו אפר ברוח.

זרימה חגיגית

פסק הגשם.
רוח שוטפת עלים קלים.
צפור אדמת-מקור מתעלסת באור. עדנה
אוכלת את לבה.

עורף לכן
כמו עלים שקופים.

באצבעות נקשות
נזרם חגיגיים
באנשה הקלה.

אנשים בשבת

אנשים בשבת מחליפים פנים
בפנים, נושאים בהלוך נרדם-כמו
שלוה מפנמת ברחובות הלכנים.
כניעה קפואה בגופם.
אך על סף מנהרת השבוע,
בתמהון מגנח.
שבים קוי פניהם להיות פגומים של כאב.
עכשו-הם חיים.

רבקה דובשני בארץ-ישראל

פרקי

יומן

חיים

פרק ראשון : פתיחה בחברון

מנשה בני יקירי,

קראתי וקראתי בספרך עד שהגעתי לגיתוח סיפורו של עגנון על יצחק קומר שבא לארץ מגליציה. מאמר זה עיניין אותי מאד, מפני שקראתי את הסיפור בספרי עגנון והיו מקומות שמאד הרגיו אותי, על כל התיאור שהוא מתאר את ירושלים ואת מאה-שערים ואת יפו.

אמנם זה דומה למה שאני מכירה, כי כבר שבעים-ושתיים שנה שאני חיה כאן בארץ, וחוף מזה כבר מאה-וששים שנה שכל המשפחה שלי באה מביאליסטוק. סבה של אמי הביא הנה שמונה בנים ובת אחת וזאת היתה סבתא שלי אסתר, וממנה שמעתי הרבה מאד על ירושלים ובעיקר על חברון, ששם קבעו את משפנם הראשון לאחר בואם אל אדמת הקודש, אחרי נסיעה של ששה חדשים.

מה היתה, בעצם, המשיכה לארץ הזאת אני קצת מבינה, אבל לא את הכל. שם הם היו עשירים גדולים והיו לבושים תמיד בגדי משי וקטיפה, גרו בסביבה טובה והיו סוחרים גדולים והכירו את האנשים הכי חשובים שבעיר ו"פריצים" גדולים—וכמו שקוראים להם בזמננו, פקידים בכירים—והם-הם שיעצו להם שטוב בשבילם לעזוב את המקום משני טעמים. הטעם האחד שהגויים מביטים כבר בעין לא-טובה על החיים המאושרים שלהם, וטעם שני—והוא העיקר—שחושבים לתפוס את הילדים שלהם לצבא הרוסי בגיל צעיר מאד. בימים ההם היו עושים כדבר הזה וסבה של אמי נבהל מאד. הוא עזב הכל ולקח רק מה שאפשר היה לקחת ובא לארץ העזובה הזאת. אפשר להגיד שהיתה זו ארץ בלי חיים, בלי מיט, בלי אש, בלי חברה; ארץ שהקדחת בה איומה ומחלות-עיניים שהרוב נתעוורו מהן וילדים מתו בלי סוף בכל משפחה. היו משפחות שילדו עשרה ילדים ובקושי הצליחו לגדל שנים-שלושה ילדים או אפילו אחד. גם הם הביאו אתם תשעה ילדים בריאים ויפים, אבל לאחר הגיעם הנה פקדה אותם החולירע (כך קראו אז למחלה זו) ומתו ארבעה בנים במשך שבוע אחד. נשארו רק ארבעה בנים ובת, והיא סבתא שלי.

אף-על-פי שאמי נולדה כאן בארץ, אני נולדתי ברוסיה והייתי בת ארבע כשהביאו אותי משם. לאבי היתה שם משפחה חיובת: אמו של אבי ואמו של הלל זלטופולסקי

(אביה של גברת שושנה פרסיץ) היו אחיות. אבי לא היה "ציוני", אבל הוא לא סבל את הטיפוסים הירושלמיים ורוב זמנו היה נמצא ברוסיה, גם משום שאהב את המקום וגם משום שכתב את התורה של החסידות של הרבי מלובאוויץ. אבל אמי אהבה את הארץ ובשום-פנים-ואופן לא הסכימה לגור ברוסיה. בקושי השפיעו עליה שתסע לשם לכמה שנים, ואז אני נולדתי ברוסיה בעיר קרימנצ'יג. אבל, כפי שאמרת, בהיותי בת ארבע עזבה אמי דירה מרוהטת וכל-טוב, כי אבי היה שם רב, וחזרה לארצה ולמשפחתה. אני עוד זוכרת את המשפט הראשון שאמרה בעת שנכנסה לחדר הקטן של סבתא שלי, שהיתה גרה בעיר העתיקה על-יד הכותל המערבי. היא אמרה: "הגעתי הביתה ב"ה. אני מוותרת על התרגלות שם ומסתפקת בזימים ועדשים כאן. זה טוב בשבילי".

אם כן, מנשה, אשוב לניתוח שעשית בספר שלך על יצחק קומר שבא מגליציה לארץ-ישראל כדי לעבוד את האדמה. כשאני קראתי את "תמול שלשום" של עגנון קראתי זאת כמו סיפור על אדם בזמן שהוא שעגנון בא ומתאר את צורת החיים שלו, ואף-על-פי שהיו אז רבים שאפשר היה לכתוב עליהם הוא במקרה כתב עליו. אבל עכשיו, כשקראתי מה שאתה כותב עליו, אני רואה שפה יש הרבה פילוסופיה. אני כעסתי למה עגנון כתב שהוא מת מנשיכת כלב בו-בזמן שאני הייתי או בארץ ואני יודעת שכל רופא ידע שמי שמקבל נשיכה מכלב צריך לנסוע לקאהיר במצרים לעשות זריקות. אפילו אני השגחתי על משפחה אחת כשהאם נסעה עם ילדתה לקאהיר לעשות זריקות, והיא בריאה עד היום הזה. אני הייתי או בערך בת שתיים-עשרה, ואני זוכרת הכל כפי שהוא מתאר, כי הייתי בתקופה הזאת.

בזמנו, כשהייתי ילדה, הייתי נהנית מאד מהסיפורים של סבתא. היא סיפרה דברים שראתה בעיניה ומה שעבר עליה. הם גרו בחברון, וקרה פעם שהמושל ביקש סכום-כסף גדול מהיהודים וסכום כה גדול לא היה בידם, וצרה גדולה באה על כל יהודי חברון. ומה יכולים יהודים לעשות בעת צרה?—התפללו וצמו וביקשו מאלוהים שימציא להם את הכסף. על יד בית-הכנסת של אברהם-אבינו היתה סימטה צרה עם שער ושם היה חדר בו גר השומר. והנה באמצע הלילה שמע דפיקות ופחד לצאת. משגברו הדפיקות ניגש לדלת ומצא בה חור ובתוך החור היה שיקק שהכיל כסף, בדיוק הסכום שדרש המושל.

היא סיפרה לי גם איך התחתנו בזמנה. למשל, אבי בא מרוסיה בגיל שלש-עשרה יחד עם סבו, מפני שהיה יתום מאב ואם וסבא לקח אותו אליו והביא אותו לירושלים. אחרי זמן קצר לקח את הילד להראות לו את חברון, ומכיון שלסבתא שלי היה פנסיון הם נכנסו אליה. סבא שלי חלה מיד לאחר בואו ומת, והילד נשאר אצל סבתא. היא היתה אשה טובה מאד, והוא אהב אותה והתקשר אליה כמו לאם.

אבי היה ילד יפה וידע ללמוד, והוא ישב ולמד. אמנם היתה לו משפחה עשירה בחוץ-לארץ שדאגה לו, אבל הוא לא רצה לחזור לרוסיה ונשאר אצל סבתא שלי בחברון. ולסבתא היתה בת קצת מבוגרת וקצת גיבנת שלא היתה לה הצלחה אצל בחורים, והיתה להם גם ילדה יפה בגיל של אבא, וזאת-אומרת בגיל ארבע-עשרה. את הילדה

הזו החביאו ממנו והוא ראה תמיד רק את הבת בעלת הגבנון, שהיתה כה טובה ונחמדה אליו עד שהוא הסכים להתחתן אתה, אף-על-פי שהוא היה ילד נחמד. אבל, מה עשה אלוהים? ששה שבועות אחרי החתונה מתה אשתו ורק אז ראה אבי לראש-נה את אמי, הילדה היפה, ונתנו לו אותה לאשה, וכך זכה לאשה יפה. החיים בחברון היו קשים מאד, כי לא היה רופא, רק חובש, והוא היה ממית ממש אנשים ברפואות שלו, ואם חלה ילד במתלה קשה או בדלקת-עיניים שבאה פתאום באמצע הלילה, אז היה הכרח לנסוע לירושלים. וזה לא היה פשוט, כי התחבורה היתה על חמורים ונסעו רק בלילה. בירושלים היה כבר דיליויאנס (כך קראו לעגלות גדולות רתומות לסוסים) שנסע מירושלים ליפו, אך זאת אספר לכם אחר-כך, כשאגיע לזמן הרבה יותר מאוחר; בכל-אופן, מחברון נסעו לירושלים לרופא שנחשב אז רופא טוב אף-על-פי שלרוב מי שקיבל דלקת-עיניים היה מתעורר. בכל-זאת כולם נסעו אל הרופאים ההם וקיוו להצלה.

גם אצל אמי קרה שילד בגיל שלש קיבל דלקת קשה בעיניים והיה נחוץ לנסוע לירושלים, וגם אחות בגיל שלש היתה חולה. לקחה אמי את שני ילדיה ונסעה ירו-שלימה. הנסיעה היתה קשה, ומובן שאמא נסעה לא לבדה, כי היה פחד לאשה צעירה ויפה לנסוע לבד עם ערבי כל הלילה. אז נסעו בשיירה, כמה אמהות עם ילדים, וגם לקחו אתם את הבעלים ונסעו יחד. על החמור היו קושרים שתי תיבות של נפט והיו מכניסים כרים ומושיבים כל ילד מצד אחד כדי לשמור על שיווי-משקל. מובן שקשרו את הילדים כדי שלא יפלו, וההורים ישבו כל אחד על חמור, והערבי היה הולך רגלי ושומר על הנוסעים. והנה שמעו פתאום שקבוצה גדולה של שודדים מתקרבת. הת-חילו לרוץ ולהאיץ בחמורים, כי היתה אכסניה לא רחוקה ששם היו נחים ושותים קפה שחור. ואמנם הגיעו החמורים לאכסניה אך התברר שהחמור שנשא את הילדים של אמי לא הגיע. היא התחילה לבכות ולצעוק עד שהערבים מהאכסניה לקחו פנסים והלכו לחפש את הילדים. והנה קרה נס ומצאו את הילדים יושבים על הארץ, בלי נעליים ובלי הבגדים העליונים שנשדדו מהם, וגם הערבי עם החמור לא היה עמם. הילדה בת השלש סיפרה שהגנבים לקחו את החמור, הסירו את הנעליים והבגדים העליונים אך בהם לא נגעו לרעה. לאהר שהגיעה השיירה לירושלים מסרו על הענין למשטרה, ותמיד אמא היתה מתפלאת כיצד ילדה בת שלש הכירה וזיהתה את הערבי שהסיר מעליה את הנעליים. אחרי המקרה הזה עברו הורי לגור בירושלים, בעיר העתיקה, בין הערבים ליד הכותל המערבי.

פרק שני: ירושלים ראשונה

גם בירושלים היו החיים לא קלים. אמי ילדה עשרה ילדים ובקושי נשארו לה אר-בעה, כי אפילו מקדחת פשוטה היו מתים בגלל חוסר רופאים. היה קשה לחיות בלי מים ובלי כל נוחות.

בימים ההם התחילו לבנות את שכונת מונטיפיורי. נבנו כמה בתים על-ידי תחנת-הרכבת והתחילו לזוז לשם. אמנם פחדו, כי חשבו שבתוך העיר יש יותר בטחון ומי-

יודע מה יהיה כשייצאו מחוץ לחומה, אבל אחרי־כן ראו שזה יותר טוב: יש יותר אור ואוויר ובתים יפים וחדרים גדולים. ה"כוללים" היו מקבלים תמיכה מחוץ־לארץ, ולאט־לאט התחילו לבנות את השכונות החדשות ולצאת מהעיר העתיקה. היו נותנים לכל אחד דירה לשלש שנים בחינם, ועל־ידי כך משכו את כולם מן העיר העתיקה. בכל־זאת נשארו בעיר העתיקה די הרבה אנשים. סבתא שלי לא רצתה לזוז מהחדר הקטן שלה ליד הכותל המערבי.

אחרי שכבר גרנו בדירה יפה, מחוץ לעיר העתיקה, התחלנו להרגיש יותר חפשיים מאחר שלא ראינו יום ולילה את הערבים וההרגשה היתה הרבה יותר טובה. אבל היו קשיים אחרים. אינני מדברת על הצרות של יום־יום אלא על הסבל הנפשי, שלא יכלו לתת חינוך מתאים לילד כי הכל היה אסור. אסור היה להוציא עתון, ואני זוכרת איך אבי, שהיה מודרני לעומת הארצישראליים, נלחם מלחמה גדולה שלא יטילו חרם על "החבצלת" ושיקנו את העתון. דבר זה כתוב בספרו של גד פרומקין ז"ל, שאבי עזר להם במלחמה. ולאחר־מכן, כשהתחילו בתי־הספר ושיעורי־ערב בשפה העברית (זה היה כבר בזמני, לפני ששים שנה בערך, כשהייתי ילדה בת שש־עשרה והרצון ללמוד היה חזק מאד). לא יכול אבי בשום־אופן להכניס אותי לשום בית־ספר מפחד החרם שהיו מטילים עלי. גם לא היו בתי־ספר מתאימים. היה בית־הספר "אליאנס", שלמדו בו בעיקר צרפתית, והיה בית־ספר של חברת "עזרה", שלימדו בו גרמנית. מי היה מעז ללמד את ילדיו? רק פשוטי־עם, כמו מוכרי סבון על חמור או מוכרי דגים מלוחים ברחוב היהודי שבעיר העתיקה, אנשים שלא היו מעורבים בחברה ויכלו לעשות כרצונם. אבל אבי, שהיתה לו השפעה על מאות אנשים ופירש את התורה החסידיית החב"דית, הוא לא היה יכול להרשות לבתו ללכת לבית־הספר.

אבל אבי היה איש פיקח ומתקדם, והוא ראה את סבלי והתאמץ יותר מכפי כוחותיו ולקח לי מורים פרטיים כדי שאלמד. קראתי הרבה בספרי שלום־עליכם ומגדלי מוכרי־ספרים, והייתי כותבת היטב אידיש. המכתבים שכתבתי היו כתובים בטעם רב, ורבים באו אלי שאכתוב להם מכתבים לאמריקה. אז נחשבתי למלומדת, היום אני יודעת שאין זה ולא־כלום.

אמשיך ואספר על קשיי יומיום. לא היו מים, לא היו מקורות פרנסה, ולא היתה שום אפשרות להחזיק משפחה, אשה וילדים. לא היתה תחבורה, ומי שרצה לנסוע ליפו לחפש עבודה היה צריך לנסוע בדיליואנס כל הלילה. לפנות־בוקר היו מגיעים לימלה ובשעה תשע ליפו. כל העליה הגדולה לה־הקסטל היו הגברים צריכים ללכת ברגל היות והסוסים לא יכלו למשוך את העגלה. רוב הבחורים לא עבדו וישבו ב"ישיבה" והסתפקו בלחם ועדשים וזיתים ובעוד כמה דברים זולים. שכר־דירה לא שילמו, וקצת "חלוקה" היו מקבלים, וכך היו חיים.

והנה, זמן לא רב לאחר־מכן בא הברון אדמונד דה־רוטשילד והתחיל לעשות תעמו־לה גם בין חבורי־הישיבה שייצאו לעבודה ולהתישבות. הוא נטע פרדס מכל מיני פירות בעקרון, פרדס־לנסיון, כדי לראות איזה פירות יצליחו ביותר בתנאי הארץ.

גיסי היה בחור בריא וחזק והוא הסכים ראשון לצאת את ירושלים לעבודה. אך דיור לא היה בעקרון, לכן גרה אחותי ברמלה וגיסי היה עובד בעקרון. לאחותי היו כבר אז שני ילדים, ואני נשלחתי להיות עמה.

רמלה היתה עיר ערבית לא־מפותחת ולא היו בה רופאים וקשה היה לגור בה. אני זוכרת איך הסתובבתי בשבת בעיר בין ערבים ולא פחדתי. הפצתי לראות מה נעשה בחנויות, ואני זוכרת איך שנכנסה עלוקה לאף של ערבי ובחנות היה אדם שאמרו עליו שהוא כמו רופא. הוא לקח צבת חלודה והוציא את העלוקה מהאף שהיה שותת דם, וכולם עמדו לראות זאת. באתי אל אחותי ושאלתייה איך תגור כאן בתנאים כאלה. ובאמת, כשהלה בנה באופן פתאומי בדיפטריה והיה נחוץ לקחת אותו לבית-החולים בירושלים עוד באותו לילה, היא לא יכלה אפילו להודיע על כך לגיסי. גרנו בשכנותו של בחור ערבי טוב ויפה, ולו היתה עגלה פרטית והוא לקח אותנו בו־בלילה לירושלים. אחותי היתה אשה צעירה ופחדה לנסוע יחידה עם ערבי צעיר כל הלילה, אך לא היתה לה ברירה. כל הלילה היה מדליק גפרורים מפחד חיות רעות שסובבות בהרים. האמינו אז שיש חיות רעות שלקחות את שכלו של האדם ומו־צעות את דמו. אחותי המסכנה היתה מבוהלת ונפחדת שמא ירצה אותו ערבי להת־חיל אתה, אך הדרך עברה ב"ה בסדר ורק את חיי הילדה בת החמש לא יכלו להציל. היא מתה חיות והעזרה הרפואית באה באיחור. גם בנה הקטן של אחותי קיבל אותה מחלה איומה בעיניו והתעוור בעין אחת, ואף זה היה בנס.

לאחר האסונות הללו שפקדו אותם הם החליטו לעזוב את הארץ. עזר להם אחי, שכבר היה כמה שנים לפני כן באמריקה, והם יצאו לפאריז. משם חשבו לנסוע לאמריקה, אך שם נאמר להם שאין להם כל תקוה לקבל רשיון־כניסה לאמריקה בגלל מחלת־העיניים של הבן. באותו זמן היתה אחותי שרה גרה עם משפחתה באנגל־יה, במאנצ'סטר, ומכיון שכך נסעו אף הם לאנגליה. גיסי קיבל שם עבודה בתור מורה, והם נשארו לגור שם.

המצב בארץ היה קשה ואף אני, משמלאו לי שמונה־עשרה שנה, ראיתי שאין לי שום תקוה להסתדר בארץ. לא היה עם מי להתחתן, כי אני הייתי כבר קצת מלומדת ידעתי קצת אנגלית וקצת עברית, וכמוכן אידיש, ונחשבתי בחורה מודרנית, ורציתי אף אני לנסוע לאמריקה. אחי היה מעוניין מאד שאני אבוא, ותמיד כתב לי שאלמד אנגלית ובבוא היום ישתדל לקחת אותי לשם. אך אני ריחמתי על אמי. אמי ילדה עשרה ילדים ומהם נשארו בחיים רק ארבעה — בן אחד ושלוש בנות. אחי ושתי אחיותי נסעו חוצה־לארץ ואף אבי היה רוב זמנו בחוץ־לארץ, ואיך יכולתי להתחיל להשאיר את אמי לבד? מאד הייתי קשורה אליה, ובכל־זאת אמרה לי שאם אין ברצוני להתחתן כאן אסע לאמריקה, אך בתנאי שהיא תוביל אותי עד פאריז ושאחי יבוא לפאריז לקחתני.

פרק שלישי: חלום באלקסנדריה ושברו בארץ-ישראל

וכך היה. אחי שלח כסף ואמי נלוותה אלי עד לאלקסנדריה שבמצרים, בה היינו צריכים לחכות שלושה ימים לאניה. והנה בבוקר קמה אמי ומספרת לי שחלמה חלום בו נגלתה אליה אמה והזהירה אותה שלא לנסוע אתי לפאריז, כי נסיעה זו תביא עלי אסון. עלי לחזור תיכף-ומיד ארצה, כי שם מחכה לי בחור טוב שרק אתמול הגיע לארץ וירד מן האניה, הוא הבחור המיועד לי ואצלו אהיה מאושרת כל חיי. אמי כה הושפעה מן החלום עד שהחליטה לחזור הביתה; ושום דבר לא הועיל.

במלון בו התאכסנו היה אמריקאי אחד שרצה לקחת אותי אתו ולהביאני ישר אל אחי בניו-יורק, אך אמא חששה. היא אמרה: איך תתן בחורה צעירה ונחמדה בגיל שמונה-עשרה בידי אדם בלתי-מופר? הוא עלול למכור אותה, חס-וחלילה, לסוחרים-נשים. אמי היתה בעלת אופי חזק ואמרה שאין דרך אחרת אלא לשוב ארצה, כי אמה אמרה לה בחלומה שהיא תמות בפאריז ושם שורפים את הגופות מפיון שאין בה מקום לקבורה של זרים.

מובן שבשבילי זאת היתה טראגדיה. גם התביישתי מחברותי וגם לא רציתי לתת לאמא לשוב לבדה. הנה, הייתי מלאה תקוות שאחי יבוא לפאריז לקהתני לאמריקה — והנה מפת-נפש שכזה. בקיצור, מצבי היה בכל רע. אבל תמיד בתוך-תוכי חיפשתי בכל רע את הטוב ואמרתי בלבי שאם אצטרך להיות באמריקה זה יהיה בעוד שנה, כי לא מיהרתי להתחתן וגם צריך היה לכתוב מכתב לאבי שהגיע הזמן שישוב הביתה לירושלים ויגור אתנו, כי אני מתכוונת לנסוע לאמריקה. אמריקה היתה ארץ עשירה, ואנחנו נמאס עלינו כבר לחיות בעוני.

אך בינתיים החלטנו לחזור הביתה. קמנו בבוקר, הסתדרנו ולקחנו את האניה ההולכת ליפו. מה להגיד לך, בני מנשה! לתאר את הנסיעה הזו מאלקסנדריה עד יפו אין באפשרותי היות ואינני סופרת ואין לי כשרון הכתיבה הנה שאוכל להקיף ולתאר הכל. מצרים היתה ארץ מלאה חולי, וכל הבא משם ליפו היה צריך להיות יום בקאראנטיין, זאת-אומרת להיות מרוחק מיפו ושם לקבל אמבטיה וזריקה לחיטוי ורק אחר-כך נתנו לרדת מהאניה. למזלנו היה הים סוער ביותר, והיה עמנו קונסול אחד עם אשתו ובתו שהתהפכו עם הסירה שקראו לה „קאיִק“, ובקושי הצילו אותו ואת אשתו אך הילדה טבעה. נמל חיפה לא היה עדיין ובילו לא היו אניות יכולות לגשת לחוף; מן האניות היו יורדים לסירות קטנות, שהיו מונפול של ערבים.

בקיצור, הורידו אותנו לקאראנטיין. באנו לשם וכבר לא היה צריך לעשות לנו אמבטיה כי היינו טבולים לגמרי במים. רעדנו מקור ומפחד, כי בכל רגע עמדה הסירה להתהפך. זה היה ממש גיהנום, והירידה מן הסירות היתה איומה. כל אנשי יפו באו לנמל לראות איך מורידים אנשים בזמן שהים סוער כלי-כך. אמא בכתה, וכשראינו שאנו עומדים שוב על אדמת ארץ-ישראל הייתי כבר ממש מאושרת.

משאך הגענו לירושלים כתבתי לאבי שלא יחשוב שזה צחוק ושיחזור הביתה. שלא יישב בחוץ-לארץ ויחסוך פרוטה-לפרוטה כדי לתת לי נדוניה היות ואני לא חושבת להתחתן אלא שישב תיכף הביתה.

אולי אינני צריכה לספר לך, בני מנשה, על כל עברי בארץ, אבל יש חשק לדבר קצת, ואנא אל תרחם עלי, כי אל תחשוב שכל החיים היו רק סבל וייסורים ולא היו גם מומנטים של תענוג. אני אמנם לא אהבתי להשתתף בשמחות כמו הליכה לחתונות או לבית-הכנסת בשמחת-תורה או למקומות אחרים ממין זה. אני התענגתי מהליכה להרצאות, שהתחילו להכניס אז קצת חיים יותר מעניינים בקרב הנוער. היו מסיבות כשפתחו את "בצלאל" וכשיסדו את "בית-חינוך עיריים", שזה באמת היה חשוב מאד.

כאשר נפתח "בצלאל" הייתי מבקרת שם בהיחבא כדי שלא יראו אותי, כי זה היה אסור. הייתי מבקרת בשיעורי-ערב שפתחה גברת המדה בן-יהודה, ולמדתי שם עברית ושירים עבריים, גם זה בהיחבא. ובכל-זאת הייתי דתית ושמעתי בקול אבי ולא רציתי לצער אותו. הוא לקח אותי לחברון לשנה כדי להפריד אותי מחברה זאת. הייתי כבר בחורה בגיל קרוב לעשרים—ואז זה נחשב גיל די מבוגר—ובכל-זאת שמעתי בקול אבי, לא גשארתי לגור בירושלים וללמוד ב"בצלאל" אצל חמדה בן-יהודה, היות ואמרתי שזה לא מתאים לבתו של ר' חיים חסיד. נזכרת אני בדבר של שטות שקרה ביום ההלוויה של אליעזר בן-יהודה. הלכתי עם כמה ילדים חולים ל"הדסה" לרופא. כשחזרתי הביתה דרך רחוב החבשים היה הרחוב מלא בני-אדם ולא יכולתי לעבור. עמדתי ליד הקיר עם העגלה ושלושת ילדי והנה עבר צעיר דתי ואמר לי: עם שלושה ילדים קטנים באים ללוויה כזאת? לתשובתי שאני חוזרת מן הרופא עם ילדי החולים ואינני יכולה לעבור, אמר לי: אני מקווה שמהיום והלאה יהיו הילדים שלנו בריאים היות ונפטרנו מן האפיקורס הזה בעיר הקדושה ירושלים. באותו רגע לא היה מקום לוויכות, אבל כאב לי לשמוע באיזו צורה דיברו על אדם כמו בן-יהודה, שבא להפיץ את השפה העברית גם הוא וגם אשתו, שכל-כך היו נחו-צים אז. יכול להיות שלא ידעו איך לקחת את לבם של הדתיים, אבל כך זה היה.

אם כן, אחזור לספר על שובי מהנסיעה לאלקסנדריה. אבא בא הביתה, ואני למדתי אנגלית, אבל החיים שלי התחילו להיות הרבה יותר קשים, כי מלאו לי כבר 19 שנה ובעיני אבי ובעיני המשפחה של אמי הייתי נחשבת כבר בחורה זקנה. מה יהיה בסופי? גדוניה גדולה אין לאבא, ואפילו כדי להגיע לבן-ישיבה טוב נחוץ הרבה מאד כסף. גם בימינו אלה אני רואה מה-חשוב הכסף לקנות דירה ורהיטים—גם זה כמו גדוניה מודרנית ולא קוראים לזה גדוניה אלא עזרה לילדים לסיודם.

אמנם היתה לי הצלחה גדולה לבחורים, כי גם הדתיים אהבו אותי מאד וגם היו כבר אחדים חפשיים שלמדו והיו להם משרות טובות, אבל לא יכולתי ללחום תמיד נגד אבא שלי, כי הוא לא הסכים שאנשא לבחור חפשי שמתגלח ואינו שומר שבת. למרות שבנות ירושלים לבשו אז שמלות ארוכות וגרביים שחורות, אני לבשתי שמלה קצרה, ובבית הייתי מהלכת יחפה.

אבי הצטער מאד בגללי ולא ידע מה לעשות. הוא אהב אותי אהבה רבה ואני הייתי היחידה שנותרתי בבית, כי אחי היחיד ואחיותי השתיים היו כבר בחוץ-לארץ והוא לא רצה בשום-פנים-ואופן שאסע אל אחי, ומכיון שלי יש אופי רך מאד ואני תיכף

מרחמת, הכיצד לא ארחם על אבי, שאותו הערצתי כל-כך אף כי לא הכרתיו היטב היות ורוב הזמן היה חי בחוץ-לארץ. אמרתי בלבי שאין לי ברירה אלא להגיד לאבא שאני כבר מסכימה לבחור-ישיבה, אך בתנאי שיהיה מודרני. בימים ההם נוסדה הישיבה של יצחק וינוגרד, שאליה היו באים ללמוד בחורים מרוסיה. הם היו לבושים מודרנית וספוגים תורה ופיקחים מאד. כדי להגיע אליהם היה צריך הרבה כסף, כי רובם רצו להמשיך ללמוד גם אחרי התחונה ולקבל סמיכות לרבנות.

מצבו של אבי היה קשה ביותר. באותו זמן היתה לי צרה אחרת: התאהב בי בחור-ישיבה מבית דתי-פאנאטי מירושלים, מאד לא-מפותח, הוא נחשב אמנם פיקח, אך לא היה טוב בשבילי. הוא חיזר אחרי עד כדי כך שלא יכולתי לעבור את הרחוב, לכל מקום היה רץ אחרי ומפציר בי להינשא לו ואיים שאם לא אסכים הוא יאבד את עצמו לדעת. גם אביך, מנשה, הספיק להכיר אותו כאשר כבר הייתי נשואה לאבא והלכנו לחתונתו של אותו בחור. הוא דרש בכל תוקף שנבוא, וכשאני רקדתי הוא רצה לראות אותי למרות שזה היה אסור—ואחרי כמה שבועות הוא מת... הוא אמר לאמא שלי שבשום-אופן אינו יכול להמשיך לחיות עם אשתו, ומכיון שאני כבר התחתנתי איננו רוצה אפילו להתגרש אלא למות—וכך היה. ששה שבועות אחרי חתונתו הוא מת.

בקיצור, אבא שלך בא, ובאמת באותו היום שחלמה אמא שלי שחתני יורד מן האניה. הוא בא מבריסק, מישיבה מודרנית, והיה בחור די יפה וגם לבוש מודרנית, כמו שלבשו אז לפני חמשים-וחמש שנה. הוא היה צעיר מאד, כשהכרתי אותו עדיין לא מלאו לו 19, ואני הייתי כבר בת 21 כמעט. זה לא היה כל-כך גורמלי בזמנים ההם. שידכו לו הרבה בחורות בירושלים, שרצו לתת לו מזון לעולם ("אייביגע קעסט") ולתת לו את האפשרות ללמוד עד שיקבל תואר של רב, וכמובן מאליו סידור דירה ורהיטים וכסף והלבשה ומכל טוב.

אבא שלך בא לארץ יחד עם יהודי אחד עשיר למדי שאהב את אביך מאד וכשלקח דירה ביקש מאביך שיישן אתו כדי שלא יהיה לבדו. האיש היה זקן ואת כל רכושו השאיר לבניו בחוץ-לארץ, והם שלחו לו בכל חודש כסף לקיומו. הוא אהב את אבא ורשם על שמו את כל הרהיטים וכלי-הבית שהיו לו. (לו היו לי עכשיו היה לא רע, אבל אז אבא מכר אותם בפרוטות). היו שם הרבה כלי-נחושת והרבה שמיכות-נוצות וכל מיני דברים שאבא לא היה זקוק להם. ובכך, כל הבחורות ששידכו לו לא מצאו חן בעיניו.

מכיון שהיה לומד בישיבה, היה אוכל בשבת בצהריים אצל קרובתי פרידל וינוגרד (אמם של יוסף, רחל ושרה). היא היתה אשה מאד פיקחת, ותמיד היתה מזמינה אותי לבקר אצלה. בקיצור, בשבת אחת באתי אליה ואביך ישב עלי-יד השולחן ואכל, וכל הזמן, כמובן, הביט עלי. הוא לא חשב אותי לבחורה שמתכוונת להתחתן היות והייתי לבושה קצר ובכלל לבושה אחרת לגמרי מכל אותן בחורות ירושלמיות שראה נראיתי מאד צעירה, אולי בגלל התלבושת, כי התלבושות הארוכות שהבחורות הירו-

שלמיות היו לובשות היו מאד מבגרות. אחרי האוכל הוא התחיל לדבר אתי ולשאול על החיים בירושלים.

מכאן לכאן התחלתי לספר לו על החיים הקשים שלנו ושלא יחשוב שכל ירושלים זו הישיבה בה הוא למד ובתיאונגרין ומאה-שערים, שיש כבר הרבה יותר מזה. הוא נכנס אתי בוויכוח חריף מאד, וקרובתי פריידל הצטערה כי זה לא התאים לה שיש לה קרובת-משפחה כזאת. כך שוחחנו כמה שעות. אחרי לכתו אמרה לי פריידל שלא הייתי צריכה לדבר אתו כך, שהוא בחור מלא וגדוש תורה וקוראים לו "דער בריסקער מתמיד", שהוא למדן ויהיה פעם רב ובחורות עשירות רוצות בו.

הסברתי לה שלא אמרתי שום דבר רע, חס-ושלום, כי האמת שגם אני לא הייתי חפשיית. תאָר לך, בני, שקרובי, ד"ר ולנשטיין, הביא לי כרטיס לראינוע שעלה מג'ידיה שלמה, וזה היה אז הרבה כסף, ולא הלכתי, כי מימי לא יצאתי עם בחור כדי שלא לצער את הורי. למדתי אצלו קצת צירפתית, אבל בבית. הלכת אתו—חס-ושלום!

ובכן, נניח לד"ר ולנשטיין ונשוב אל אבא שלך. אחרי השבת הזו הוא לא רצה לראות עוד אף בחורה והוא אמר שהוא רוצה רק ללמוד. בשבת השניה בבואו לפריידל לאכול שאל אם גם אני אבוא. כשנענה בשלילה, כי רק לעתים רחוקות אני באה אליה, שאל אם יוכל לבוא אלי. היא אמרה לו שאם הוא מעוניין היא תאמר למשגיח של הישיבה והוא יילך אתו אלי. אמרה לו שיש לי אבא מאד פיקח אבל איש עני וכסף אין לו, ולתת "קעסט" בוודאי אין לו. אמנם הבחורה פיקחית ומלומדת, אבל כל זה לא מתאים לבן-ישיבה שרוצה להגיע למשהו. הוא אמר לה שהוא לא חושב על שום דבר רציני אבל הוא רוצה לבוא, כמובן לא לבדו, עם המשגיח. אמרה לו שתסדר זאת. פתאום היא הופיעה בביתנו ואמרה לי: "אני חושבת שמצאת מאד חן בעיני הבחור הזה, אני לא יודעת בכלל אם זה רציני, כי לכם אין אפשרות של סידור ואת יותר מבוגרת ממנו ואת בכלל לא רוצה בן-ישיבה, ובכל-זאת הוא יבוא עם המשגיח בשעה ארבע אחרי-הצהריים והוא רוצה לראות את אבא שלי".

אינני מעוניינת להמשיך הרבה בענין זה. אביך כבר לא יצא מביתנו. הוא התחיל לבוא כמה פעמים בשבוע ובישיבה אמרו שהוא כבר לא בסדר, כי אם יקח אותי לאשה לא ימשיך ללמוד, כי אני חפשיית ואדרוש חיים אחרים, ובכלל אני מבית עני ומה יהיה עליו? כל זה לא הועיל, ואביך ביקש לעשות "תנאים". אבי היה מאושר, כי הבחור מצא חן בעיני, אף-על-פי שאני קודם אמרתי לו שאני מקווה שהוא יתחיל רק ללמוד עכשיו משהו פרקטי כמו רוקח או מורה. זה היה אז אידיאל. בקיצור, הוא הסכים ואמר: "נראה". הוא צחק כשאמרתי שמבן-ישיבה אפשר לעשות הכל.

כל הישיבה היתה ב"תנאים" שלנו, זה היה כמו חתונה, והסוף היה שכל הבחורים קינאו בו ורצו להתחלף אתו עד כדי כך שנעשו חברים טובים שלנו והיו באים אלינו לבלות את זמנם. כך זה נמשך כל השנה שהייתי כלה. המצב בביתנו לא נשתנה. לא היתה אפשרות לגשת להכנות לחתונה, כי אבא הבטיח

חמשים לירות נדוניה, וגם זה היה לו קשה מאד לסדר. אביך הבין את המצב ויותר על הנדוניה וביקש לעשות את החתונה. כך היה. נתנו לנו חדר בבית אבא, כי הדירה היתה יפה ולאבא שלך היה קצת כסף ורהיטים. אבי עשה חתונה יפה מאד שנמשכה שבוע ימים והתחייב לתת "קעסט", זאת-אומרת כלכלה.

פרק רביעי: הווי בירושלים הישנה

נספח

בירושלים היה הקשר המשפחתי חזק מאד, ובבוא שבת או חג היו משפחות נוהגות לבקר זו אצל זו, והיה זה עלבון אם לא באו. עניים כעשירים—כולם התאמצו להכין כיבוד, והיו באים לביקור יחד עם הילדים.

ובכן, אני זוכרת איך פעם בחג-הפסח לקחנו את הילדים והלכנו לבקר אצל קרובתי פריידל וינוגרד בעיר העתיקה. אנחנו גרנו ברחוב מאה-שערים ובדרכנו היינו צריכים לעבור את כל החנויות בשער-שכם ששם היו מוכרים כל מיני דברים, בפרט פיתות טריות וביצים קשות וכל מיני מטעמים המושכים את הלב. בין הילדים שהלכו אתנו היתה גם חנה, שהיתה ילדה מאד קשה, וכשהיא רצתה משהו קשה היה מאד להשפיע עליה במילים. לפני צאתנו את ביתה הסכימה לא לבקש דבר בדרך, כי אצל הדודה יש הרבה דברים טובים ולא כדאי לקנות. אם כן, באנו לפריידל, שהיתה גרה בתוך הישיבה של יצחק וינוגרד, שהיה אח בעלה, ר' שמחה וינוגרד. קיבלו אותנו בשמחה ונתנו לילדים אגוזים וממתקים, והם לא רק אכלו במקום אלא גם מילאו כיסיהם בשביל לקחת הביתה.

עם גמר הביקור הלכנו הביתה והנה רצתה חנה שיקנו לה פיתה טריה אצל ערבי, כי היא מאד סבלה מאכילת המצות בפסח. האמת היא שהמצות של פעם היו לא כל-כך טובות כמו אלו של היום וליילד היה זה סבל גורא לאכול אותן. חנה התעקשה, ומה אגיד?—היתה לנו דרך שעד היום לא שכחתי אותה. במקום הליכה של חצי שעה הלכנו למעלה משעתיים. הילדים סבלו גורא כי היה יום-חמסין והיו אלו השעות החמות ביותר של היום. חנה נשכבה ליד החנות ולא רצתה לזוז, ואנחנו לא יכולנו לעשות כלום נגד זה; הצעקות והבכיות קרעו את הלב, אבל שום דבר לא הועיל—לא בטובות ולא במכות: היא לא זזה מהמקום. זו לא היתה רק שאלה של הכסף, כי יכולתי להשאיר משכון אצל חתנוני; אבל זה היה פסח, ואיך תאכל לחם בפסח? הערבי נתן לה את הפיתה בלי כסף ואמר שתשלם בפעם אחרת, אבל בעלי-מובן בשום-אופן לא היה מרשה לאכול חמץ בפסח. אבא השאיר אותה אתי והלך עם יתר הילדים הביתה בהבטיחו לה שבבואה הביתה תקבל מכות נמרצות. אני ראייתך שאינני יכולה להשפיע עליה בטוב והרשיתי לערבי לתת לה את הפיתה וחיפיתי עד שגמרה לאכול אותה ורק אז קמה ללכת הביתה. הזהרתי אותה שלא תספר בבית (היא היתה אז בת חמש). מובן שבבואנו הביתה קיבלה מנה, אבל זה לא חשוב. העיקר שבכל יום בשבוע של פסח היתה אומרת לי בסוד לבוא אתה למקום ששם מוכרים פיתות.

היה לנו חלבן מאד נחמד שהיה גר בעיר העתיקה, אדם שאין רבים כמותו כיום. הוא היה דתי, ומכיון שהיה בא אלינו שנים בכל יום כדי להביא לנו חלב, קראנו לו "חלבני". והוא אמר לי: "קחי את הילדה העירה ותני לה לאכול ואל תספרי לאיש, גם לא לבעלך". הילדה היתה תמיד נראית חיוורת כסיד, ומכיון שחפצתי להחזיר לערבי את החוב בעד הפיתה הקודמת והיא אכלה בתאבון כזה שאי-אפשר לתאר, עשייתי זאת. היא לא סיפרה דבר בבית כי אוי-ואבוי היה לי אילו נודע הדבר לבעלי.

חיי גבר

כפי שתיארתי, מנשה, ראית כמה היו החיים קשים לאשה בירושלים. אבל לא כן לגבר, כי הגברים היו יושבים בישיבה וכמה שקיבלו היו מביאים הביתה. שכר-דירה לרוב לא שילמו, ובכל יום-חמישי היתה האשה הולכת לקבל את "החלוקה", וכך היו לגבר חיים של מנוחה. אשתו לא דרשה ממנו הרבה, ובשבת הוא ניהל מלוכה שלמה ליד השולחן ואשתו היתה מביאה את הצ'ולנט ואת הקוגל הטוב שהפיץ ריח טוב בכל הבית. אף-על-פי שלא היה גז ולא תנור חשמלי, בכל-זאת לא היה חסר למשפחה מכל טוב, ואם היא היתה אשה חרוצה אז גם הילדים היו לבושים טוב, כי היא בעצמה תפרה וסרגה גם גרביים וזה היה תענוג.

בין בחורי-הישיבה היו בחורים פיקחים שנבחרו להיות "משולחים", זאת אומרת ששלחו אותם לחוץ-לארץ כדי לאסוף כספים בשביל כל מיני מוסדות. לרוב קיבלו את העבודה הזאת אנשים בגיל לא צעיר ולא מבוגר שהיו צריכים לחתן בת ולדאוג לה לגדוניה ולהלבשה ולמתנות לחתן. הוא היה מקבל עליו עול גלות לעזוב את משפחתו וביתו שהיה כל-כך קשור אליהם ולצאת לדרך. מובן שניתנו לו מכתבי-המלצה ולאשתו הובטח סכום קטן של כסף בכל חודש כדי שתוכל לחיות עד שהוא יתחיל לעשות כסף. התנאי היה שפמה כסף שהוא יצליח לאסוף—החצי שייך לו. אז מי שהיה חרוץ וידע לשכנע אנשים שיתנו כסף למען ארץ-ישראל בשביל יתומים ואלמנות ולכל מיני מטרות צדקה אחרות, ואם ידע גם איך להסתדר ולאכול ולישון בלי כסף ולהכניס כל זאת לחשבון ההוצאות, הרי היה עושה עסקים טובים.

אלה שנחשבו כבר אנשים יותר מפותחים, זאת-אומרת שהיתה להם השקפה יותר מודרנית כאן בארץ לפני ששים-וחמש שנים, התחילו לשלוח אותם לאמריקה, ארץ-הזהב. אמנם האשה הירושלמית התמימה פחדה מהנסיעה הזאת, אבל כסף מסנוור את העיניים. אצל ידידים שלנו קרו שני מקרים לא נעימים מהנסיעות לאמריקה, אחד בירושלים ואחד בחברון. קרה שבעל עזב את אשתו ונסע לעשות כסף. בהתחלה היתה מקבלת מכתבים ודולרים וקיותר לזמנים טובים יותר, ופתאום חדלו המכתבים. עבר חודש ועברו חדשים ושלושה, ומכתב אין. התחילו לחפש את הבחור ולא מצאו אותו. עברו שנים והיא נקראה עגונה. אסור היה לה לקחת בעל אחר והיה עליה ללמוד איזה מקצוע ולעבוד כדי שתוכל לפרנס את עצמה ואת הילדים. ומה קרה לו לאותו בחור? הוא התחיל לרכול בכל מיני דברים קטנים והיה הולך מבית לבית. פעם בצלצלו בפעמון באחת הדלתות פתחה לו אשה זקנה ושאלה מה יש לו למכור

הוא מראה לה שיש לו כפתורים ומחטים וכל מיני דברי סדקית. היא צוחקת ומוזמינה אותו להיכנס לביתה שינוח מעט והיא מכבדת אותו במשקה ובדבר-מאכל. הוא היה עייף מאד וקיבל הזמנתה ברצון. שתה כוס קפה טוב ונח מעט, וברצותו ללכת אמרה לו: "תראה, אני אשה עשירה מאד, ויש לי כאן עסקים גדולים ורבים. בנים אין לי ואני בודדה מאד וכבר אין בכוחי לנהל את עסקי. אם אתה רוצה, בוא ונתחתן ואני אעביר את כל העסקים והרכוש על שמך ותהיה לאיש עשיר מאד, בעל בית ונכסים, ותחיה כמו גראף". הוא לא היסס הרבה והסכים. החליף את שמו ואת שם-משפחתו, וכך עברו שנים רבות. והנה, יום אחד במקרה קרא שמחפשים אותו, ורק אז זכר לשלוח גט-פיטורים לאשתו ושלח לה גם כסף למען הילדים. דברים כאלה היו קורים בכל מיני צורות.

מקרה שני קרה לבחור אחד, שכן של סבתא שלי—זה כבר יותר ממאה שנה—שיצא לשליחות מחברון לאמריקה. בתחילה היה הכל בסדר, ואשתו קיבלה פעם בחצי שנה מכתב וקצת כסף, ואחר-כך התחילו מכתבים להגיע באיחור עד שפסקו לגמרי והיא נשארה בעגינותה בלי דעת אם הוא חי או מת. בבית נשארה ילדה שהלכה וגדלה עד שמלאו לה שמונה-עשרה ואז ביקשה לנסוע לאמריקה לחפש את אביה. בזמנים ההם מי נתן לבחורה צעירה לנסוע? והנה, בא פתאום איזה איש חשוב מאמריקה ואמר שהוא יקח אותה אתו על אחריותו וגם ידאג לפרנסתה; יש לו אשה ובנים באמריקה, והוא יהיה מסור לה כמו אבא. האם נתנה לה את כל הסימנים שיעזור לה למצוא את אביה ותפרה לה שקיק ושמה בו פתק שלבשה אותו על הצוואר. היא עזבה את חברון ונסעה לאמריקה.

בבואה לאמריקה חיפשה קודם-כל עבודה, ולרוע-מזלה נכנסה לאשה שמסדרת את הבנות במקום לא-סימפאתי, ומפיון שהיתה בחורה יפה נתנה לה את העבודה הזאת. והנה, בלילה הראשון מצאה את אביה. ברגע שהוא נכנס לחדר שלה והביט עליה, תיכף ראה בה איזה דמיון ושאל אותה מאיפה היא באה ואיך היא נמצאת כאן. היא מסרה לו כל הפרטים והוא ראה גם את הפתק שלה על הצוואר ואז הוא תיכף נשק אותה כמו אבא לבת שלא ראה אותה שנים והוציא אותה מהמקום הזה. לקח לה חדר במלון ונתן לה כמה חדשים טובים ושלח אותה בחזרה ובידה הרבה כסף וגט לאשתו.

"חלוקה"

לא מכבר ביקרתי אצל קרובה שלי הגרה בבתי-אונגרין בירושלים שחלונות ביתה נשקפים אל מעבר-מגדלבוים. פעם היתה שם הקליניקה לחולי-עיניים של ד"ר טיכו. ישבתי אצלה בחלון זכרתי מה היה לפני ארבעים שנה כשהייתי באה לכאן עם ארבעה-חמישה ילדים לריפוי עיניים. הרבה דברים זכרתי. תוך כדי ישיבתי נכנס שמה צעיר דתי מאד. שלפי התלבושת אפשר היה להכיר שהוא מ"נטורי קרתא", והוא אומר לי שאז, בימים ההם, היה לנו טוב יותר, חיינו בשקט, בלי צבא ובלי אסונות כאלה, ובכלל, מה קרה לעם היהודי, לא די שלא שומרים את השבת ואוכלים טריפות, גם גונבים, כולם גונבים.

אמרתי לו: "הלא אתם קמתם לתחייה רק עכשיו, אחרי קום המדינה. האם לפני 40 שנה לא שמעתי מכם שהממונים, אלה שהיו מחלקים את החלוקה, הם גנבים, ולכם אין לחם? ובאמת כך היה: מי שישב ליד הקערה, הוא ומשפחתו היו שבעים, אבל לעניים, שבשבילם נשלח הכסף מחוץ לארץ, הם קיבלו פרוטות שלא הספיקו לכלכלת חצי שבוע. כאב הלב לדעת כמה סבלו אז רוב האנשים. הדאגה לשבת התחילה עוד ביום-רביעי, איפה לוקחים קצת כסף להכנת השבת. חלוקת כסף התמיכה היתה נעשית ביום-החמישי. היו כוללים שלהם היה יותר כסף והם נתנו קצת יותר, והיו כאלה שקיבלו פחות. ובכן, ביום-החמישי היתה כל אשה לוקחת את הסל ויורדת העירה לקבל את התמיכה כדי ללכת לקנות לשבת. אבל אם הממונה על הכסף לא בא, או במקרה הוא היה עסוק—פעם אשתו ילדה בן ופעם חיתן בת ופעם הרגיש לא בטוב או שאשתו הרגישה לא בטוב...—אז דלת החדר שבו חילקו את הפרוטות היתה סגורה. ומה עושים עכשיו? לשוב הביתה בלי כלום? והיא בדרכה הנה ראתה כל מיני דברים שחשבה לקנותם לילדיה, והנה אין לה פרוטה. מה עושים? ובעמד כך במסכנותה והסל חריק בידיה בא השמש השמן שפרסו מלאה מרוב טוב ואומר שהממונה מרגיש לא בטוב ושלה אותו לחלק לכל אחת שני בישליקים על החשבון, ובשבוע הבא יתן את הנותר. אז היתה מתחילה צעקה, כי לממונה בבית היה מפל טוב—תרנגולות ובשר וכו', וגם עוזרת היתה לו, וכל זה מהכסף שלנו. מה הוא חושב שאפשר לקנות בסכום הזה של שני בישליקים! ? אך הצעקות לא הועילו וכל אשה מסכנה הלכה הביתה ועשתה את השבת בלי בשר ובלי דגים".

כל זה סיפרתי לאותו בחור. סיפרתי לו גם מה ששמעתי מבחור ערבי בתל-אביב שעובד בחנות-המכולת שאני קונה בה. פעם פגשתי את הבחור כשעברתי בכיכר-דיונגוף שהתענוג הכי גדול שלי הוא ללכת ולראות את כיכר-דיונגוף ולזכור איך היה הרחוב הזה לפני שנים. הלא עכשיו חיים בתל-אביב כמו באירופה, ואולי אפילו יותר טוב. ובכן, בעמדי כך ליד חנות למימכר מכשירי-טלביזיה עמד על-ידי אותו בחור ערבי, המרגיש כמו שאני הרגשתי אצלם כשהם היו הרוב בארץ. הוא עמד והביט כמוני וראה את תמונתו של נאצר בטלביזיה. זה היה שידור ערבי ובו ראו מורה שעומד ומדבר לפני תלמידים דברי הלל ושבח לנאצר. הבחור שאל אותי: "מה מעניין אותך לראות את הטלביזיה, האם את מבינה מה שמדברים?" אמרתי לו שאני דווקא מבינה. הוא שאל מאיפה אני וממתי אני כאן. ארתי לו שגרנו פעם בעיר העתיקה בירושלים. אז הוא שאל: "הגידי לי, האם לא היה פעם טוב?" ענית לו: "אתה עוד צעיר וטעמת רק את הטוב בארץ הזאת, אבל אתה לא יכול לזכור כיצד אתם חייטם. אינך יכול לזכור את הליכלוך ואת הזוהמה ואת התנאים בהם גרתם, כיצד הסתפקתם בפיתה וכמה זיתים, בלי רופא ובלי מים. מה היה לכם אז? האם אתה חושב שאצל נאצר יכולת לחיות כמו שאתה חי אצלנו? תראה איך אתה לבוש ובידך כרטיס-כניסה לקולנוע עם גרעינים לפיצוץ, ומה חסר לך?"

חצרות ושכונות

רוב-רובו של היישוב הישן היה חי על ה"חלוקה" שהיו מחלקים מדי-שבוע. אמנם היו כבר מעטים שהתחילו ב"עסקים", כמו חנויות-מכולת, בפרט ברחוב היהודי בעיר העתיקה, שנקרא "דער אידישער גאס". עד שהיו מגיעים לרחוב זה עברו על-פני חנויות גדולות שקראו להן "די פינצטערע קלייטען" (החנויות החשוכות), כי שם היה צורך להדליק כל היום פנסים כי בלי זה היה חושך. בכלל, העיר העתיקה בנויה בצורה כזאת שאתה תמיד עובר מאור לחושך ומחושך לאור, כי יש שם רחובות שלמים הבנויים כיפות מעליהם שמסתירות את אור השמש, ורוב המסחר היה מרוכז ברחובות אלה. היו שם בתי-מסחר יפים של פירות וירקות, ובעיקר של שטיחים ובשמים. רוב היום היה הסוחר יושב ליד הנותו ומעשן נרגילה.

צורת המגורים היתה בחצר גדולה שהכילה כעשרים שכנים ובאמצעיתה בור של מים. כדי להגיע לדירות היה צורך לעבור דרך סימטה אפלה ביום ובלילה, וזה היה די מסוכן לבחורה לעבור בה שמא באיוו פינה מסתתר ערבי שיתנפל עליה. תמיד היתה מחכה לראות אם עובר איזה גבר כדי שתוכל ללכת בסמוך אליו.

בחצרות הללו היה תמיד שמח. היתה שם שמש ואור. השכנות ישבו ליד הדלת והיו מדברות ומרכלות, והילדים היו משחקים, וכל אדם שהיה מגיע לחצר ידעו על זאת כולם, וכל אחד שאל איפה היה ומה עשה ומה קנה, ועוד ועוד.

ללכת לכותל המערבי לא היה נעים כל-כך. היה צריך לעבור את הרחוב של הערבים. כל הדרך היו מדרגות ולאָרפֿן ישבו עניים על הארץ. היה שם מלוכלך מאד והמקום היה הומה ילדים קטנים צואים ורעבים, מלאי כינים ומחלות-עיניים וכו'. היה פשוט פחד-אלוהים. פעם לקחה אותי אמי לשם ומאז לא רציתי עוד ללכת לשם במשך שנים רבות.

משהתחילו היהודים לבנות את העיר החדשה והתחילו אנשים לזוז אל מעבר לשערים של העיר העתיקה נפקחו העיניים, אבל בכל-אופן היה צריך לבוא לעיר העתיקה בשביל קניות לשבת. אפילו לפני ששים שנה, כשהייתי כבר בחורה בגיל שבע-עשרה וגרנו בנחלת-שבעה, כשהייתי צריכה לקנות מחברת היה עלי ללכת לעיר העתיקה.

תחבורה כמו בימינו בכלל לא היתה. עלייד שערי-יפו עמדו עגלות יפות ועגלונים ובמטליק (גרוש) אפשר היה לנסוע עד בתי אבו-אל-בצל, זה המקום שעומד בו כיום בית-החולים של ד"ר ולך, "שערי צדק".

קשה היה לבחורה צעירה לנסוע בעגלות, כי רוב העגלונים היו ערבים. כל בחורה פחדה לעלות וחיקתה עד שיעלה גבר שתוכל לנסוע בחברתו. העגלון היה מתעצבן ומקלל אותה מיני קללות נמרצות. פעם כבר ראיתי יהודי דתי יושב בעגה היייתי כבר בטוחה שהכל בסדר וגם אני עליתי על העגלה ושילמתי לעגלון, והנה אך רצו הסוסים לזוז והיהודי קפץ מהעגלה כנשור-נחש, כי לא רצה לנסוע בעגלה ביחידות עם בחורה, ואני המסכנה נסעתי בפחד כזה עד שבבואי הביתה אמר אבי כי האיש היה חסיד טיפש ואמי נתנה לי קפה שחור, כי הייתי חיוורת כסיד.

מקווה

לפני ששים שנה כבר גרנו מחוץ לעיר העתיקה, ומי שרק רצה כבר התחיל לפקוח את העיניים. גם הבתים החדשים שניתנו לנו היו בנויים בצורת חצרות שמסביבן גרו השכנים. אתה מכיר בוודאי, מנשה, את החצר בה נמצאת ישיבת הרב קוק, על-ידי רחוב הסולל, שעד היום גרים בה אנשים. זו חצר גדולה ומסביב שכנים והמטבחים בנויים מחוץ לדירות. כל דירה היא בת חדר אחד גדול, בלי הבדל כמה ילדים יש במשפחה. להורים היו שתי מיטות, ואת הילדים השכיבו לישון על הארץ. פרשו מחצלת ועליה שמיכה והשכיבו את כל הילדים.

ובכן, אני רוצה לתאר לך את החיים הקשים של האשה הדתית אז, מכיון שגם אנחנו קיבלנו דירת-חנם כזו לשלש שנים. אני הגעתי כבר לגיל שבע-עשרה, אחיותי כבר היו נשואות ואחי היה באמריקה, ומכיון שגם אבי לא היה בבית פינקה אותי אמא מאד. הייתי מלאת-חיים ונחמדה, ולדבר תמיד ידעתי (גם היום אני אוהבת לדבר), וחוף מזה כבר למדתי או עברית ואנגלית וצחקתי מכל השכנות הזאת. כבר לא ישבתי אתם בחוף על הכיסאות הקטנים, כי לא היתה לי שיחה משותפת אתם. אבל הם מאד אהבו אותי, כי תמיד הייתי מוכנה לעזור ולהישאר עם הילדים ולהביא לחם מהשוק. הם התקשרו אלי, ועד היום אני מבקרת לפעמים את אדון דוד גולדברג מן הדפוס, ויש לי חברה אחת, כלומר שכנה, מן החצר ההיא מלפני ששים שנה, שמה טשורנה לפין, אשת יונה לפין, והיא עכשיו במושבי-זקנים.

אחיו של בן-ציון יאדלר גם הוא גר שם ותמיד הלך אחרי בכל סימטה ובכל פינה. וכמו להכעיס היה גר מולנו קונסול שתמיד עמד שם, בחור לבוש תלבושת מיוחדת שדיבר אנגלית. הייתי מפחדת לעבור את הדרך לרחוב יפו כי הוא דיבר אלי אנגלית. בקיצור, כל היום הייתי שרויה בפחד.

ובכן, בחצר כזו היו לאשה הדתית "צרות" עד שהגיעה ליום המאושר שהיתה מותרת לבעלה. אז היתה כל אשה צריכה ללכת לבית-מרחץ ואחר-כך לטבול במקווה, והנה אם היה הדבר ביום-חול זה לא היה גורא, כי האשה היתה שמה את המגבת והבגדים הנקיים בסל כאילו היתה הולכת לשוק. אבל אם היתה צריכה לעשות זאת ביום-ששי הרי היתה אומללה, שהרי ידעה כי ביום-ששי לפנות-ערב כל השכנות יושבות ליד ביתן ונחות מעמל-יומן וכל אחת מספרת מה בישלה ואי-אפשר היה לצאת מן החצר בלי שהשכנות תדענה בדיוק לאן היא הולכת, ואשה צעירה מתביישת שכולם יידעו מתי היא הולכת למקווה ומתי היא מותרת לבעלה. אך מה לעשות, היא מוכרחה ללכת! ביום-ששי היה נחוץ ללכת לעשות אמבטיה מבעוד-יום, ובערב, בזמן שקיעת השמש, הלכו למקווה. ללכת לבית-המרחץ הרי זה עוד חצי-צרה, יכלו לחשוב שהיא הלכה לקנות גרעינים לשבת, אבל אחר-כך ללכת עוד הפעם, שפל הגברים כבר הולכים לבית-הכנסת, ולרוב היה בנין בית-הכנסת על-ידי בית-המרחץ... גם עכשיו עוד יש בבית-ישראל למטה בית-מרחץ ולמעלה בית-כנסת... העיקר, היא היתה שמה את המגבת מתחת לשמלה ומרפסת אותה בסיכה כדי שתוכל להתנגב. אבל לצאת מן הבית ולשוב אליו זה לא כל-כך פשוט: להיכנס למאה-שערים ולראות

שמצד אחד רצים גברים לבית-הכנסת ומצד שני בחורות צעירות ונחמדות הולכות למקווה. מה אגיד לך, היה זה גיהנום לעבור את הדרך מבית-המרחץ עד הבית ולהספיק לשוב לפני שהבעל יחזור מבית-הכנסת. ואם היו בנים מבוגרים בבית היה הדבר נורא שבעתיים. ומי-יודע אם השכנות אינן יושבות בכוונה בחוץ כדי להרגיז אותה...

ל ח ם

פעמיים בשבוע היו אופים: ביום-השני אפו לחם מקמח פשוט וביום-הששי היו אופים חלות ועוגות לשבת. מה אגיד לך, הלא כל אשה היתה צריכה להכין את כל החמרים יום קודם—קמח ושמרים וכל היתר הנחוץ לאפייה. כלילה הקודם לשו את הבצק ולמחרת עשו כיכרות ולקחו לאפייה בתנור. התנור היה די רחוק, ובעיר העתיקה היה הכל מתנהל בידי ערבים. ובכן, אם היתה האשה חרוצה, היתה קמה בשעה ארבע לפנות-בוקר והיתה מכינה פיתות בתוך סינייה של נחושת, עם הרבה שמן וגבינה ובצל, והיתה שולחת ילד לאפות זאת בתנור, כדי שיהיה מאכל טעים לארוחת-הבוקר. לא היה צריך עוד להגיש לשולחן שום דבר, רק כוס קפה עם פיתה, כי היא היתה מאד טעימה.

כל הקושי היה עד שהפיתה והלחם היו מגיעים הביתה. הייתי הולכת עם הפיתה לתנור ושם הייתי פוגשת הרבה ערבים קטנים שגם הם הלכו לאפות, וכל הדרך רצתי בפחד שמא ילד ערבי יפיל לי את הבצק על הארץ בבוץ ומה תגיד אמא שלי שאני שלומיאילית ולא מסוגלת אפילו ללכת לתנור. אבל פעם נקמתי באמי שלקחה את הקרש עם הלחם והלכה לאפות בתנור ומאחריה רצו בכוונה שני בחורים ערבים והשליכו לה את כל הלחם בבוץ. היא חזרה הביתה רק עם הקרש אך בלי הלחם. לא יכולתי לצחוק ממנה כי אמא בכתה וריחמתי עליה, אבל שמחתי שתראה שגם לה יכול לקרות דבר כזה. רצתי לחנות לקנות קמח ושמרים שיהיה במה לאפות למחר, ובינתיים אכלו פיתות שקנו אצל ערבים.

אהבתי מאד לשוטט ברחובות, כי הייתי ילדה ערה ובית-ספר לא היה. היו הולכים כמה שעות ביום לרבנית ללמוד קרוא וכתוב וקצת אידיש, אבל לא היו תלויים בצילצול הפעמון. אני לא הייתי כל-כך מעוניינת ברבנית אלא ברחוב, וכך הייתי עומדת בכל מקום, כי היו מסתובבים ערבים עם מין דבר כזה שמסתובב וראו שם כל מיני תמונות. הוא לא ביקש דווקא כסף בעד זה אלא היה קורא בערבית לבוא לראות, ואני מאד אהבתי לראות את התמונות האלו והייתי משלמת לו באוכל שאמא נתנה לי כשהלכתי לרבנית. זה היה כשהייתי בת חמש לערך.

אם כן, תתאר לך, עד שראו את הלחם בבית, ובפרט הצער לאפות חלות לכבוד שבת כשפל אשה רצתה שהחלה שלה תקשט את השולחן. היו כאלו שעשו חלה קלועה משתיים-עשרה רצועות של בצק, ולידה שמו על השולחן מנורה עם שנים-עשר נרות. אבל אז עוד לא היו נרות כמו בימינו אלא הבעל היה מוציא מהמטאטא גניי-קש אחדים והיה עושה מזה פתילות ומכסה אותן בצמרי-גפן.

ארנולד וסקר: פחדי פראגמנטציה

הרצאה בטוקיו

לפני כשלוש שנים חלמתי חלום שמאז הוא חוזר ופוקד אותי. חלמתי שאני עולה על דוכן מול תזמורת ענקית כדי לנצח על סימפוניה. מעולם לא ניצחתי לפני כן ולא ידעתי לקרוא טווים, והפחד שבו היה חלומי חדור היה אם אוכל לזכור את הסימפוניה די־הצורך—ראשית, כדי לשדל את התזמורת להישמע לי, ושנית, לעורר את הקהל לחשוב שאני יודע מה אני עושה. מעולם לא היה חלום שסיפר לי כה הרבה על עצמי, ואני חש להתוודות על כך לפניכם.

מדוע עלי לחוש צורך כזה? שתי סיבות לדבר. הראשונה היא שפה רבים הקולות המנסרים ומשוועים לתשומת־לב, וכה רבים מן הקולות האלה הם קולות של רמאים ונביאי־שקר, עד שאינני רוצה להימנות עמהם. לכן אני מתוודה לפניכם על חלום החושף את ההיסוסים שלי. נראה כי שיחרור רוחו של האדם, שאליו נכספו האמנים תמיד, הביא לידי התעסקות בקטנות יותר מאשר בעיקרים ונתן פורקן לדעות הבנויות יותר על עצבנות של פעוטות מאשר על מחשבה רצינית. אנשים אנוכיים זועקים למהפכה, אבל תחת זאת הם מפליגים במרד סתם, המסתיים בחיזוקו של מימסד לחמני, או, כמו שקורה בבריטניה־הגדולה, שהלוחמנות נעלמת בעוד המימסד נשאר. קראו דרור לשמחה ועליצות, אף גם לאומץ וחמלה, אבל האפיקים לפרקנה של אותה עליצות הם סינתטיים, והכושר לאומץ־הלב כלה מהר מדי במחאה של שיסוי; ו"עובדות מוצקות" כביכול מדיחות אותנו לנוול את חמלתנו בשם מה־שקוראים "מציאות אכזרית". ולכן הבעיה שלפני היא איך להיות זהיר, רלבנטי ולא אופורטוניסטי.

הסיבה השניה לכך שאני צריך לספר לכם אותו חלום היא הפחד שלי מפני פראגמנטציה. אולי יש בכם אנשים שראו את מחזותי או קראו את קומץ ההרצאות שהשֶׁר מעתי במועדים אחרים, אך דומה כי אלו הן המלצות קלושות לתשומת־לב. אני חש הכרח לספר לכם יותר על עצמי, ולכן אתן בהרצאה הזאת פה־ישם נעימה אישית לא רק כדי שתטיבו להבין ולשפוט מה שאני אומר אלא גם כדי להזכיר לכם שהמדבר לפניכם הוא אדם ולא אוראקל. אלה מאתנו המעיוזים להשמיע דברם באזני הבריות צריכים לבחור את דבריהם בזהירות ובמידת האחריות והיושר, ודבר זה אינו קל, ורצוני שתדעו שאינו קל.

דאי, אין אפשרות להביא כל דבר לפי הסדר ההכרחי. ואולם הצורך לעשות כך הוא, לדעתי, הכוח הדוחף שמאחרי כל פעילות יוצרת. סידורם של פארגמנטים הוא תכליתו של האמן בחיים; ופחד הפראגמנטציה הוא נושא ההרצאה שלי. כשאני מדבר על פראגמנטציה אני מתכוון, למשל, לזה: בתחום הוויכוח המדיני אנו עושים שימוש רופס במלים וקוראים למנהיגים שלנו פאשיסטים כדי שייקל

עלינו להתקיף אותם. אבל לעתים כה קרובות מנהיגינו הם אנשים "טובים והגונים", ואם נוכל להודות בכך ובכל־זאת להתקיפם הרי תהיה העבודה שלנו יסודית וישרה הרבה יותר. תחת זאת אנו נאחזים בפראגמנטים, בריססים של אישיות ומדיניותם, ומגדילים אותם למדרגה של בגידה, ואז, כאשר תפוג ההיסטוריה, יוכלו רוב האנשים הנבונים לראות שאין הדבר נכון, וכך נהיה אנחנו לשימצה.

או במוזיקה: משום שבעולם כולו שרים ורוקדים לפי המוזיקה של "החיפושיות" ואפשר להעריך אותה בנקל. לכן אנו מגיעים לכלל מסקנה שיש בה סגולות בעלות תוקף אוניברסלי ואנו מפתחים תיאוריות על משמעותה החברתית. אנו מערבבים את היצירות בין יראת־הכבוד שלנו למראה ארבעה בחורים פשוטים העולים מאלמר ניות לתהילה ועושר ובין העונג שלנו על מה שהם מוציאים מתחת ידם. הרי זו תופעה כבדת־משמעות שאפשר להגיע לעושר ולפופולריות עצומים כל־כך במהירות כה רבה, אבל אין צורך להעניק למוזיקה שלהם סגולות פנומנליות דומות. אף־על־פי־כן, כך אנו עושים, ותחת שנראה במוזיקה שלהם רסיס קטן מן החוויה של המוזיקה בכללותה אנו מרוממים אותו רסיס והופכים אותו לחוויה שלמה וכוללת. דוגמה אחרת היא פרשת תגובתה של תנועת הלייבור על הרעיון של הכללת האמנות בתחום התעניינותה—ועוד אספר בהמשך הדברים פרשה זו של ה"מרכז ארבעים־ושנים". אותו רסיס של חיים הנוגע לעבודה מתקבל אצלם כתחום־התעניינות יחדני—ומתוך כך: כולל. אפשר שהדין עם אנשי הלייבור שהם מצמצמים את תעצומות־כוחם בצורה זו; אולי יש סיבה היסטורית לכך שהם נוהגים כן—אבל התוצאה היא, בהכרח, פראגמנטציה של שדה הראייה ואי־האפשרות להגיע להבנה ולהגשמה עשירה יותר של החיים.

או דוגמה אחרונה: אנו מצהירים שהחברה התחרותית היא רעה, ועל בסיס רסיס זה של האמת אנו פוטרם כל־אחר־יד כל מה שיצר האדם בחברות תחרותיות. אבל כל הגיון הדוחה את צ'קוב או את הקתידרלות הגותיות משום שהיו מוצר של חברה רכושנית או פיאודלית הוא הגיון סהרורי. מארקס נולד מתוך חברה רכושנית—האם גם אותו עלינו לדחות? קאסטר, לנין ומא־צה־דון הם מוצרים של המעמד הבינוני המשוקץ תמיד—האם משום כך חשודות המהפכות שבראשן עמדו? רואים אתם להיכן אפשר להגיע כשעושים שימוש בריססים של האמת. יש בי חשד שאנו משליכים אחר־גו כל מה שנחלנו מן החברה הישנה כשאנו מתחילים לדבר על החברה החדשה מפני שמלאכת הניפוי של בעל־הערך וחסר־הערך היא מיגעת מדי. זקוקים אנו לסיסמות קלות כדי להסעיר בני־אדם ולהניעם להתקדמות מיד.

דומה יהיה כי משום שבאמצע־התקשורת ההמוניים אפשר לחשוף לעינינו את מצבו של העולם בחוסר־רתיעה שכזה, לכן אנו כורעים תחת נטל סיכסוכיו שאיך להם־סוף וסתירותיו שלמראית־עין. משום שידוע לנו כי כה רבים הדברים המתג־לים, המפותחים, המוצמאים והמוערכים מחדש (אף כי אולי לא נדע בדיוק מה הדברים האלה); קיצורו של דבר, משום שהאפקים שלנו מקבלים ממדים כה עצור מים הרינו נאלצים לפנות כלפיי־פנים, באורח מיקרוסקופי, ולרומם כל רסיס של

גילוי שאנו מגלים, כל רסיס של הבנה שאליה אנו מגיעים, לדרגה של כוללות. דומה כאילו יש בנו צורך להיאחז נואשות במושגים ואמיתות בעלי ערך שולי הנוחים לקליטה ולעיכול; ומהם אנו מפיקים רגשי-כעס קטנוניים הממציאים לנו רוגע וניחומים של צדקנות.

אך אפשר שהתוצאה הנשחתת ביותר של הפראגמנטציה היא האנרגיה השלילית המבוזבזת שאותה משקיעים בלימוד-זכות על פראגמנטים. דאגותיו של העובד מועמדות בניגוד לדאגות האמן; את מעריציהם הצעירים של ההיפושיות מעמידים כנגד אוהבי צורות אחרות של מוזיקה; המגינים על אמנות-פופ חייבים להרוס את ערכה של כל אמנות אחרת כדי לטעון שקולם הוא הביטוי האמיתי לזמנים החדשים. אפילו את הדורות מעמידים זה כנגד זה. נערים מתבגרים מבטלים את בני למעלה-מעשרים ש"עבר זמנם", ואילו בני למעלה-מעשרים סבורים שצפידת-המוות מתהילה מיד לאחר שלושים. פחד הפראגמנטציה שלי מתעורר למראה איזה מין קאניבליזם גלובאלי; סיוט אשר בו אנשים המגינים בבהלה איש על רסיסיו טורפים זה את זה, ואין שלום.

הדילמה שלנו היא, כמובן, לחיות בעולם של וייטנאם, מיקרר-ביולוגיה, החיפושיות, ביאפרה, מסעות-חלל, כוח שחור, טלביזיה, פידל קאסטרו, השתלות-לב, מחאות סטור דנטים, קאפיטליזם נאור, המחשב האלקטרוני, המשמרות האדומים, אוכלוסיות מתפורצות; עולם שבו מושבות קומוניסטיות קיימות במדינה רכושנית כגון ישראל, ועמדות ריאקציוניות קיימות במדינה קומוניסטית כגון רוסיה. עולם שבו לחיות פירושו היכולת להתעלס ולהריח את ריח השושן בעוד ילדים מתים ברעב. במלים אחרות, הדילמה של הרוב מתבטאת בכך שאדם נלכד בין כורח הפראגמנטציה מצד אחד לבין תוצאותיה המתישות מן הצד השני. זוהי דילמה הכופה על אחדים מאתנו שתיקה והמניעה אחרים למעשים של ייאוש. שתיקה או מעשי-ייאוש—דומה כי אלו שתי האלטרנטיבות היחידות. אבל אני מאמין שתיתכן דרך שלישית, והיא טמונה בתפקידה של האמנות. אבל בתפיסה חדשה לגמרי של אותו תפקיד, שעליו אעמוד עוד מעט. ועכשיו רוצה אני לשהות רגע ולהשמיע אחד מאותם גילויי-דעת אישיים שאמרתי לכם כי אשבץ אותם בהרצאה הזאת.

נדמה לי שלעולם אין אמנים צריכים להרצות, מפני ששתי הפעולות קשורות בדיס-ציפלינות שונות כל-כך עד שהן עשויות להביא לידי התנגשות המביאה לידי שיתוק שעה שאותו אדם מנסה כוחו בשתייהן. תהליך הבריאה-מחדש שאנו קוראים לו אמנות מכיל הגיון אינטואיטיבי שאין צורך לממשו; תהליך האינטלקטואלי, מצד שני, דורש מימוש אינסופי של עובדות ומספרים, תיזה ואנטי-תיזה, סיוג והגדרה: הצבירה האינסופית של למדנות. להרצאה פירושו לאסוף את הדעת שצברה למדנות מרובה ולעשות שימוש בתבונה כדי להתאים יחד אותם חלקים בהיסטוריה של כל הדברים בצורה המעצבת את הבנת התנהגותו של האדם. מצד שני, לברוא-מחדש חוויה, כמעשה האמן, פירושו לתפוס אמיתות מן התחושות הקטנות של חיך האישיים והדמיוניים. לכן כשאמן מקבל עליו להשמיע הרצאה הרי מיד הוא עומד בפני

הצורך בדרגה של למדנות שאיננה בידו. למשל, באחד מנסיונותיו להכין את ההרצאה הזאת, רציתי לפתוח באמירה הבאה:

"איי־שם בהיסטוריה הכוללת של האדם, במחשבותיו ובמעשיו ובתקוותיו, יש חזון, ארוג ביד עדינה, של חברה צודקת ויפה; ואילו אפשר היה לנתח את רוב הדתות, הפילוסופיות והאידיאולוגיות המדיניות בפירוט לא־יאומן מתברר היה כי בחזון הזה הן מאוגדות יותר משהן מנוגדות. ואם יש משימה העומדת בפני האמן הרי היא לעקוב, באמצעות רגישותו ולחוויה ולחשדות העוזים של דמיונו, אחר קטעים של החזון השביר הזה ולהשאיר רמזים על קיומו. בין אם הוא עוסק באהבה ובין אם הוא עוסק בסורו הרע של האדם, אם יספר סיפור של בגידה או נאמנות, ואם תעצבנה ידיו שיש כחלוקי־אבן ובאם יאסוף חלוקי־אבן לשקף את טבע האדם, אוראו צריכים מעשים אלה של בריאה־מחודשת להתנהל כשהחזון הזה מעבדם ונוגע בהם. המבקש להנחיל את נסיונו שלו במצב האדם מתוך שוויון־נפש לקיומו של חזון כזה הריהו מרדד מה שצריך להיות אמנות לכלל סיפור עקר של אנקדוטות עלי־יד חומות העיר. שערי העיר העשירה סגורים בפניו ואין הוא יודע מאומה לא על אֶשרה ולא על מצוקותיה". כך הייתי אמור לפתוח את דברי.

והנה, תנו דעתכם למלים הראשונות הללו: "איי־שם בהיסטוריה הכוללת של האדם.." חייב אני לומר לכם שידוע אני מעט מאד על ההיסטוריה הכוללת של האדם. והמלים שלאחר־כך: "יש חזון, ארוג ביד עדינה, של חברה צודקת ויפה..." אינני יודע זאת, רק חשד יש בי שזה נכון. ואחרי־כן אני מוסיף ואומר: "ואילו אפשר היה לנתח את רוב הדתות, הפילוסופיות והאידיאולוגיות המדיניות בפירוט לא־יאומן מתברר היה כי בחזון הזה הן מאוגדות יותר משהן מנוגדות". אבל אינני יכול להוכיח זאת, רק חש אני בכך באופן אינטואיטיבי. וכלום יש לי זכות לקום ולומר דברים כאלה בלי להיות למוד־דבר. בלי הדרגה הנכונה של למדנות? ספקות מעין אלה הם שמעכבים את רוב האמנים מלהשמיע הרצאות; היעדרה של למדנות נרחבת—שאיננה בהכרח השטח שלי הם—מערערת את בטחונם בניסוחם ובהשמעתם של מושגים אינטלקטואליים.

האם צודק האמן? אינני יודע. באמת־ובתמים אינני יודע אם למדנות היא תנאי־מוקדם למתן ביטוי להשגת האמת שלך. לכל היותר יכול אני להתקרב להצדקתן של אמירות פומביות מפי אמנים באֶמרי כי מה שחסר לאמן בלמדנות הריהו ממלא ברגישות מוגברת; ומאחר שזו סגולה בלתי־מוחשית כל־כך, הרי אמירותיו זוכות רק ליחס־כבוד זהיר, אף—דבר רגיל יותר—לחשדנות עוינה. מול אפשרות זו של חשדנות עוינת אני ממשיך בהרצאה הזאת.

והנה, רצוני להטעים לפניכם, אם לא עמדתם כבר על כך ממילא, איך כשאני מודה בפיקפוק האישי הזה יצרתי סתירה שלמבט ראשון היא נראית גוראה. לאחר שבחלק הראשון של ההרצאה הזאת מתחתי בקורת על גישה פראגמנטרית לחיים, נראה עכשיו כאילו אני מעלה הצדקה מיוחדת לגישה כזאת מצדם של אמנים. ובדרג הזה התהליכים של העבודה היוצרת נעשים סבך שקשה מאד להתירו. ההבחנה העיקרית

שחובה לעשותה היא ההבחנה בין התהליך המרומם רסיס לדרגת האמת כולה לבין התהליך של איסוף הרסיסים המרמזים על האמת. והדבר שאותו כבר הבעתי הוא שתרומת האמן באיסוף רסיסים ובהשאת רמזי-מפתח היא האלטרנטיבה לקצוות של למדנות העוסקת בפרטים—דבר שהוא מחוץ לגדר אפשרותו של הרוב, ולמסקנות פשטניות—שהוא גורל הרוב.

הרשוני להראות לכם איך אפשר לעקוב אחר פחד זה של פראגמנטציה במחזות שלי—ואני תופס זאת בפעם הראשונה תוך כדי כתיבת ההרצאה הזאת. ב"המטבח", שהוא המחזה הראשון שלי, על מטבח של מסעדה, יכול הייתי לבנות את המחזה מסביב לשעת-ההפוגה בין הגשת ארוחת-צהריים להגשת ארוחת-ערב; אבל תחת זאת בחרתי להתחיל בתחילתו של היום, במטבח ריק, כשהטבחים נכנסים לאטר-לאט כאילו הם מגלים אותו זו פעם ראשונה. במחזה החמישי, "צ'יפס עם כל דבר" (על הטריולוגיה אדבר בסוף), מחזה על תקופת אימונם של טירונים צעירים בחיל-אוויר לסתגלות, יכול הייתי לכתוב את המחזה מסביב ליום האחרון של אימוניהם, אבל תחת זאת פתחתי בכניסתם של הטיירונים לצריפתיהם בפעם הראשונה, כשהם מגלים זאת מבראשית. ב"עירם שלהם הזהובה", על-אודות ארדיכל אידיאליסט, יכול הייתי לבנות את המחזה מסביב למאמציו לבנות עיר; אבל תחת זאת אני מתחיל מבראשית, כשהוא שרטט-מתלמד, ואני מראה אותו נכנס למקום ריק בפעם הראשונה, לפנימה של קתידרלה, איך הוא מגלה אותה—אנו רואים את ראשיתו. ב"ארבע העונות", סיפור-מעשה על בואה ומיתתה של אהבה, יכול הייתי לקחת לי יום—כמו במחזה של אולפי, "מי מפחד מווירגיניה וולף?"—ולבנות את המחזה מסביב לשעות המעטות שבהן אהבה נחמצת; אבל תחת זאת אני מתחיל מבראשית, בחורף, ואנו מוצאים את בני-הזוג נכנסים, זו פעם ראשונה, לבית הריק שבו יבלו את השנה. הם מגלים אותו ממש כמו שהטבחים נכנסו למטבח הריק שלהם בתחילתו של יום, וכמו שנכנסו הטיירונים לצריף הריק שלהם בתחילת אימוניהם, וכמו שנכנס האדריכל לקתידרלה הריקה בתחילת חייו כאיש-מקצוע. כל הזמן אני מעוניין בהתחלות, בפרשיות שלמות.

את הטריולוגיה עלי להסביר מעט כדי להוסיף ולהדגים את הדבר. המחזה הראשון, "מרק-עוף עם פתיתים", על התפוררותה של משפחה בעלת הכרה פוליטית, יכול היה להיכתב על ימיה האחרונים של אותה משפחה; אך לא, הייתי מוכרח להתחיל מבראשית, כשהיה הבן רק ילד בן ארבע, ולגלגל במחזה על-פני תקופה של עשרים שנה. ואחר-כך, כשאני משתמש ב"מרק-עוף" כולו בתורת התחלה, המשכתי בעוד מחזה—"שרשים", וכאן עצם השם מעיד על התעסקות-דיבוק בהתחלות. ובאמצעות הבן מביע המחזה הזה את רישומם של הרעיונות הכלולים ב"מרק-עוף" על הנערה ממש-פחת איכרים. ואחר-כך הייתי צריך לכתוב את המחזה השלישי, "אני מדבר על ירושלים", שהראה איך אותם רעיונות עצמם השתזרו בתוך חיי הבת ובעלה. וכך רואים אתם את הדיבוק הזה של חפירה לאחור הרחק ככל האפשר, אל התחלות, על-מנת להסביר את ההווה. וכל הזמן אני חושש שמא פסחתי על איזה רמז-מפתח.

אפילו עכשיו, שוב, אני חש הכרח לשבץ בהרצאה הצריכה להיות אובייקטיבית עוד אחד מאותם רמזי־מפתח אישיים. רואים אתם, הואיל ו"בניתם" אותי בכרזות ובהוראות ששמי מתנוסס עליהן, הענקתם לי איזה מין שלטון; והדבר מזכיר את את דבריו של אחד הסופרים הגדולים ביותר שלנו, פ. מ. פורסטר, שאמר כי השלטון מעמיד את האדם במצב שבו היושר אינו משתלם. אני רוצה לפעול בניגוד לכך. ולכן רצוני לגלות לכם כיצד, חושש אני, נכשלת לעתים כה קרובות ביחסים אישיים. עובר אצלי זמן רב עד שאני מבין בני־אדם באמת. ואפילו אז השיפוט שלי מוטעים לעיתים קרובות. עליכם לדעת דברים כאלה כדי שתדונו בעצמכם איזה משקל עליכם ליחס למה שאני אומר.

אבל ההתעסקות הדיבוקית הזאת ברסיסים, הפפייה הזאת לגלות רמזי־מפתח מרובים ככל האפשר, איננה מצמצמת במסגרת הכתיבה שלי בלבד. הדיבוק מתפשט על־פני מסגרתה של החברה שבתוכה מופיעים כתבים אלה; והיא לובשת צורה של חשש שלשון האמנות זרה היא לרוב בני־האדם, כמו שהיתה זרה פעם לי, וכי הם לא יבינו את הטעמים שבגללם אדם עוסק בעבודה הקשה הזאת הקרויה אמנות. אבל יש טעמים נכוחים, וטעמים עתיקים ופשוטים, וביני־לביני אני חושב: אנחנו יודעים אותם, ובכן הבה נמצא דרך להסביר. וכאן נולד הרעיון של ה"מרכז ארבעים־ושנים".

אני רוצה להסביר עכשיו את ה"מרכז ארבעים־ושנים"; אך לפני שאסביר, רצוני לומר לכם מיד בלי שום עקיפות כי "ארבעים־ושנים" לא התגשם, ושגם אילו היה זוכה לאיזו הצלחה לא היה די בכך. תיארתי כבר את "ארבעים־ושנים" כשלוחה הגיונית מעבודתו של האמן. האמן פותח בתגלית שגילה ביחס לחיים והוא חוזר ובורא את הנסיון שהוא בצורה המעבירה אותו לאחרים. לכן נתפס "ארבעים־ושנים" כנסיון לאפשר את העברתן של יצירות־אמנות לאנשים רבים ככל האפשר—

במיוחד לאנשים שהחוויה האמנותית אינה מוכרת להם.

היכן, שאלנו את עצמנו, נוכל לאתר את לב רובם של בני־האדם? נראה היה כי תנועת האיגוד המקצועי היא התשובה המתבקשת מאליה. ובכן, הלכנו אליהם ואמרנו—ואתם מבינים שאני מפשט את העובדות, אם גם אין אני מסלף אותן במהותן—אמרנו: "כתוצאה מן השיפורים החמריים שהשגתם בשביל רוב בני־האדם בארץ הזאת נתאפשרה לא רק התפתחות דור חדש של אנשי־מדע ומורים ופוליטיקאים אלא גם דור חדש של אמנים. אתם מעוניינים שכשרונות המורים ואנשי־המדע והפוליטיקאים הללו ינוצלו למרבה התועלת לעם העובד שאותו אתם מיצגים, ועכשיו אנו חוזרים אליכם, כתוצאה ההגיונית של אותן חירויות אשר נלחמתם בעדן, ואנו מציעים את הכשרונות שלנו. אנו בניכם, אתם עודדתם את קומנו, השתמשו בנו, אמרו לפועלים שגם אנו נחלתם הלא־נמנעת".

תשובתם היתה: "תפקידנו הוא להגן על זכויות העבודה של בני־האדם ולשפרן, אל תבקשו עזרה מאתנו; אבל אם תעמידו איזה דבר על הרגליים, הרי בלי ספק תזכו לעידוד מצד אחדים מחברינו". שימו לב איך הכניסה תשובתם שינוי דקי־מנהלך

ביחסים. דומה היה כאילו אנו אמנים נאבקים המבקשים את עזרתם בעוד אשר למעשה היינו כבר אמנים מהוללים מאד המנסים למצוא מקום מרכזי יותר בלבה של הציבוריות תחת נוספת בתרעותיו של מיעוט בני-עלייה. וכאן עשינו את השגיאה הראשונה שלנו. צריכים היינו להכריז כי כוונתנו להקים את המרכז שלנו בעזרתה של תנועת הלייבור בלבד, גם אם יהיה פירוש הדבר עשר שנים של המתנה. תחת זאת חשבנו לנו: הבה נתחיל, לא חשוב כיצד, ומעט-מעט נרכוש את אמונה של תנועת-הפועלים. הטראגדיה האירונית היתה שהחשדנות או שוויץ-הנפש של תנועת-הפועלים עודדו אותנו לנקוט את הקו היחיד שהיה עלול להרחיק אותם מעלינו עוד יותר—כלומר השגת כספים מן התעשייה הפרטית ומאנשים פרטיים עשירים.

אבל איך היה המרכז צריך לפעול? הרעיון שלנו כך היה: לא ננסה לארגן שיעורים, דיונים או אסיפות כדי להסביר את הטבע או את תולדות-האמנות, שכן הדרך היחידה להחדיר את מלוא רישומו של מחזה, למשל, היא להציג אותו ולהאצילו על בני-אדם. הדיון יוכל לבוא אחר-כך, הוא יצמח מתוך העבודה. ועוד, אל לנו לצאת אל העם, כי אז דומה יהיה כאילו אנו כופים עצמנו עליו — ואתם צריכים להבין משהו באופי האנגלי, שאינו יכול לסבול את ההרגשה שפופים עליו דברים. ולכן אימצנו לנו את העקרון של הקמת המרכז שלנו תוך כדי מסירת הודעה ליישובים שיוכלו להזמין אותנו אם ירצו. אנו האמנים שלהם, ומוכנים אנו לבצע רק כאשר ירצו בנו; וסבורים היינו שאם גם יתעלם מאתנו הרוב הרי יהיה חלק קטן בתנועת-העבודה שיקרא אלינו, וכך יתחיל הרעיון להתגלגל. צדקנו בהנחה הזאת, כי למעשה התחלנו לקבל הזמנות עוד בטרם יהיה לנו מרכז.

ב-1962, תחת הלהץ של שש הזמנות מארגוני פועלים בשש ערים שונות, החלטנו שלא נחכה למרכז אלא נארגן ששה פסטיבלים מתוך משרדים. זאת תהיה התחלה, ואם נצליח נוכל אחר-כך למצוא שהות להקמת המרכז. הסיפור פשוט וקל. הכינונו את ששת הפסטיבלים הענקיים יחד עם ועדי-פועלים; הם הצליחו, אלא שעלו בכסף רב יותר ממה שאספנו. ניצלנו רק על-ידי מיליונר אחד שנתן לנו ערבות למשיכת-יתר בנקאית; והעובדה שעשינו משהו בטרם יהיה הכסף ברשותנו נחשבה גילוי של חוסר-אחריות, ודבר זה השאיר טעם קלוקל.

לאחר-מכן מצאנו בנין בשביל המרכז—קרפיף ויקטוריאני ישן הקרוי "הבית העגול"—אבל לא יכולנו להשיג סכומים מספיקים כדי להפוך אותו לבנין רב-שימושים כפי שרצינו. (תיאור מפורט של מה שרצינו בבנין מצוי בתעודה הקרויה תקציר-אליף, שהוא תקציר שכתבתי בשביל הארדיכל שלנו). בין 1962 ל-1968 הספיק הכסף שאספנו רק להפיכת "הבית העגול" לשטח הצגה פשוט שעכשו שוכרים אותו אנשים אחרים; אבל לא הצלחנו לאסוף די כסף שיוכל "ארבעים-ושנים" לבצע אפילו באותה ראשית צנועה של בנין. תחילה היה בתכניתנו להקים להקת שחקנים קבועה משלנו, להקת מחול משלנו, תזמורת, גלריה, חדרי-אסיפות ומסעדה. השחקנים-התושבים שלנו נועדו להיעשות מדגימיה של לשון האמנות בבתי-הספר כדי להשלים את השכלתם האמנותית של המורים האקדמיים. היה בכוונתנו להפוך

את המרכז לא רק למיפגש לציבור המבוגרים אלא גם למעין אגף תרבותי בלתי־רשמי של הצי תריסר בתי־ספר; ותקוותנו היתה שהדוגמה שלנו תעודד את הקמתם של מרכזים דומים בכל רחבי הארץ. דימינו בנפשנו שבדרך זו נשנה את דפוסי התרבות בארץ, וכן גם, חשוב מכל, רצינו שיהיו המרכזים הללו קשורים בברית רוחנית לתנועת־העבודה.

יכולתי להוסיף פרטים על מטרותינו, ויכול הייתי לספר סיפורים מסמרי־שער על הקרבות המדיניים שנלחמנו. פעם אחת דיברתי על לב מנהיגו השמאלני ביותר של איגוד מקצועי גדול כדי לגייס את תמיכתה של תנועת־העבודה, שאם לא כן נופקר לרחמיהם של אחרים. נבואתי נתקיימה, אך עלי לשאת באחריות על שהנחתי לה להתקיים. אולם כל הפרטים האלה אינם ממין הענין. הבעיה היא לברר אם אפשר עוד להציל ולמלט משהו.

הריוח העיקרי של עבודתנו היה זה שעזרנו ליצור בארץ אקלים חדש שאמנם אחרים ומנהיגים קהילתיים אחרים שאבו ממנו אומץ עד כדי כך שהחלו במפעלים משלהם, שלהוציא אחדים לא היו מקיפי־כול כמו זה שלנו. ההפסד העיקרי היה הפסד המרץ והעוז. אני מניח שכוונתי היא בפרט להפסד שלי. השמחה היא דבר שקשה להתמיד בו. האיבה שבה נתקלנו הולידה פעילים מטבעם, אחרים הם מאיצים; יש מאתנו המסוגלים להיות פעילים רק חלק מן הזמן ומאיצים שאר הזמן. אני מניח שעודני סובל מן ההלם שבא עלי כאשר גיליתי שמצד יצרי ומזגי אני פעלתן אלא שאינני מצליח בכך ביותר, ולכן יש בי תחושה של מפלה וכשלון אישיים, והוא הדבר, דרך־אגב, שהקשה עלי כל־כך לחבר את ההרצאה הזאת. חמש פעמים התחלתי בה.

פעם סבור הייתי כי יש צורך להקים מה שקראתי לו תנועה של רומנטיקה תוקפנית. הדבר אפשרי. המהפכנים של קובה זכו להקימו, וכאשר הייתי בקובה בפעם האחרונה נראה היה כי הארץ הופכת להיות חברה יפה. סבור אני שעדיין יש צורך בדבר, אבל זו חייבת להיות תנועה אחראית ומתוכננת; תנועה היודעת בכל עת ובכל שעה מה מיגבלותיה. ודבר זה, נדמה לי, הוא אחד השיקולים הראשונים שצריך להכיר בהם קודם שמנסים כל דבר אחר: מה המיגבלות שלנו? מה מקווים להשיג בששת החדשים הראשונים, אחרי־כן בששת החדשים הבאים, אחרי־כן בשנה הבאה, אחרי־כן כן בחמש השנים הבאות. עוד מעט אעלה כמה הירחורים בנקודה זו. והשיקול השני הוא: מה נעימת־קולנו שלנו? מה נעימת־הקול השייכת לנו, למוג שלנו, לקורותינו, למצבנו? האם אנו משתמשים בנעימת־הקול השייכת לקובה, או לסטודנטים הצרפ־תיים, או להתנגדות הסבילה בצ'כיה?

יש מנה הגונה של אי־יושר במחאות הרבה; יש התהדרות והעמדת־פנים מצד אלה המוצאים את התנועות המדיניות או האמנותיות בארצות אחרות מושכות יותר מאשר רלבנטיות. אבל אני סבור כי יש איזה כורח בלתי־נמנע באשר להכנת מסע מדיני או חברתי. והייתי רוצה לדבר על התהדרות ועל אלימות. ראשית, האלימות. לא מזמן, בשעת חגיגה ליום־השנה הקובני ב־25 ביולי, קם אדם ב"בית העגול" בלונדון

לטעון שהאלימות היא כורה בלתי־נמנע להשגת זכויות אזרחיות. הוא דיבר בשלוח מזויפת, שגילתה מידה של הנאה כמוסה נוכח סיכוי האלימות ונראה היה לי שבהצגה שערך הבהנתי בדמיון לגנגסטר טיפוסי מסוים בסרטים הוליבודיים; מנהגו לא היה שייך לו, נדמה היה כאילו הוא נהנה מתפקיד שראה אותו מוצג במקום אחר. זאת היתה תגובה אישית טהורה לגביו, ואפשר שטעיתי בטיפוטי; אבל אם צודק הייתי בתגובתי ואם לא, עלה בדעתי הדבר שהוא בעצם משובש מעיקרו באלימות: בגרעינה הריהי רפה ורגשנית. מעשה הנעשה בלי עזרת האינטלקט הוא, בסופו של חשבון, מעשה רפוי, רכיך, רגשני, ועולים על דעתך אנשים היטלר, שהיה נוהג חיבה עם ילדים ובעלי־חיים ובתוך כך שיגר עשרות מיליונים אל תאי־הגז. זוכרים אנו את הז'רגון הפוליטי שבו היה מפיה השראה בעמו, מלא מזכרות בכייניות של חייה־המשפחה והלאומנות הגרמנית—דמעה מפעפעת בגרונו. וטיפוסי הוא גם לאלימות שיכולה היא לתפוס בני־אדם בעיקר בהמונם—להוציא מקרים פסיכור פאתיים, אין היא יכולה להכות שורש באדם יחיד. זה כוח שאין ביכולתו לעמוד לבדד אלא הוא חייב לקבל צורתו מפניה אפלה באישיות לא של איש אחד אלא של רבים. זה כוח מוגלבל כמו גם רגשני, ובעצם כך טבעו של כל כוח שלא נתברך באותו קנין יקר מכל קנייני האדם—האינטלקט שלו.

כך גם יש איזה כורה בלתי־נמנע בבנייתה של יצירת־אמנות. ברובנו אנו מרגישים מתי אנו עומדים בפני יצירת־אמנות גדולה מפני שמצויה בה אותה סגולה בלתי־מוחשית של כורה; לא תיתכן כאן שום צורה אחרת, תמיד כך היתה כשהיא מחכה למתן צורה בידי האמן הנכון. וכך הדין במעשים ובהצהרות הפומביים שלנו; קצתם כוזבים, אבל אחרים בלתי־נמנעים; יש מהם השייכים לנו באמת, אבל אחרים זרים הם ותמיד אנו צריכים לעמוד על המשמר כדי להבחין בין העצמי ובין השאול. יודע אני כי יש בעולם עול גדול ומעיק, אבל יש להודות כי עקת העול גדולה יותר בארצות מסוימות מאשר בזולתן, ואלה מאתנו שזכו לחיות במקום שהעקה הזאת מועטה ביותר נושאים באחריות מיוחדת לניצול האפשרות הניתנת לנו למחשבה מקיפה ומתוך כך לפעולה שלמה יותר. נכון הוא, כמובן, שדברים רבים שאנו שואלים אותם הולמים אותנו; וכשהם תואמים, אנו צריכים ללבוש אותם. אבל המלכודת שלעתים קרובות אנו נופלים לתוכה היא שאנו לובשים אותם מפני שהם מושכי־לב כל־כך עד שאנו רוצים שיהלמונו יותר ממה שהם הולמים באמת.

ועכשיו דומה כי השאלה הבאה תהיה: ובכן, מה התנועה התרבותית התואמת את יפאן? והתשובה היא, ברור: אינני יודע. דבר זה אינו מפתיע, ואינני חושב שציפיתם לכך שאשמיע הרצאה על תפקיד האמנים ואנשי־הרוח של יפאן שעה שנראה כי עושה אני שגיאות בנוגע לתפקידם של אמנים ואנשי־רוח בבריטניה. כל שאני יכול לעשותו הוא למסור לכם קצת מן המחשבות החדשות שעודן בשלב עוברי אצלי ברגע זה—ואני מבקשכם לזכור שאלו הן מחשבות לדיון נוסף ולא תכניות מפורטות לפעולה מיידית.

אבל בטרם אגש לכך, רצוני להזכיר לכם במה אנו עוסקים: באמנות אנו עוסקים. אני יודע ששם ההרצאה שלי הוא "פחדים של פראגמנטציה", אבל אנו עוסקים באמנות כתשובה על הפחדים הללו, ולכן אני רוצה לעמוד בכמה מלים על הגדרתה בטרם אמשיך בחלק האחרון של ההרצאה. האמנות היא פעילות אנושית עדינה, נסיון נואש של האדם להבין את טבעו שלו ואת העולם שבו הטבע הזה קיים. מי שמתנסה באמנות כמוהו כמעיד על צרת-נפש או שמחת-לב עזה של האדם. אלה שתקפו את האמנות תקפו אותה בשל סגולות היחידות המפחידות שלה; אבל יחדנותה נוגעת היתה יותר ביוהרתם של אלה ששמרוה לעצמם כאמצעי להתבלטות חברתית או מעמדית. אין אתם יכולים לתלות באמנים את חטאיהם של הצופים. בחיים האלה חייב משהו להישאר קדוש, שאם לא כן נהרוס את האנושי שבנו, ואחד הדברים שצריכים להישאר קדושים הוא המראה מורטל-העצבים של אדם רגיש ונוח-לפגיעה החושף את מבוכותיו, פצעיו או ייאושו, או השר בפשטות מזמורים של שבח והלל על היותו חי. כל זה הוא אמנות. שום דבר אחר אינו ראוי לשם הזה. השאר הוא שימושן של תיאוריות לגבי צורות אמנותיות בידי טכנאים סתם. ובכל התוהו-והוה המשגשג בחוגים אמנותיים ברחבי העולם כולו מוצא אני כי הבעיה הגדולה ביותר שלפני היא להבחין בין להטה של האמנות לצורות העקרות של דילטאנטים.

ועכשיו אני מגיע לנעילתה של הרצאתי, ורצוני להזכיר לכם איך במשפט קודם הצבעתי על הנטייה הדיבוקית שלי לחפור הרחק ככל האפשר אל ההתחלה כדי להסביר את ההווה, ואמרתי: "כל הזמן אני חושש שמא פסחתי על רמז-מפתח אחד". והנה, כדי להגות איזו תכנית חדשה המקשרת את האמנות אל הציבור הרי עליה, לדעתי, להיות חדורה אותו דיבוק של חשיפת רמזי-מפתח וחפירה-לאחור אל ההתחלות. לשון אחרת: בדומה ליצירת-אמנות, חייב מפעל להכיל רסיסים רבים ככל האפשר כדי להעמיד תדיר בפני ציבור לא רק את הקורה לו עכשיו אלא גם מדוע הדבר קורה ומה קרה-קודם-לכן ומה יכול לקרות אחר-כך. הרשוני להסביר.

נניח שאדם פונה לחלק של עיר, מחוז, איזור שבבריטניה יהיה מיוצג על-ידי אדם אחד בפרלמנט ותהיה לו רשות מקומית משלו; נניח שיבחר אדם במקום כזה ויגיד: "הבה ננסה ליצור כאן ציבור שיוודע", האם יהיה זה אפשרי? נניח שנאמר כי רצוננו להפוך, אחת-ועד, לא אומה שלמה אלא קטע אחד קטן של אותה אומה לציבור חוקרני, למוד-דבר ואנושי מכל מה שנודע בעולם אי-פעם. לא כדי ליצור עילית אלא כדי ליצור דוגמה. האם יהיה הדבר אפשרי? נניח שנצהיר כי מטרתנו לקחת רק מספר קטן של בני-אדם ולהראות שיכול האדם להתרומם לדרגה כזאת של תבונה, רגישות ואנושיות שבה אי-אפשר יהיה להרע לו וגם הוא לא ירצה להרע; מקום שאי-אפשר יהיה לנצל אותו—לא במובן החמרי ולא במובן הרוחני—והוא גם הוא לא ירצה לנצל; מקום שיוכל להגיע להכרת המצוקות שהוא גורם בעצמו ולא לערבב אותן עם מצוקות מעשה-ידי אחרים, ומקום שבו גם לא

יתבייש לקרוא לעזרה בשעת ייאוש ולא יהיה אדיש לזעקות-הייאוש של רעהו. האם אפשרית התחלה כזאת? ואם כן, כיצד?

הדבר הראשון שיתחוויר לנו בבירור הוא שאין זו משימה לתיאטרון לבדו; גם אין זו משימה לאמנים לבדם; זוהי משימה לאמנים, מורים, פרופיסורים ומנהיגי-ציבור. יתר על כן: אני סבור שכל האנשים האלה יצטרכו להיות שותפים רק בעקרון אחד יסודי, שעלבון הוא זה לכבודם של בני-אדם לאלצם להתחרות זה עם זה לשם קיומם הכלכלי. תחרות מעין זו מולידה אלימות, והאלימות היא האנטי-תיוזה של הציביליזציה.

אני לא יצאתי מגדר מחשבות מוקדמות בנושא זה. ולכן יכול אני רק להתוות בקווים כלליים מה שאני מנסה למסור, וזה הדבר: ממש כמו שמוליכים סטודנט באופן שיטתי בתקופת-לימודים של שלש או חמש שנים בנושא שלו, כך בצורה שיטתית דומה לזו אפשר לפרוש לפני ציבור את תולדות כל הדברים—ורק בשני ההבדלים האלה: שהאמנויות צריכות לשמש להדגמת העובדות, להסברתן או להארתן, וכי זה צריך להיות תהליך נמשך.

הצעתִי היא למצוא קהילה שכבר יש לה עבר של פעילות עממית בעניינים מקומיים, קהילה שכבר הגדירה יהביעה את אישיותה ואת גאוותה הקיבוצית אך עתה אינה מרוצה מהתפתחותה. והקהילה הזאת איכרת לעצמה: "אין אנו יודעים די. אנו שרויים בחשיכה ויכול כל אחד לנצל אותנו. שוללים מאתנו את הנאת המורשה התרבותית של העולם. יש עוד דברים שעלינו לדעתם". האם תיתכן מדרגה כזאת של תודעה-עצמית בכלל בניה של קהילה? האם כל-כך שברה הציביליזציה את האופי של קבוצות אדם בעלת מיקום גיאוגרפי? אינני בטוח. אבל אם צודק אני במחשבה שקיימת קהילה כזאת הרי צריכה קהילה זו, בגלל אי-הסיפוק שלה, להחליט להפוך את הסביבה שלה לאוניברסיטה הפועלת בתמידות של חכמה ולזירה פועלת בתמידות של האמנויות, בכוונה המפורשת להשפיל על-אודות כל מה שאפשר להשפיל בו, ובתוך כך לטפח את רגישותה על-מנת לתפוס את מובנה של ההשכלה הזאת. הצעתי היא שיוחדרו ההרגלים של חקירה-ודרישה ועימות בוגר עם האמנות לתוך מסכת חיי-היומיום שלה. האם אפשרי הדבר? האם יש באיזה מקום שהוא קהילה שתבחר לעשות כן? ולאחר שתבחר לעשות כן, איך תגש לביצוע?

הזהרתים שאין אני מביא אתי תכנית מפורטת, והרצאה גם לא תהיה הפלי הנאות למסירת התכנית שכזאת. אבל חובתי להצביע על מסגרת אפשרית, שכך תוכל להיות: קבוצת אנשים תתאסף במחוז מסוים—נניח שזהו מחוז שינגי-קו, האנשים האלה יכלולו נציגים טיפוסיים של הקהילה—מורים, סטודנטים ומנהיגי-ציבור, שהזמינו אמנים ופרופיסורים לסייע להם. הם יסכימו ביניהם שהתאספו כדי לגלות איך לעודד את העיסוק באמנות ולפתח דרך לשזור את הרגלי החקירה-ודרישה האינטלקטואלית בתוך מסכת חיי-היומיום שלהם. הם תפסו שאין הם יכולים פשוט לחולל דברים אלה בחלל ריק. הם צריכים למצוא סיבה, מטרה, לפחות בתחילה, עד שיבוא הזמן והפעולות האלו תמצאנה צידוקים מהותיים ומתמידים משלהן. מה תוכל אותה מטרה

להיות? אני סבור שאפשר יהיה להגדירה בפשטות, גם אם יש ממנה מסקנות מורכבות ומרחיקות־לכת; וכך יוכלו להגדירה: "אנו נפעיל דר־שיח, אשר בסופו מקווים אנו להגיע לתפיסה חדשה בהגדרתה של חברה צודקת. אבל, משום שאין אנו חשים עצמנו מוסמכים דִּיהצורך לנסח תפיסה שכזאת, גם חסרים אנו את הכלים לנהל בהם את דר־שיח, לכן רצוננו שילמדונו וידריכו אותנו ויראו לנו מה נעשה ונוצר עד כה. ו'אנחנו' במובן זה מוסב על הקהילה כולה. וכתום תקופת־זמן מסוימת, נאמר חמש שנים, רצוננו להוציא—איך נקרא לדבר?—תחוקה חדשה? מגילת־זכויות חדשה? קול־קורא חדש? רשימה פשוטה של עקרונות? ונקרא לדיאלוגים שלנו 'הדיאלוגים של שינגיקו'; למגילת־הזכויות שלנו נקרא 'מגילת שינגיקו'."

והי פשוט הצהרת הפוונה, וזהו מירב מה שאפשר לנסח בהרצאה שכזאת. אבל זו הפוונה הנעשית הכוח המניע מאחרי החיפוש. מכאן והלאה החיפוש נעשה ממושך, ובתחילה אין איש יודע לאיזה תחומים של חקירה־דרישה הוא עתיד להוליך. אבל ידועים דברים מסוימים: שהחקירה צריכה להרחיק לכת לאחור עד כמה שאפשר בחיפוש אחר נתונים ומפתחות, ושאין החיפוש יכול להיות אקדמי בלבד אלא יש להחיותו, להאירו ולהדגימו בגילויים אמנותיים. אז מתחילות הבעיות האמיתיות, ואני יכול רק לרמוז עליהן. חייב מישהו להתיצב קודם־כל מול האתגר הענקי של פירוק ההיסטוריה לתקופות ולנושאים בלתי־שטחיים שאפשר להשתלט עליהם. מישהו צריך להחליט על ביצוע המחזות, השירים והמוזיקה הטובים ביותר השייכים לתקופות הללו; מה הספרות ששיקפה את מחשבות התקופות הללו.

למשל, אם ירצו להבין את תקופת הריפורמציה באמצעותו של סיר תומאס מור הרי אולי ירצו לראות את המחזה של רוברט בולט על מור; ואחר־כך תוכל לבוא חקירה בדבר סיר תומאס מור ותביא לידי כך שסופר בן־זמננו ימחזו את האוטופיה של מור. ואחר־כך ירצו לשמוע את שירי־העם והמוזיקה הדתית של הזמן ההוא. וכל זה יוכל להביא לידי חיפוש אחר סופרים אחרים בעולם שכתבו מחזות או עשו סרטים או כתבו רומנים על אוטופיות או נגד אוטופיות; ואולי ירצו לדעת היכן בעולם נוסדו קהילות אוטופיות, וכלום התקיימו, אם לא—מדוע לא? ואחר־כך אפשר שירצו לראות תערוכה של הדפסים או רישומים או תצלומים שימסרו את תמונת הקהילות הללו, ואחר־כך אולי ירצו לראות תערוכה של ארדיכלים ולדעת איך הם מציינים לעצמם את דמותה של עיר יפה ואנושית לעתיד־לבוא. משך חודש ימים או ששה שבועות יהיו האולמות והמקומות הציבוריים שבמחוז קודש לדראמה או למוזיקה או לתערוכות המתיחסות לאוטופיות או לריפורמציה או לכל תקופה או נושא שהוחלט עליהם.

וכך יכולים אתם לראות איך דבר גורר דבר, ורבים הדברים שאותם ירצו לדעת, לראות, לשמוע ולברר בטרם יכריזו אפילו על העקרון הראשון של מגילת־הזכויות שלהם. וכל הזמן יפעלו לפי תכנית, מתוך ידיעה לאיזה שלב הם מקווים להגיע בששת החדשים הראשונים, ואחרי־כן בששת החדשים הבאים, ואחרי־כן בשנה הבאה, ואחרי־כן כן בחמש השנים הבאות. אך הישגם החשוב ביותר יהיה אולי זה שיצרו לעצמם

הרגל, מנגנון שיביא אותם לידי כך שתמיד יתהו על עקרונותיהם. יגדירום מחדש או יצהירו עליהם מחדש. הם לא יהיו קהילה מתה של אנשים חתיים רק את הווייתם היומיומית אלא ציבור ער שלעולם לא יוכל עוד איש להוליכם שולל. ובעוד הדיאלוגים וההפקות מגברים חיילים ומעשירים את הסביבה בשאון פעילותה האמנותית וויכוחיה, יוכלו אנשים לבוא מסביבות אחרות ולתהות על מעשיהם, ואפשר יחשבו אפילו שהחיפוש נחוץ ומסעיר, ואפשר שיתחילו בדיאלוגים משלהם.

אני מקווה שלמרות הסירבול שבדברי העליתי איזה דבר מוחשי. האם כה בלתי אפשרי הוא לחתור ליצירת קהילה שלמה שלאחר שנים רבות תגיע לאינו ראייה של טיבה האפשרי של חברה וכן—זה הדבר החשוב ביותר—שדע מדוע? אין אני רוצה לחטוא בדברי-עידוד ריקים ובטלים. לאחר בדיקה קפדנית יותר אולי יתברר שאין הצעותי מוליכות לשום מקום, או שהבעיות שהן מעמידות אי-אפשר להתגבר עליהן, או שאינן מעשיות. ואף-על-פי-כן, חרף אי-הדיוקים ההכרחיים במחשבה, בטוח אני כי יש כאן גרעין של רעיון שפדאי לשהות ולעייין בו. אך אף אם לא הצלחתי לנסח גישה מתקבלת-על-הדעת. בכל-זאת אני תקוה שדבר אחד הצלחתי להבהיר: שפל תכנית צריכה להיות בעלת היקף וקנה-מידה רציניים ומעמיקים כפי שרמזתי. אין קיצור-דרך לציביליזציה.

ועכשיו הרשוני להוסיף הערה אחת אחרונה לטיעון שלי. חקירה מעין זו שאותה התוויתי בקווים כלליים מחייבת את המאמצים המשולבים של הפועל והאינטליגנציה. אין לי שום מושגים רומנטיים לא בדבר מעמד-הפועלים ולא בדבר האינטליגנציה, אבל זאת אני יודע: שהברית הספונטאנית, אם גם החטופה, בין שתי הקבוצות האלו בצרפת הראתה מה אפשר—חרף התאוששותה של הריאקציה שם. ואתה תופעה נראית לעין בצ'כוסלובקיה. פתאום נדמה שהפועל והאינטלקטואל גילו שהם זקוקים זה לזה. משך שנים הפרידו ביניהם מנהיגים מדיניים אשר מתוך יראת הדרישות של האמן והאינטלקטואל לאמת וליושר טיפחו חשדנות ואיבה הדדית בין השניים. אבל בצ'כוסלובקיה הסופרים והעתונאים ושדרי הראדיו הם אשר התמידו באומץ-לב להודיע לפועלים את האמת; ולפתע פיתחו שני הצדדים יחס-כבוד חדש זה לזה, והם מבקשים איש את עצת חברו ואת עזרתו.

דבר אחד הוא בחוקת ודאי: הפוליטיקאי, גם אם הוא אולי "אדם טוב והגון", הריהו דמות נבאשת ומעוררת-חמלה. אדם השבוי בתוך תהליך היסטורי שאין לו עליו כל שליטה של ממש. הוא מקבל בירושה הרגל של גישה לענייני האדם המכיל את התקנות והחוקים הפנימיים שלו, שהם מעבר לגבולותיהם של שיקולים מוסריים. מידת המוסר שהוא מטיף לה היא מס'שפתיים הניתן בלשונו המתה של זיגון מדיני. כנגד כל מעשה שהוא עושה, מבלבל אותו הפוליטיקאי בתקדימים ובהצדקות השייכות יותר לתחום של מעשי-כשפים פוליטיים מאשר לרוממות-הערך של מדינאות. וכולנו יודעים את השם שניתן לחכמת-הכשפים שלו, שלהלכה אין אף אחד מאתנו מסוגל להעריכה—"ענייני הממלכה". מהרבים הם המעשים הטראגיים והמתופשים שביצעו מומחים מדיניים בשם של "ענייני ממלכה".

אבל אמרתי די. יש סכנה שאתפתה להשמיע יותר מדי הכללות והפשטות־יתר. ואם, כאשר אך תשמעו את ההרצאה הזאת, תדמו בנפשכם שהפלגתי על כנפי הדמיון, הרי אני מבקשכם שתקראו אותה; כאשר תתפרסם ותזכרו: שהצעות מעשיות בשלביהן היסודיים והשנויים בוויכוח חייבות תמיד ללבוש סבר קל של משובת־דמיון; אין בזה חטא.

שאלתם לדעותי, והנה הבאתי אותן. בסופו של דבר אולי רק העברתי לכם את פחדי מפני הפראגמנטציה ולא עוד. רוצה הייתי שיכירו אותי בני־אדם לא רק מתוך כתיבתי אלא גם מתוך חיי; שיכירו לא רק את הכתיבה שלי אלא גם את זו של בני־דורי; שיכירו לא רק את מה שנכתב עכשיו אלא גם מה שנכתב אתמול; שיכירו לא רק ספרות אלא גם מוזיקה וציור; שהאמנות תהיה בשבילם לא רק חוויה אלא שגם יידעו איך באה לעולם ומה הזמנים שבהם באה לעולם ומה עוד קרה בזמנים הללו ואיזה הם זרמי הדת והפילוסופיה והמדע שעיצבו את האדם ומה מפתחות־הדעת שהוא צריך להבינם, כדי שאולי יחפם ויעשיר מחר.

צבי קורצויל: על מה רגשו הסטודנטים

החינוך האוניברסיטאי נמצא בעיצומו של תהליך התפשטות והתרחבות. בארצות רבות הוכפל היקפן של האוניברסיטאות מאז שנות ה-50 ובאחדות מהן אף שולש. גידול זה בולט במיוחד בארצות-הברית על שבעת מיליוני הסטודנטים שלה, אך המגמה ניפרת היטב גם באירופה המערבית, אמריקה הלטינית וארצות רבות אחרות, בתוכן ישראל. התחזיות הסטטיסטיות קובעות שעד 1980 יהיו כשני שלישים מן האוכלוסיה העירונית בארה"ב בעלי השכלה של קולג' לפחות. יותר ויותר מקצועות ומינויים למשרות בשירות האזרחי מותנים בהשכלה אוניברסיטאית. בישראל בא תהליך זה לכלל ביטוי בייסוד של ארבע אוניברסיטאות חדשות מאז קום המדינה.

התרחבות עצומה זו של החינוך האוניברסיטאי, שעדיין לא נסתיימה, שללה באופן טבעי מן האוניברסיטאות את אופי ה"עלית" המיוחד שהיה להן קודם, על-כל-פנים לגבי תלמידי התואר הראשון. חלפו הימים בהם חבשו צעירים את ספסלי האוניברסיטה על-מנת לפתח את שכלם ולהרחיב את אפקיהם יותר מאשר לשם קבלת התואר הנכסף. כיום הם נרשמים לאוניברסיטאות במטרה ברורה לזכות בדיפלומה או בתואר שיפתחו לפניהם דלתות למשרות המשתלמות ביותר. בארצות העשירות קשה היום מאד לחסוך כסף, ולעתים קרובות אף אין זה כדאי, בהתחשב בשיעורים הגבוהים של מס-ההכנסה ובאינפלציה הזוחלת. ואם יש חסכונות, הרי מסי-הירושה הכבדים נוטלים מהם את חלק-הארי, והנחלת ירושות שוב אינה דרך יעילה בה יכולים הורים להבטיח את עתידם הכלכלי של ילדיהם. ההשקעה הכלכלית הבטוחה ביותר היא אפוא החינוך האוניברסיטאי, המבטיח רמת-חיים הוגנת ומעמד חברתי גאות לכל הרוכש אותו.

לפיכך הופכים דרכי התואר ונהלי הבחינות בעיה ממדרגה ראשונה לגבי הסטודנטים, ולה השפעה בלתי-אמצעית על חייהם וסיכוייהם לעתיד-לבוא. בשביל הסטודנט כבר אין האוניברסיטה מקום להירהורים והתבוננות שביישוב-הדעת ושל תורה-לשמה אלא מוסד הקובע בבירור את עתידו הכלכלי ומעמדו החברתי. בשל המספר העצום של אנשים הקשורים בכל התרחשות שבתחומי האוניברסיטה, חדלו קריות-הלימוד מהיות "מחוץ לתחום" והפכו מוקד התעניינות לציבור הרחב; כל התרחשות או השתלשלות מאורעות זוכה למירב הפירסום, והדיווחים מזורמים לצינורות האינפורמציה על-ידי הסטודנטים עצמם, שאחדים מהם אף מוצאים פרנסתם ככתבים-חובבים. הגיעו דברים לידי כך שאפילו מאורעות פחות-יערך, שבימים-עברו היו מתעלמים מהם לגמרי, מוצאים דרכם לעתונות וזוכים לעתים אפילו לכותרות ראשיות.

באונברסיטאות של היום גוברת והולכת ההרפייה ביחסים בין סטודנטים למוריהם. המורה הצריך להרצות לפני קהל סטודנטים המצטופף באולם־הרצאות מלא מפה־לפה נאלץ לעמוד לפני הקהל כשהוא "רתום" למיקרופון הכרוך על צווארו. אין זכר לאותה אינטימיות ששררה בשעתה בין הפרופיסור לסטודנט. כלילתם של נושאים חדשים שעד כה נחשבו נחלת בתי־הספר התיכונים בתכנית־הלימודים של האונברסיטאות רופפה את הקשר בין תחומי התעניינותו של הפרופיסור לצרכיו של הסטודנט. השתלבותו האישית של הפרופיסור בהוראה היא יותר ברמה של לימודי התואר השני, שבהם ההוראה קשורה בתכניות־מחקר. ככל שהדבר נוגע לפרופיסורים, רבים מהם רואים בסטודנטים מעין מיטרד, לפי שעבודת־המחקר שלהם נמצאת נשפרת כשהיא פטורה מן הנטל של חובות הוראה.

הכלל האקדמי הנוקשה של "פרסם או היעלם" ("publish or perish"), שמקורו בארצות־הברית, פושט והולך בעולם ודוחק את ההוראה לתפקיד משני בקריירה של איש־סגל האונברסיטה. סיפויי ההתקדמות תלויים בעיקר בכמות הפירסומים, וכשרונות ההוראה נחשבים אך במעט כשמדובר על קידום בדרגה ובתפקיד. עובדה זו הביאה להתנגשות אינטרסים בין הפרופיסורים מזה והסטודנטים מזה, ולה חלק לא־מבוטל בתנועת־המחאה שפשטה בקרב הסטודנטים. הצרה היא שכנראה אין איש יכול להציע בוחן הגיוני ואובייקטיבי יותר מזה של "פרסם או היעלם". אם אנו מצדדים בשוויון־ההזדמנות, אם רצוננו לבטל את השיטה של "היצמדות לכיסאות", הכרוכה בקיום צבא של "מרצים לכל ימי־חייהם", ואם רצוננו להמירה בשיטה אובייקטיבית יותר, המעניקה יותר הזדמנויות לבעלי־כשרון—איזה בוחן אחר יוכל להנחותנו? ידוע לכל שהסטודנטים נמשכים בדרך־כלל למרצים שהם "טיפוסים" ובעלי קסם אישי מיוחד, המתבלים את הרצאותיהם בדברי־הומור, בפאראדוקסים, באירוניה, בעקיפות אישיות, ברמזים פוליטיים, או בהוקעה חסרת־רחמים של דמויות ציבוריות ומאורעות פוליטיים. האם "הצגות" כאלו תהיינה קנה־המידה לקידומו של מרצה? וכלום לא תביא תלות מעין זו בדעות הסטודנטים לידי נסיונות נואשים מצד מרצים תאבי־התקדמות לכוון עצמם לחיפוש פופולריות, להתרפס לפני הסטודנטים כדי לשאת חן בעיניהם?

עם זאת, עלינו לראות את התסיסה בקרב הסטודנטים גם מנקודת־הראות של המצב הכללי בעולם. הדור הבוגר בעולם הרחב מנחיל לסטודנטים עולם נבוך ומבולבל, המלא בעיות בלתי־פתורות כמו המלחמה הקרה, מלחמת וייטנאם, מירון החימוש הגרעיני, הסכסוכים הגזעיים ואי־השקט הפוליטי הכללי, הנגרם עקב אי־יכולתו של האדם המערבי להיאבק עם בעיות אלו הטעונות חמרי־נפץ. מלחמת־וייטנאם במיוחד פעלה להגברתה של מורת־הרוח הכללית וקראה דרור להרבה רגשות של התמרמרות, כשם שהיא משמשת ביטוי לאי־השקט הכללי. במקביל לכך באו הגילויים הקשורים בסיוט הסטאליני וזיעזעו את הדור הצעיר במזרח־אירופה עד למעמקיו. בראיון שנתן איליה ארנבורג המנחה לסופר השווייצר מקס פריש (פורסם בעתון "ולטווכה", 24.5.68) מזכיר הסופר הרוסי את העובדה שהדור

הצעיר ברוסיה תוהה תכופות אם אותם מבוגרים שהיו אחראים להתרחשויות בתקופת סטאלין פושעים היו או סתם אידיוטים; שאם לא כן, הרי אין להבין איך הניחו לפושעים מסוג זה להיעשות! יש גם עוד שאלות בעלות אופי אוניברסלי יותר שאותן מציב הדור הצעיר. מצד אחד, נוטים המדע והטכנולוגיה לאחד את העולם; הם תורמים להעלאת רמת-החיים, מעודדים התקדמות, שוברים מחיצות, מקרבים אנשים בני אומות שונות; אך, מצד שני, גואה והולך גל של רגשות לאומניים וקנאות אלימה בחלקים שונים של העולם. כל זה מעמיק את המבוכה בנוער של ימינו.

אייאפשר גם שלא לקשור את רגשי המפח בקרב הסטודנטים להתמוטטות האמונה הדתית וכל תחליפיה. ה"איזמים" השונים, סוציאליזם וקומוניזם, ואפילו מושג הדמוקרטיה עצמו, זוכים ליחס ספקני יותר ויותר. לכאורה לא נותר לצעירים דבר להיאחז בו, ואין גורם שיורה להם אפיק למרץ ולרגשי המפח והאכזבה שבקרבם. ולא עוד אלא שבמידת-מה, לפחות, קוצרים המורים את אשר זרעו וטיפחו הם עצמם: הם אשר השרישו בלב הסטודנטים את הבקרתיות; את עיקרון המחקר החפשי; את האמונה בקשר בין עולם הלימוד והעולם המציאותי שמחוץ לכתלי האוניברסיטה; את חוסר הרצון להיפגע לסמכות כלשהי; ואת המחשבה, המעוגנת במסורת היהודית-הנוצרית, שאין לקבל שום שיטה חברתית כערך מוחלט אלא יש תמיד לשאוף לשיפור ושינוי.

בארצות-שפע כארצות-הברית ומערב-אירופה, בהן הסטודנטים חפשים בדרך-כלל מכל עול כלכלי לפי שההורים האמידים מקבלים עליהם ברצון את עול חינוכם הגבוה של בניהם, או שבהן הממשלה תורמת בעין יפה מילגות המכסות את שכר-הלימוד—במקומות כאלה סגירת האוניברסיטאות כתוצאה מתסיסה ומהומות, והפסד הלימודים כתוצאה מכך, הם סיכון שהסטודנטים יכולים לעמוד בו. בתנאים אלה מחליט ציבור הסטודנטים בלי היסוס רב להפסיק את הלימודים ולצאת לרחוב כדי להפגין מורת-רוח, גם אם אין הסיבות חשובות וגורליות כל-כך.

בניגוד לתורתו של מארקס, הרי "מהפכנים צעירים בלתי-סבירים", בניהם של הורים עשירים, הם הצועדים בראש תנועת-המחאה של הסטודנטים. כדאי לציין שלפחות אחדים ממנהיגי הסטודנטים סובלים, כנראה, מחוסר-יכולת לבנות לעצמם זהות אישית. יתר על כן, מהגרים או בניהם של פליטים הנוודים ממדינה למדינה נוטים במיוחד להיתפס לגורמים קיצוניים ביותר בנסיון תת-הכרתי לגלות את זהותם הנסתרת. בחפשם תשובה לשאלה: "מי אני ומה מקומי בעולם זה?"

המצב בישראל שונה לגמרי. כאן רובם-ככולם של הסטודנטים עובדים למחייתם תוך כדי לימוד, וכמעט לא נותר להם פנאי לעיסוק בפוליטיקה. השירות הצבאי ההכרחי בולע גם הוא אנרגיה לא מעטה, והסטודנטים נתונים בלחץ הזמן והצורך להשלים את חומר-הלימוד שהחמיצו בתקופת שירותם במילואים. האווירה הפוליטית הכללית בארץ אף היא אינה סובלת מהומות פנימיות העלולות לסכן את בטחון המדינה. הנתונה ממילא ללחץ קשה מצד כל אויביה סביב.

ככל שהדבר נוגע לסיבות הישרות של התסיסה בקרב הסטודנטים, עלינו להבדיל בין אמתלות שטחיות לאחרות שמקורן ברגשות עמוקים יותר של מרירות ומורת-רוח. תלונותיהם של הסטודנטים מתחלקות בדרך-כלל לשני סוגים: אלו הקשורות במישרים בחיי האוניברסיטה ואלו שמקורן בגורמים חיצוניים, בעיקר פוליטיים. הסוג הראשון כולל בעיות כלכליות, תנאי-ישיבה נוחים באולמות-ההרצאה, ארוחות ואמצעי-תחבורה זולים, ואפילו אספקה חפשית של אמצעי-מניעה. התלונות הקשורות במישרים ללימודים נוגעות לשיטת הבחינות, לחוסר אפשרות של קשר ממשי אל הפרופסורים, לרמה ירודה של ההוראה, לאחוז גבוה של כשלונות בבחינות, ליחס אוטוקרטי מצד שלטונות האוניברסיטה, לייצוג בלתי-מספיק של הסטודנטים במינהלת האוניברסיטה, לחוסר-יחס גובר-והולך בין חוגי-הלימודים ובין שטחי התעניינותם וצרכיהם האמיתיים של הסטודנטים. הסיבות החיצוניות שהובילו את הסטודנטים לשביתות-שבת, מיצעדים, תפיסת בניינים באוניברסיטאות, ואפילו שימוש בנשק, כוללות קשת רחבה של עניינים החל במלחמת וייטנאם, הפליה ונמרוס-קלאוזוס כלפי צבעוניים, הגבלת חופש-הביטוי והחופש בדרך-כלל, וגמור במעצר בלתי-מוצדק של סטודנטים או יחס אכזרי מצד המשטרה. במצרים התחילו הצרות בפסקי-דין "נוחים" מדי שהוטלו על קצינים שלדעת הסטודנטים היו אחראים למפלתה של מצרים במלחמה נגד ישראל, בעוד שבפולין מחו המפגינים על איסור הצגתו של מחזה אנטי-רוסי קלאסי בתיאטרון הוורשאי.

במה שנוגע לתסיסה בקרב הסטודנטים, אין מסך-הברזל קיים, כנראה. ההפגנות פשטו בתהליך-שרשרת ממערב למזרח וחור-חלילה. מברקלי וקולומביה לוורשה וקראקוב, מלונדון ואדינבורג לפראג ופאריז, משם לבריסל ושטוקהולם וממצרים ליפאן. אם נרכז את תשומת-לבנו במדינות המערב בלבד, יתברר לנו שבמדינות בעלות משטר אוטוריטרי או שלטון-יחיד כצרפת וספרד לבשו ההפגנות צורה רצינית ואלימה יותר מאשר במדינות בעלות משטר ליברלי יותר; ושם משמש מרד הסטודנטים סמל להתקוממות כללית יותר, שבה נוטלים חלק נכבד פועלים, פקידים-ממשלה, מורים, אינטלקטואלים וקבוצות אחרות.

מה, למעשה, רוצים הסטודנטים? נראה בעליל שהם מציגים לראנה מניעים שמאלניים בלי לזהות עצמם עם הקומוניסטים. לאמיתו של דבר, לעתים קרובות נמצאו מחזיקים בעמדה מנוגדת לזו של המפלגות הקומוניסטיות. מצד אחד, הם מטיחים דברי-בקורת על האופי הטוטאליטרי של המשטר במדינות קומוניסטיות ועל היעדר אופוזיציה ושלילת החופש האישי במדינות אלו; מצד שני, אם להתייחס לטענותיו של מנהיג הסטודנטים בצרפת כהן-בנדיט ("שפיגל", 27.5.68), הם דוחים את האופי הלא-מהפכני, ה"רביזיוניסטי" או ה"ריפורמיסטי" של המפלגה הקומוניסטית הצרפתית. כהן-בנדיט טוען שתחת לחכות להשגת רוב בפרלמנט צריכה המפלגה הקומוניסטית לשנות את המשטר מיסודו ולאחוז באמצעים פעילים ומהפכניים יותר.

לדברי הפרשן האמריקני הנודע ס.ל. סולצברגר, הנס שאותו הסטודנטים מניפים

הוא הדגל השחור של האנארכיזם, ושמבטם מוסב אחר אל תורותיהם הפוליטיות של פרודון, גודוויין ובאקונין, שנלחמו בחירוף-נפש נגד סמכות מכל סוג שהוא וראו בכל מערכת של חוק וסדר צורה של רודנות. גם בהקשר זה הראיון עם כהן-בנדיט הוא מאלף ומבהיר. וכך הוא מצוטט שם: "אני אנארכיסט-מארקסיסט. אני מקבל את הנחות-היסוד של מארקס, כלומר את הניתוח שלו לגבי החברה הרכושנית, אך את צורות הארגון שאימצה לה התנועה הקומוניסטית אני דוחה מכל-וכל. המבנה הארגוני של הקומוניזם אינו יוצר חברה חדשה אלא רק משטר אוטוריטרי מסוג חדש. כאן יש סטייה בין התורה המארקסיסטית למציאות הקומר-ניסטית. סטייה זו רצוננו לתקן".

הסטודנטים נושאים עיניהם אל קשת מגוונת ומיוחדת של גיבורים—החל במארצה-דון, צ'ה גוארה והוצ'י-מין וגמור בסטודנט הגרמני השמאלני דוּטשקה והסוציולוג האמריקאי-הגרמני הרברט מרקוזה. עובדה זו מראה על חוסר בהירות-המחשבה ועל היעדר מכה-משותף של ממש—פרט להסתה למרד-לשמו. בתנאים אלה מתמיהה כפליים הצלחתם בהשגת תביעותיהם—חרף היחס העוין מצד הציבור, לפחות באחדות מן המדינות, כלפי האופי האלים של הפגנותיהם. אין ספק שהצלחה זו היא המזרות את התפשטות התסיסה ממדינה למדינה. למעשה נעשית דעת-הקהל ערה יותר ויותר לעובדה שהסטודנטים בשום-פנים אינם ציבור של מקופחים, כפי שהם רואים את עצמם, אלא להיפך; כתוצאה מהחינוך המעולה והמושך שהם זוכים לו, לעתים קרובות על חשבון משלם-המסים, מיועדים הם להימנות על מקבלי המשכרות הגבוהות ביותר. רווחיה של השקעה זו לא תמיד חוזרים אל הציבור, המשלם מסים כבדים כדי לזכות את הצעירים בחינוך מעולה זה; בעולמנו החפשי אין איש יכול לעמוד על דרכם של בעלי-המקצוע אם רצונם להגר לארצות אחרות, בהן יילכו למשרות משתלמות יותר.

רגשי הציבור מובעים היטב, אם גם בצורה מתונה למדי, על-ידי קנת קרופרד ב"ניו-וויק" מיום 27 במאי 1968. כך הוא כותב: "משלמי-המסים, נדבנים למיניהם והורים מוציאים כיום כסף רב יותר מאשר אי-פעם כדי לזכות את הצעירים בחינוך רחב יותר באוניברסיטאות וקולג'ים רבים יותר. מעולם לא הוענקו לצעירים הזדמנויות כה רבות. הם זוכים להגנה מפני כל רוח מצויה. אין המדינה מצרה עין ביתרונות הניתנים לאנשים מסוגו של מרק רודס ואפילו לא בדעותיו, אך היא לא תסבול השפלות מצדם ולא תפנה אליהם בבקשת אישורים לדרכה החברתית. אנשים אלה הם פשוט צעירים מפדי שילמדו דיים ויידעו דיים".

מורת-הרוח מן השיטה האקדמית הנהוגה באוניברסיטאות כיום, וכתוצאה מכך—האהדה לדרישות הסטודנטים לביצוע ריפורמות, מתבררות מתוך ניסויים שנערכו לאחרונה בשדה החינוך האוניברסיטאי. חלק מניסויים אלה הם בעלי אופי ראוותני פחות, ולכן רק אנשים הקשורים בבעיות אלו יודעים עליהם. ניסויים אחרים זכו לכותרות הראשיות בגלל השוני הרדיקלי בין לבין החינוך האוניברסיטאי המסורתי. אלו הן האוניברסיטאות הקרויות "חפשיות" או "בקריות" באמסטרדם,

ברקלי וניו־יורק, ובמיוחד ה"אנטי־אוניברסיטה" המפורסמת שבלונדון. עצם קיומה של "אנטי־אוניברסיטה" שופך אור על הבקורת המוטחת כלפי המוסדות האקדמיים המקובלים, גם אם יש להבחין בבירור בין האוניברסיטאות העתיקות יותר, אלו שבצרפת, איטליה וספרד, שלא הדביקו את קצב הזמן, ובין האוניברסיטאות המודרניות יותר שבעולם החדש. עובדה זו מסבירה את האופי האלים ומטיל־האימה של תנועות־המחאה בצרפת לעומת התפרצויות מרעישות פחות שאירעו באמריקה.

ראוי לבחון כאן את התופעה המוזרה של האנטי־אוניברסיטה שבלונדון. בתכנית־הלימודים שמצטט פראנק קרמוד ("The Listener", 29.2.68) מצהירה ה"אנטי־אוניברסיטה" על זכות־קיומה כדי "להיות תגובה על פשיטת־הרגל האינטלקטואלית והריקנות הרוחנית של המיסד החינוכי בבריטניה ובעולם המערבי בכלל". בין מטרותיה החיוניות: "פיתוחם של מושגים וצורות של נסיון הנחוצים כדי להבין את מאורעות המאה הזו ואת פירושם של חיי הפרט בתקופה זו; לבחון יצירות אמנותיות שעדיין לא נבדקו והן מעבר לתחומיהם של מוסדות־הלימוד בימינו, ולסייע ליצירת מצב של שלמות חברתית שכיום המשפיל מובדל ומופרש ממנה".

על החידושים הבולטים שהציעה האנטי־אוניברסיטה אפשר למנות את היעדרם של תנאי־קבלה; בחירה חפשית של תכנית־הלימודים; חופש אקדמי המובא עד לקיצוניות, כגון מתן רשות לכל סטודנט לצאת אף באמצע ההרצאה אם רצונו בכך. אין סדר מדוקדק של קורסים, הכוללים נושאים בלתי־מקובלים ביותר כגון "סמים פסיכורופיים", "הלכה ומעשה של אנטי־מוסריות" (אנטי־משפחה, אנטי־מדינה), "מוזיקה ניסויית", "אבדן זכרון רוחני", "סוציולוגיה של מלחמת־גרילה", וכו'. למותר לומר שאין כל תארים או דרגות ואין שום מידרג אקדמי. דמי־כניסה אפשר לשלם לא רק במזומן אלא בכל צורה של עבודה. סימפטומטי הוא שרעיונותיהם של מהפכנים מפורסמים כמארקס, מאו, טרוצקי ולנין זוכים לניתוח והסבר. איש־י מדינה בולטים כמו הנשיא ג'ונסון משמשים נושא לפסיכו־אנליזה במסגרת הקורס "פסיכיאטריה פוליטית". המרצים אינם רק תלמידי־חכמים ופרופיסורים אלא גם משוררים, סופרים, אמנים ואנשי־רפואה. בין אלה ששימשו מרצים־אורחים אפשר למנות את אֶלן גינבורג, ויליאם בורוז וסטוקלי קרמייפל. אשר לספרות עצמה, הרי ספרים שראו אור לאחרונה מועדפים על הספרות הקלאסית. המרצים מקבלים שכר סטנדרטי הניתן להם מפספים שנאספו מן הסטודנטים כדמי־כניסה. המוסד מנוהל על בסיס קואופרטיבי, אך אין זה מרתיע אנשי־שם מלהתנדב לשמש מרצים; אדרבה: יתרון־כוחה של האנטי־אוניברסיטה הוא ברשימה הארוכה של אינטלקטואלים ואמנים דגולים שהתנדבו לשמש בה מרצים. עוד נקודה אפיינית ראויה לציון היא השיטה הלא־פורמאלית של ההדרכה. הסטודנטים והמרצים מתחלפים לעתים קרובות במקומותיהם, וניתן רב לדיון חפשי ולא־פורמלי. לעתים קרובות הסטודנטים מבריקים לא־פחות ממוריהם. הדבר המאגד ארגון רופף זה ליחידה אחת הוא מורת־הרוח הכללית מן האוניברסיטה המסורתית. ברור

שהיעדר זה של מבנה, עקיבות וסדר הגיוני בחוגי-הלימוד אפשרי רק בפקולטות של מדעי-הרוח, וקשה מאד לתאר אנטי-אוניברסיטה למדעי-הטבע ולטכנולוגיה. אשר לעתיד, אין לנו אלא לנחש. האנטי-אוניברסיטה עתידה במשך הזמן לאחות את קצותיה ולהתפתח לאוניברסיטה מודרנית, אולי בצורת קולג' עממי מן הטיפוס הדני או ה"פולקסבילדונגסהיים" הגרמני. כלום נראה בכך תשובה קונסטרוקטיבית לבקרתם של הסטודנטים על המוסדות המסורתיים? דבר אחד ברור: האנטי-אוניברסיטה תתנגש בלי ספק באוניברסיטאות הקיימות, כשם שמחאות הסטודנטים ודאי תבאנה לידי תיקונים בשיטה האקדמית הקיימת. וכאן אנו מגיעים לשאלה הסופית: איזו מדרישות הסטודנטים עלינו לקבל?

מוטב שנתעלם בשלב זה מן הדרישות האוטופיות והרומנטיות של כהן-בנדיט, שספק אם יש איזה סוג של אנטי-אוניברסיטה שיניח את דעתו. בראיון הנזכר הוא משלב את הצעותיו לריפורמות באוניברסיטאות עם ריפורמות סוציאליות מרחיקות-לכת כגון שבוע-עבודה של שלושה ימים, דבר שיאפשר לפועלים ללמוד באוניברסיטאות יחד עם הסטודנטים הרגילים. כן צריכים השלטונות לספק, לדעתו, תנאי-מגורים זולים לפועלים במעונות מעורבים עם סטודנטים רגילים, וכך יוכלו שני הסוגים ללמוד ולחיות בצוות. איך יתבצע הסדר כזה למעשה? כיצד ישפיע על התקנים האקדמיים? באין תנאי-כניסה, איך יוכלו המרצים לקבוע רמה מינימלית של חינוך והוראה? ספק רב אם מצאו מציעיהם של רעיונות אלה תשובות לשאלות אלו.

על-כ"ל-פנים, אין ספק שהשיטה הנוכחית הנהוגה באוניברסיטאות טעונה שינויים מעמיקים, אם אין רצוננו לחזות בהתפרצויות חוזרות-ונשנות מצד הסטודנטים. אם נתעלם לרגע מן המשמעויות הפוליטיות של מחאותיהם, הרי הבקורת שהם מטיחים נגד המצב הקיים באוניברסיטאות היא מוצדקת, לפחות לגבי אחדות מהן. אוניברסיטה אינה יכולה בשום-פנים למלא את תפקידיה כראוי בהיעדר תנאי-ישיבה נאותים באולמות-ההרצאה, או כשמעבודתיה דחוסות וציוודן לקוי ודל. (תלונותיהם של הסטודנטים בפראג היו קשורות בהפסקות-חשמל מרובות במעבדות ובהיעדר אמצעי-חימום נאותים). יש גם צורך דחוף ברביזיה של שיטת-הבחינות המיושנת, שאחוז גבוה של כשלונות נלווה אליה. שיטות ההוראה חייבות להשתפר. (למרבה האבסורד יש מרצים הקוראים את הרצאותיהם מרשימות שנערכו לפני עשר או עשרים שנה). יש לאפשר לסטודנטים גישה חפשית אל המרצים לקבלת הדרכה וייעוץ, בפרט לסטודנטים הצפויים לכשלוך.

בכלל, יש לשים דגש יותר במציאת שיטות-הדרכה ודרכי-הערכה אובייקטיביות. יש צורך ברביזיה קבועה ומתמדת בתכנית-הלימודים, כדי לרעננה ולהתאימה לצרכי השעה. את כל השינויים האלה אפשר לבצע בקלות יחסית, בתנאי שהמרצים הפרופיסורים לא יתיחסו לדרישות בביטול ובלי אותה הרגשה של דחיפות שהן ראויות לה.

קשה הרבה יותר להיענות לדרישות הסטודנטים לדמוקרטיזציה מושלמת באוני-

ברסיטאות. אם דמוקרטיזציה פירושה הענקת זכויות שוות לכל, בל נשכח ש"קשר חפשי" בין סטודנטים לפרופיסורים אינו קשר בין שווים: למורים נסיון רב יותר, הם קראו יותר ולמדו יותר והם יודעים יתר מהסטודנטים, ופער זה הוא מציאות. איך יוכלו סטודנטים לתכנן בעצמם את תכנית לימודיהם? על איזה בסיס יוכלו להשתית את החלטותיהם בבחירת הקורסים? אחד ממנהיגי הסטודנטים באמריקה טען ששקספיר "אינו רלבנטי" לחיים בימינו. האם טענה כזו ראויה ליחס רציני? אם, לעומת זאת, דמוקרטיה פירושה הזכות לייצוג, או־אז צודקים הסטודנטים בתביעותיהם. מן הראוי שייצגו בכל הגופים האקדמיים העוסקים בעניינים להם הם יכולים לתרום תרומה בעלת־משמעות, כמו ענייני משמעת, שיטת הבחינות, קביעת גבולות לכמות החומר שאפשר לדרוש מן הסטודנטים בלי להגיע לעומס־יתר, ועוד כיוצא באלה. רצוי יותר ליצור שסתומי־בטחון, לצפות מראש אפשרויות של תלונות והתמרמרות ולהפיג את מורת־הרוח בטרם תצטבר ותביא לידי התפרצויות של אלימות.

אכן, מחאות הסטודנטים ודאי לא היו לובשות ממדים כה נרחבים וצורה כה אלימה לולא הגורם הפוליטי המצטרף לבקורת הנמתחת כלפי האוניברסיטאות. המימסד האקדמי נראה לסטודנטים רק אחד מגילוייו של המימסד הפוליטי השליט במדינה, ומחאותיהם מופנות כלפי שניהם כאחד, וכאן עלינו להתעכב מעט על הרברט מרקוזה, שאותו נוהגים לכנות—חרף מחאותיו המהוססות—"אבי מרד הסטודנטים". בכתביו המרובים, ובראיונות שהתפרסמו בעתונות ובחשובי השבועונים והירחונים באירופה ובאמריקה, אפשר למצוא בסיס אבייקטיבי ומוצק לנקודות הבקורת שלו על החברה המערבית, ומשמיעה של בקורת זו הם ידידי וחסידי הסטודנטים. אותם מרעיונותיו של מרקוזה הקשורים במרד־הסטודנטים בעולם סובבים סביב נושאי הדמוקרטיה, החופש, הסובלנות וצידוק האלימות בחתירתן של קבוצות מהפכניות לקראת שינוי המשטר הקיים. בקרתו מתרכזת בעיקר במושג החופש הדמוקרטי השורר כביכול בחברה המערבית. הוא מכחיש את קיומו של חופש כזה, לאור ההשפעה החזקה הנודעת לאמצעי־הקשר המוניים בחברה זו. לפי טענתו האדם המערבי הוא מושא למאניפולציה כוללת, והמבנה הפוליטי בו הוא בוחר בחירה "חפשית" מוכתב לו על־ידי חוג מצומצם ביחס שכל אמצעי־התקשורת עומדים לרשותו, והוא קובע מראש את הסידורים הקואליציוניים ו"מארגן את הנצחון", אם להשתמש בביטוי של לנין—או שהוא מעמיד לפני הבחור אישים שאינם נבדלים זה מזה במצע שהם מציעים אף לא בסימני־היכר אישיים. זאת ועוד: גם בבחירת דרכו בחיים אין האזרח ה"חפשי" בעולם המערבי אוטונומי, שהרי בעזרת אמצעי־התקשורת המוניים מתיבים לו מה עליו לעשות כדי להיחשב חבר מקובל בחברה הקיימת. עליו להחליף את סדרי הדיוור שלו בהתאם ל"צעקה האחרונה" המגיעה אליו ישר מן הטלביזיה וכלי־פרסומת אחרים; להחליף מכונית בלי שיהיה הכרח אמיתי בכך; להתלבש לפי הסגנון המוכתב לו; ואפילו לקרוא ירחונים וספרי־כיס המוכתרים בתואר "רב־מכר", אם יש לו בכלל הרגלי קריאה.

הקצרה: הוא חי חיים של עבדות בתוך חירות, עבדות אשר ממנה יוכל להיחלץ רק במאמץ עליון שמעטים מסוגלים לו. מצד שני, הסובלנות בה מתפאר המשטר הדמוקרטי המערבי היא מופרזת. לפי שהיא מניחה לתנועות חתרניות לפעול למיגור המשטר הקיים במסווה של חופש-הדיבור והביטוי. "הפער בין תעמולה ופעולה, בין ארגון והכנה [של משטרים פאשיסטיים], הצטמצם כיום ביותר. אולם אפשר היה לבלום הפצת מלים ודיבורים מסוכנים אלה מבעוד מועד, אילו היתה הדמוקרטיה מבטלת את הסובלנות בשעה שהמנהיגים שלעתיד-לבוא היו עדיין בראשית מסע-התעמולה שלהם, שהרי אז היה ניתן לאנושות סיכוי למנוע את אושוויץ ואת מלחמת-העולם" (ע' 120. Kritik der reinen Toleranz).

מעניינת ביותר עמדתו של מרקוזה בשאלה אם יש צידוק מוסרי למהפכות פוליטיות, על כל האלימות ושפיכות-דמים המלוות אליהן. הוא מודה אמנם שאפשר להצדיק או לגנות תופעות היסטוריות לאחר-מעשה ובפרספקטיבה היסטורית, אך הוא גם מצביע על העובדה שאנו חיים בתקופה בה אפשר לחשב מראש, בדיוק מדעי מתקבל-על-הדעת, את "כדאיותם" וצידוקם של מאורעות פוליטיים (כולל מהפכות) על כל תוצאותיהם. השאלה הגורלית המתעוררת כאן היא אם שואפת המהפכה למשטר צודק יותר, אשר יאפשר ליותר אנשים לחיות ביתר חופש ורווחה ואגב חלוקה צודקת יותר של אוצרות האומה. אם התשובה חיובית, ואם לפני המהפכה שוררים תנאים של דיכוי, של אי-צדק כלכלי ושל בלימת הקידמה על-ידי גורמים פוליטיים שסילוקם מחייב אמצעים אלימים—אז, ורק אז, מוצדקת המהפכה מבחינה מוסרית, ומן הראוי להשליך גם עם מעשים אלימים הנעשים תוך כדי כך. מרקוזה מדבר בפה מלא על "קרבת לגיטימיים של מהפכה כזאת".

אם נחזור לשאלה של סובלנות פוליטית, חופש-ביטוי וכי' ונתבונן בהשגותיו של מרקוזה, ממילא תתעורר השאלה: מיהו הקובע שמתנועה פליטית זו או אחרת יש לשלול את חופש-הביטוי ולהטיל עליה איסור, על כל התוצאות המשפטיות הנובעות מדבר זה? לשון אחרת: מי הקובע שתנועה מסוימת נוגדת את הקידמה ואת שלום הציבור והיא סכנה למדינה ולחברה? מי הקובע שאמנם קיים מצב המצדיק מהפכה, ומי הדן אותה לשבט או לחסד? ומי מוסמך בכלל לדון בעניינים מורכבים וסבוכים אלה? כלום התוצאות של חישובים מדעיים-כביכול הן חדר-משמעות ככל שסובר מרקוזה, וכלום אין גם הן ניתנות למאניפולציה?

בכתביו של מרקוזה קשה למצוא תשובה ברורה לשאלות אלו. אך מכל-מקום ברי שהתנועות השמאלניות נראות לו *prima facie* טובות וחיוביות, נושאות בחובן סיפויים להסדרים חברתיים טובים וצודקים יותר, ולעומתן תנועות ימניות-לאומניות נראות לו מלכתחילה מזיקות ומסוכנות. מכאן ראייה למגמתיות אידיאולוגית הסוטה מן האובייקטיביות ההולמת את החוקר המדעי. ובאשר לשאלה מי הקובע אם להגביל את חופש-הביטוי או לא, הרי יש לקבוע שמתמנת בכתביו מין נטייה לשוב לתורתו המדינית של אפלטון, המוסרת את השלטון לפילוסופים, לאנשי-הרוח, לאינטלקטואלים. אין זה ברור אצל מרקוזה על-ידי מי, וכיצד, ייבחרו אנשים

אלה לשלטון. נסתפק בקביעה שפתביו מכילים חומר־נפץ מספיק (כבר הצבעתי על העובדה שהוא מצדיק, בתנאים מסוימים, אמצעים אלימים בביצוע מהפכות)— בפרט אם נביא בחשבון את חסידי הרבים בנזע, אשר יכלתם השיפוטית והבקרית לא בשלה עדיין. למען ההגינות יש להוסיף כי מרקוזה מותח בקורת חריפה על המשטר השורר ברוסיה, מוקיע את משפטי־הראוה של התקופה הסטאלינית ואת הדיכוי השורר שם (הוא הוקיע גם את פלישת הרוסים ובני־בריתם ל'צ'כוסלובקיה), וטוען שהקומוניזם נוסח־רוסיה איננו האלטרנטיבה היחידה למשטרים המערביים, ולכן יש לשאוף לחברה שונה מזו של המערב. ושל מזרח־אירופה כאחד, חברה שתהיה צודקת יותר ואנושית יותר, ומבטיחה תנאי חופש, קידמה ואושר לרבים ככל האפשר.

גם צ'ה גיווארה הקובני—אף הוא מאלילי הסטודנטים—מסתייג מן המשטר הקיים ברוסיה, ואפילו במלים חריפות ובטויות יותר ממרקוזה. "אפשר שראויים בי קומוניסט, אבל אינני רוצה שפך ייאמר, כי מתירא אני שמא יהו אותי עם אנשים המתקראים קומוניסטים ולהם אני בז. אין עוד קומוניסטים, בפרט אם משתמשים במלה זו שיטתית לזיהויים של הרוסים. הרוסים ניצלו לרעה את המושג 'קומוניזם' וסילפו אותו, באשר הפכו אותו למין גולש בורגני מסריח..." (מיומנו של צ'ה גיווארה, "שפיגל" מס. 35, 1968).

הדבר העושה רושם מיוחד על סטודנטים הוא הנימה השמאלנית־האידיאליסטית של חזרה אל ראשית המהפכה בימי לנין, הבוקעת ועולה ממפעלו המדיני והספרותי של צ'ה גיווארה. השאיפה לשוויון—פוליטי וכלכלי כאחד—מגיעה אצלו לשיא, היא מזכירה את האידיאלוגיה ה"קיבוצית" בארץ. "אני חולם", כותב צ'ה גיווארה, "על עולם בו יועסק כל אדם במשכורת שווה, אף כי כל אחד יעבוד בהתאם לכוחותיו וכשרונותיו; כל אחד יהיה באותה רמה כשכנו; ההישג הקולקטיבי של כל בני־האדם יעלה את הרמה החברתית במידה שווה, וזה יהיה אשרם האמיתי של הקומוניסטים האמיתיים". לשון אחרת: צ'ה גיווארה טוען שאין לסבול כלל דירוג בהכנסותיהם של בני־אדם לפי הערכת כשרונותיהם והישגיהם. ואם יטען מי שיטען כי אין דבר זה תואם את עקרונות הצדק החברתי, יענה לו צ'ה גיווארה בזה הלשון: "תמיד יהיה זה אי־צדק שאדם אינטליגנטי מאד ישתכר כאיש חסר־כשרונות, אך לאמיתו של דבר היה האדם האינטליגנטי צריך לקבל פחות ממנו היות והטבע או האל, אם רצונכם בכך, מעניק לו ביום־לידתו אותו הון נצחי שברוח היוצר, דבר שהוא בבחינת מתנה לא־חטולא־בפו, בעוד שאחרים, מוכשרים פחות, מקופחים מרגע צאתם לאוויר העולם. למקופחים אלה המוכשרים חבים הכל".

היו אלה ליקוטי דוגמות מן המעיינות העיקריים אשר מהם שואבים הסטודנטים הרוגשים את השראתם. אינני בא לטעון שכל סטודנט מפגין בקיא בכתביהם של מרקוזה וגיווארה, אך בשורתם ודאי מועברת אליהם בצינורות שונים, האמונה מתעוררת, והסטודנטים משתלהבים, ובמקרה שלנו, שלא כדברי גיתה:

"Die Botschaft höre ich wohl, allein mir fehlt der Glaube"

אך ייאמר, אף כי רק בקיצור נמרץ, כי החולשה היסודית שבפעולתם הרב־גונית של הסטודנטים נעוצה בעובדה שבסופו של דבר אין להם מצע פוליטי מציאותי אלטרנטיבי. מצע היכול להוות בסיס לאותו שינוי חברתי אליו הם נושאים עניהם. עם כל זאת אפשר לומר בסיכום ראשון—כל עוד אנו חסרים את מרחב הזמן ואת הפרספקטיבה ההיסטורית—כי על אף היעדרו של מצע מדיני־מציאותי אלטרנטיבי, השיגו הסטודנטים הישגים בהפגנותיהם הקולניות. מבחינה פרגמטית יש לקבוע כי מאמצייהם אלה הוכתרו בהצלחה, וכבר חוללו במשטר האקדמי שינויים אשר בהתפתחות רגילה היו מצריכים זמן רב ביותר, אולי עשרות־שנים. אשר לפעילותם במישור הפוליטי, עלינו להביע את הערכתנו לסטודנטים בצ'כוסלובקיה, המוסיפים להיאבק על אותו משטר קומוניסטי־אנושי שעליו חלמו טובי בניהן של צ'כיה וסלובקיה. במידה מסוימת חל דבר זה גם על הסטודנטים בפולין, ספרד, צרפת וארצות אחרות וכך אפילו לגבי הסטודנטים במצרים, אם אמנם הס־הם הגורם היחיד במדינה אומללה זו המעז להביע מורת־רוח מן המשטר הנאצרי.

יעקב שביט: רומא והמגף האיטלקי

מיתוסים וטכניקות

אין לך עצם עומד בעינו: מתחלפים הם כולהם,
כי לשנות מהותם יאלצם מדי־פעם הטבע:
אלה נובלים למועד—ירקבו מזיקנה ויימקו,
אך כנגדם יורשיהם מא־שפתות יינשאו לתפארת.
כך משנות העתים את טבעה של הארץ מקדם.
היא ממצב אל מצב תעבור—ולתת לא תוכל עוד
מה שנתנה, כי תוליד את אשר לא הולידה עדיין.

טיטוס לוקרציוס קרוס: על טבע היקום, ספר חמישי, 830—
836. בתרגום שלמה דיקמן; מוסד ביאליק, ירושלים, 1962.

א. "מידות העיר": המדינה הערכית ומיתוס־האבות

עשר שנים לאחר שנפרד פירוס מלך אֶפִּירוֹס מאדמת איטליה השלימה רומא את הפרק הראשון בתולדותיה והטילה מרותה על רוב־רובו של חצי־האי. מיד לאחר־כך פתחה את הפרק השני, עם שהעבירה את נשרי־לגיזנותיה מעבר למצר־מיסנה והתיצבה כנגד קרת־חדשת.

בשמו של אותו אביר ומצביא מהולל, שנכשל בנסיונו להיות אלקסנדר־של־המערב, נמסרו לדורות הבאים כמה וכמה אמרות המעידות על טוב־שכל וראייה בוחנת; ואם אותה נבואה על־אודות "שדה־המערכה הנפלא" שהוא מותיר אחריו לרומאים ולקרתגנים להיאבק עליו לא מפיו באה, הנה ודאי הוא שאמר, בנימת־הערכה־והפתעה של איש למוד־מלחמה שנבלם על־ידי יריב מחושל ובלתי־נכנע, כי אכן יודעים הברברים את חכמת־המלחמה, וכי מקור כוחה הצבאי של רומא טמון במעמד הרחב של איפירים חפשים. כמלך על ממלכה זעירה ודלה, שביקש לקנות לו עושר ושם־עולם בארץ שכנה, מפקד חיל־שכירים שנזעק לעזרת העיר ההילגית טאָרְנְטוֹם כשהוא מצויד רק בגאונו הצבאי, לא הבין שאת "נצחון־פירוס" שלו עליו לזקוף לחובת העובדה שזאת הפעם ניצב ראשון מול הוויה מדינית חדשה שלא נודעה עדיין כדוגמתה בדבריימי המערב: לא עיר־מדינה היוצאת לפשוט מעבר לחומותיה, לרכוש שווקים, לשים גרורות למס־עובד ולסד מושבות, היא אשר קמה מולו בסיסמה "אין משא־ומתן עם פולש מן התוך"; אף לא ממלכה כמקדון, המוציאה את כל אונה במסע אחד מלהיב ומסנוור—אלא התאחדות מדינית המעמידה מול אויביה מאגר בלתי־נדלה של אוכלוסים כשרים לשירות צבאי ומאוגדים בקשרים בלי־נותקו. (כל נצחון הוא כקציצת ראשה של ההידרה, התאוננו קציני פירוס לפניו. ואכן, ברבע הראשון למאה השלישית היה ברשותה של רומא מאגר של כחצי מיליון אוכלוסים כשרים־לגיוס).

היטיב ראות ממנו חניבעל. הוא הבין כי אין רומא ענק מדיני רופס כממלכת הפרסים, וכי אין די להביסה בכמה קרבות מפוארים. כדי להכניעה יש צורך במעשה מדיני: לקרוע את בנות־הברית מעליה ולפרק את הקונפדרציה האיטלקית, או להעמיד כנגדה קונפדרציה מתחרה. אולם חניבעל נכשל. הערים הקטנות והעצמאיות והממלכות הזעירות רופסות ותשושות היו מכדי להתיצב לשטן בדרכה הצלחה של רומא—אותו מגנט אדיר שאין להשתחרר מהשפעתו וסמכותו, שקם בלבו של אגן־הים־התיכון. ואם גם אטית היתה העלייה, ממושכת וזרועת־חתחתים ("per aspera ad astra"—אומר הפתגם הלטיני), הנה בכל־זאת הפגיעה בחידוש שבה ובעצמת גילויה.

פוליביוס, מדינאי, איש־צבא והיסטוריון, שראה את תפקידו בהסברת רומא ליוונים חסרי־התקוה, היה בן־ערובה ברומא. חברו של סקיפיו אמיליאנוס למסעי־המלחמה, וחזה בזריית המלח על חורבותיה של קרת־חדשת הנחרשת שדה בשנת 146 לפנה"ס. כמי שהיה מעורה לפני־ולפנים בבעיות ה"פוליס" ביוון ותחלואיה, וכמי שלמד את פילוסופיית־המדינה האפלטונית והאריסטוטלית, גילה פוליביוס את סוד עלייתה של רומא בארגונה הצבאי, בכשרונה הדיפלומטי ובמשטרה המדיני, הכולם את "חליפות המשטרים" בעזרת מיוזג מושלם ותואם של שלושת המשטרים ה"טובים"—המונרכיה, האריסטוקרטיה והדמוקרטיה—המוצאים את גילומם בצמד־הקונסולים השנתי, בסנאט ובאסיפות־העם.¹

בערוב יומו נוכח פוליביוס עצמו לדעת כי התמונה האידיאלית של משטר־למופת אינה הולמת את המציאות וכי לא תחוקה של "איוונים ובלמים" היא המסד לכוחה של רומא. אשר לאיכותו של הצבא הרומאי, הנה מצד האיכות לא היה שונה שינוי בולט מצבאות יריביו באיטליה, ונחות היה מצבאם של יריביו הראשונים מחוצה לה. על־כל־פנים, התבוסות והמפלות שספג לא מיעטו מנצחונותיו המהוללים. לא תחוקה היתה תשתית־עצמתה של רומא אלא מה שקרוי בלשון תורת־המדינה המודרנית "תרבות פוליטית". עוד נשוב לענין זה, וכאן הבה נוסיף לעלעל מעט בכתביהם של בני־הזמן.

*

ההיסטוריוגרפים הרומאים, אנשי־מעשה ממעמד ה־Nobilitas, הכותבים תוך כדי פעולתם המדינית או לאחריה, ראו את רומא בדמות מדינה ערפית ואבן־בוהן ההיסטורית שלהם היא אבן־בוהן אִתית. בעקבותיהם הלכו הוגי־דעות והיסטוריונים רבים מתקופת־הרנסנס ועד תקופת־ההשכלה ואחריה, שראו ברומא בבואה של אידיאל מימשלי נכסף: רפובליקה בה מושלת מנהיגות בעלת סגולות־מוסר בעלות (שאינה כת סגורה!) בהסכמה עם העם כולו ולתועלתו.

כך מתאר סאלוסטיוס את שלבי גידולה של רומא מהווייה עוברית לישות מדינית חזקה ובעלת־תוקף:

כאשר מאחורי חומה אהת נתקבצו עמים אלה, הנבדלים במוצאם, שונים זה מזה בלשונם וחלוקים באַרחות־חייהם, לא ייאמן כי יסופר עד־מה קלה היתה מוזיגתם;

כל־כך מיהר המון מפולג ונודד להיעשות עיר מפרח האחנה. אך משגדלה מדינתם באיכלוסים, בתרבות ובאדמות, ודומה היה כי מידה של הצלחה ושל כוח בידה. הולידה העשירות קנאה... לפיכך יצאו מלכים ועמים שכנים להתגרות בהם מלח־מה, ואך מעטים מבין ידידיהם היו להם לעזר... לאחר־מפן, כשהרחיקו בגבורתם את הסכנות, הביאו עזרה לבעלי־הברית ולידידים וקשרו קשרי־ידידות בהשפעת טובה יותר מבקבלת טובה.²

מה היו הסגולות שנתנו באבות רומא את האון והיכולת להתאחד, להגן ולפרוץ? תשובות ההיסטוריונים הרומאים דומות. איזו אומה אחרת, שואל קיקרו בתשובה, גילתה אותה מידה של שיקול־דעת, דבקות במטרה, גדולת־נפש, אמון בכוח הצדק ומעלת־רוח כה מהוללה בכל מעשה ממעשיה עד שייטכן להשוות את סגולותיה לסגולותיהם של אבות רומי.³ אכן, "יפה עד מאד היתה הרפובליקה בימי המונרכיה"; ואין זו אלא דוגמה נוספת לכך ש"תיאורו המושלם ביותר של מיתוס חברתי בא לעתים קרובות בשעה שהמיתוס עצמו שוקע". שלא כקיקרו, ידע סאלוסטיוס כי הימים הטובים לא ישבו וכי אין ארוכה לרפובליקה—ל"תורה־זהב" האבוד. וכך בעת שלום ומלחמה היו מקפידים על דרכי טוב; רוב אחדות היה בתוכם, ומיעוט רדיפת־בצע; משפט וצדקה עמדו בקרבם על הטבע יותר משעמדו על החוקים... האזרחים התחרו איש ברעהו על מעלת־הרוח.⁴

ובפי מ. פ. קאטו (אותו "צדיק בעל לב־אבן", כתיאורו הקולע של רוברט גרייבס), שם סאלוסטיוס, בתוך שאר דברי־הקיסרוג על קאטילינה את ההסבר הקלאסי של ההשקפה האתית לגדולתה של רומא:

אל־נא תחשבו כי בכוח נשקם הביאו אבותינו את המדינה מראשית מיצער אלי־גדולה. אילו כך היה הדבר כי אז היתה המדינה שבידנו יפה פי־כמה, שהרי רבים בעלי־בריתנו ואזרחינו, רבים גם כלי־נשקנו וטוסינו משלהם. תכונות אחרות הן שעשאום גדולים ואינן מצויות בקרבנו כל־עיקר; חריצות מבית, שלטון־צדק מחוץ, בטיפוס עצה לב חפשי הנקי מעוון ותאנה.⁵

טוד כוחה של רומא אינו בחוקתה ה"ממוזגת", אלא קודם־כל בקיומה של אותה שיכבת מנהיגות, אותם אזרחים מועטים המצוינים במספר סגולות: (א) gravitas—רצינות, שיקול־דעת מיושב; (ב) constantia—חריצות, התמדה; (ג) continentia—שליטה עצמית, איפוק, הסתפקות־במועט. אלה רכיבי ה"virtus" (מרץ, כשרון, יכולת ושקידה), הבאה לידי גילוי בתחום הפעילות המדינית והצבאית. אידיאל אריס־טוקרטי של הצטיינות היודעת את תכליתה ואת גבולותיה; טובת ה"respublica. שואפת ל־dignitas (סגולה ומעמד של משרת־הציבור, שהציבור מפיר בערפו ומוטר לו autoritas, סמכות שלטון, ומכבוד), ול־gloria (תהילה בשירות המדינה), המב־טיחה את גדולת המשפחה. כל זאת תוך נטירת ה"libertas של העם, וניווט המדינה תוך concordia (הסכמה בין העם והסנאט). "pauorum civium egregia virtus, ה"וירטוס" המצוינת של אזרחים מעטים; לשון אחר: של מיעוט מעולה, או אם תרצה, של אליטה מנהיגה—היא שעמדה לרומי בימים שעברו.⁶

הנה, כבר תיארנו את שבחי אחד המיתוסים שבכוחם זכתה רומא לסמכות שלטונית באיטליה. ההיסטוריונים ואנשי־המדינה של רומא תמיד עמדו על דעתם

שמעולם לא יצאה עירם למלחמת־כיבוש לשמה, ולא באו מלחמותיה אלא לגונן עליה מפני אויבים המקנאים בחסנה ומבקשים להחריבה. אחר־כך נחלצה תמיד לעזרת ידידיה ומבקשי־עזרתה, ידידים רפי־ידיים בעיקר, מפני אויבים חזקים מהם, או כדי להגן על אינטרסים של בעלות־ברית. משעה שפכשה מה שפכשה, משלה במידת־היושר והביאה בכנפי־חסותה מה שחסר היה לאיטליה משך מאות בשנים: אחדות פנימית והגנה מפני אויב חיצון. לא הכוח הצבאי היה תשתית מימשלה באיטליה. טאקטוס שם בפיו של הקיסר קלאודיוס את הטענה כי הצלחתה של רומא נובעת מכך שלא נהגה בנכבשים כבמשועבדים. כמו שנהגו ספארטה ואתונה למשל, אלא הסכימה לקבלם כאזרחיה.⁷ ואילו ורגיליוס חוזר בשורות ידועות על המיתוס של השפנת השלום והחוק כתפקידה ההיסטורי של רומא:

זו דרפך:

רש לאומים, רומאי! השלטון בידך—זכרהו!

זאת התורה לך: שלום ישפינו חוקיך בארץ;

חסד תטה לנכנע, וחרב־נאם לְמוֹרֵד בְּךָ!⁸

בעקיבות ניצלו הרומאים לצרכי תעמולתם את התחוקה הרודימאנטארית הקדומה של האיטלקים, האוסרת לצאת למלחמה שאין לה הצדקה פורמלית לפחות והקובעת סדרי נוהל מקובל לתביעה של תיקון המעוות ולהכרות מלחמה כשאין התביעה מתמלאת. התעמולה מכוונת לדורם ולדורות הבאים. שתי דרכים הן ליישוב סיכסוך בין מדינות, כותב קיקרו: דרך הכוח ודרך המשא־ומתן. רומא יצאה למלחמה רק כדי לזכות בחיי שלווה ובטחון באין מטריד. כשלא הצליחה להשיגם בדרך האנושית של משא־ומתן, הלכה בדרך הלא־אנושית, ואז, לאחר הנצחון, נהגה באויביה מידה של חסד ופייסנות ומנצחים היו למליצי־יושר וחוסים למונצחים.⁹ ואמר ל. א. סנאק: "multum a beneficio distat negotiatio"—"רב המרחק בין חסד לבין משא־ומתן".¹⁰

אפשר, כמדומה, להחיל את דבריו הבאים של ר. מ. מק־איבר גם על רומא, ערכיה והעילית שלה: "בכמה תרבויות לובש המיתוס החברתי, אותו מיתוס החולש על יחסים חברתיים, צורה אֶתִית בעיקרה, המנותקת כמעט לגמרי מקומוגוניה... (אולם) אפילו כאשר מערכת־המיתוסים היא אֶתִית לחלוטין ומעוגנת במושג הטוור של הרווחה החברתית המלווה את התקבלותה וכיבוד צויה, עדיין זקוקה היא לתמיכתה של סמכות בלתי־אמצעית יותר, ממשית יותר ויותר נראית־לעין".¹¹

מהו המצב שהוליד נפש בעלת סגולות מוסריות כאלו בגוף הרומאי, ומהי אותה סמכות בלתי־אמצעית תומכת? במקום אחד קובע סאלוסטיוס כי אין הנשמה צריכה למזל או למסיבות חיצוניות כדי להבקיע לה דרך במעלות הרוח אל התפארת, הכוח והתהילה.¹² אבל במקום אחר חוזר על השקפה מקובלת וותיקה בהיסטוריוגרפיה הרומאית, הטוענת כי פחדם של אויבים מחוץ, המאיימים על רומא תדיר, הוא שממר על אחדותה הפנימית של העיר ועל מידותיה הטובות: "metus hostilis in bonis artibus respublicam retinebat".¹³ "פחד משותף מאחד אויבים־בנפש", כתב

אריסטו, לא כל שכן את מי שעתידיים ליהנות יחדיו מן הנצחון או להיספות יחדיו באסון. "פחד האויב" הוא אפוא מיתוס המקדים את המיתוס של השפנת החוק והסדר. הנטייה הטבעית של האדם לחברה ולסדר, וחרדתו מפני התפוררות הסדר חברתי בכלל, לובשת צורה של הזדקקות מתמדת לאחדות פנימית הכופה תכונות אופיי מסוימות על החברה. "גדול הכוח מאד כשהכרח דוחף אותו". הרומאים, כפי הנראה מן ההיסטוריה שלהם, מעולם לא שמטו מידיהם אותה יזמה בל־תרפה—מדינית, חברתית וצבאית—ולא חדלו ממאמץ בל־ילאָה שלא לשקוט על השמרים ולא להת־נוון. רומא לא העמידה עצמה מעולם במצב־ביניים של המתנה. הדינאמיקה שלה, שהיא תוצאה של גורמים גיאוגרפיים ודמוגרפיים כמו גם של מערכת מיתוסים מתפתחת, היא שמילטה את רומא מגורלן של ערי־מדינה אחרות.

*

תקבולת המאמר אינה יכולה להכיל גם את סקירת הקשר ההדוק והלא־ניתק שבין התפתחות החברה הרומאית, משטרה ותחוקתה לבין מלחמותיה בחוץ. על־כל־פנים, גלוי־יודע כי רצונה של האריסטוקרטיה לזכות בתהילה, כבוד וכוח בשירות המדינה, וכן להרחיב את שטחי האדמות המידלדלות ולהבטיח את בטחונה של העיר על־ידי הרחקת הגבול, ביצורו והטלת מרות על אויבים־לעתיד. כל אלה, עם יכלתה לוותר לכלל האוכלוסיה ולהתפשר עמה, לחלוק לה מן האדמות הנכבשות, לפתוח לפנייה את השער לזכויות פוליטיות מלאות (וכל זאת תוך מאבק עקשני אך תמיד מאופק ונטול־יצרים), הם אשר הולידו את מאבק־הדורות שבין רומא לשכנותיה, כשבמהלכו משתנה המדינה ומשתנים גם הדחפים הדוחפים את הלגינות קדימה. לעת רכישת האימפריה לא היתה מערכת־המיתוסים הישנה אלא סיסמה שחוקה וחלום רחוק ובלתי־מושג. ה־mores קמלו עם שתפח הגוף לממדי־ענק, עטה מחלצות שפע ומותרות הזורמים בקלות מן הפרובינציות, וחנק את הנשמה הישנה. "השיעמום, העייפות ואהבת־הנוחות מציבים את הגבול האחרון לשלטונן של אמנות", כותב ברטראנד ראסל בספקנות.¹⁴

נעסוק אפוא גם בתכונות של "אופי לאומי", אך יותר מכך—בכמה מן המיתוסים ובכמה מן הטכניקות שהכשירו את רומא להשתלט על איטליה ומעבר לה. אגב כך נצטמצם במרחב השנים שבין המהפכה האריסטוקרטית (509 לפנה"ס) למלחמה הפונית הראשונה (264 לפנה"ס).

ב. המלים והדוגמות—"verba docent, exempla ducunt"

כמה מלים על ה"מצב".

"ליחסים חברתיים יש שני הורים, המיתוס והמצב—ואין אנו מייחדים עדיפות לזה על־פני זה", כותב מק־איבר.¹⁵ כאן ראוי לומר דברים קצרים על ה"הורה" השני. כידוע, לידתה וגידולה של רומא היו תהליך בלתי־פוסק של איחוד בתי־אב וכפרים מבית וספיגת אוכלוסים מחוץ; ספיגה והטמעה שנעשו מפורח המסיבות ההיסטוריות באותם ימים קדומים, ועוד יותר — מפורח מעמדה של לאטיום בכלל ורומא (בתוך

לאטיום) בפרט, ספיגה והטעמה אשר תוך כדי הרחבת הגוף האזרחי ביטלו כל אפ-
 שרות לרגש של עליונות גזעית וכל נטייה להיבדלות מן העולם החיצון.
 רומא חברה פתוחה היתה משום כללי-חיים וחברה ומשום היערכותה המיוחדת של
 החברה הרומאית. היוונים ראו עצמם בני-תרבות ואת שאר אוכלוסי העולם ברברים,
 אולם חרף הקירבה הלשונית, התרבותית והאֶתנית לא הצליחו להגיע לידי אחדות
 פוליטית יוונית. הרומאים מראשיתם לא היו עדה יחדנית, סתגרנית, שאינה פותחת
 את שורותיה לפני זר פרט ללאטינים. תהליך ההיספחות לקהיליה הרומאית בימים
 ראשונים לוט בערפל היסטורי המשובץ סיפורי-אגדה. העובדה עצמה אינה מוטלת
 בספק, גם אם אין להכחיש שמטבע-הדברים לא קל היה התהליך. המחקר המודרני
 שולל תכלית-שלילה את התיאוריה על השוני האתני שבין הפטריקים והפלבאים,
 ומעמיד את ההבדל על הפער הכלכלי המתרחב ומעמיק עקב המסיבות ההיסטוריות.
 אולם ברור שהרומאים לא יכלו להתפאר (ולא התפארו) ב"טהרת-דם" אף באחד
 משני המעמדות החברתיים הללו, וכי אלה גם אלה, לאטינים, התערבו עם שבטים
 אחרים לתרבות חדשה. לא רק הסיפור המשובב על חטיפת בנות הסאבינים מוכיח
 זאת אלא גם פרשיות היסטוריות אחרות. למשל, דוגמת מוצאה של הגֵּנֶס המפורסמת
 של קלאודיוס, שהינה גנס סאבינית שעקרה כולה ממקומה והתישבה בתחומי רומא.
 לאחר שהרומאים העניקו לראשה (כטכסיס דיפלומטי-צבאי), שטח-אדמה מפונה
 מאֶטרוסקים. ה"מצב" הוא מצב גיאוגרפי: רומא לא שכנה בחבל-ארץ שהיה נוח
 להתבודדות מאחרי חומות בצורות של עיר-מדינה. ה"מצב" היה מצב דמוגרפי:
 רומא מרובת אוכלוסים היתה מכל עיר-מדינה אחרת. מהיותה שוכנת במישור, זקו-
 קה לקרקע ומוזן לאוכלוסיה, שואפת לבטחון והתפשטות, היו "לחצי-המצב" דוחקים
 אותה להתחזק עוד ועוד—התחזקות שפירושה העיקרי היה הרחבת גוף האוכלוסים
 הכשרים לשאת נשק. כשרונה של העילית האריסטוקרטית מואר מעצם מעשה הווי-
 תור על אדמות כבושות וחלוקתן לאזרחים חסרי-קרקע. מן הכיבושים ניהנו אפוא
 לא רק האצילים אלא כלל התושבים, ובשנים שנאלצה רומא לאזור הלציה כדי
 להתיצב בשער היתה האצולה כפויה לעשות פשרות וויתורים בתחום הזכויות הפר-
 ליטיות. כך, בסופו של תהליך ממושך, שסיומו במחצית המאה השלישית, הושלמה
 שרשרת הוויתורים, ומנהיגי הפלבאים נכנסו לשורות האצולה הפטריקית הישנה,
 כשהם מזרימים דם חדש, תובעים פעולה ואפשרות לזכות במשרות, כבוד ותהילה.

כל כמה ששמרנית היתה, דבקה דורות על דורות בהליכות ונהגים מקדם, נאמנה
 למסורתה ונאבקת נגד רוחות חדשות, היתה רומא מעצם-ראשיתה נוהגת פתיחות
 ביחסה לזרים ולתרבויות זרות. הרומאים לא טענו לשווא לגור התרבות המקורית.
 אדרבה, הם הכירו בחובם לאחרים והשתבחו בכגולתם להפיק את המועיל והטוב מן
 המצוי. יוליוס קיסר, בנאומו המטיף לנהוג פייסנות עם הקושרים של שנת 63 לפנה"ס,
 חוזר להסתמך על אותם אבות-קדומים המושלמים בהליכותיהם.
 אבותינו לא היו חסרים שיקול-דעת ולא אומץ-רוח, ובכל-זאת לא הניאתם

הגאנה מחקות מנהגי זרים כל עוד היו הללו ישרים. את רוב כלי-נשקם להתקפה ולהגנה נטלו מן הסאמניטים, ואת רוב סמלי פקידיהם מן האטרוסקים; כללו של דבר, כל אשר מצאוהו יפה להם בקרב בעלי-ברית או אויבים שקדו שקידה יתירה לקיימו בביתם, והיו בוחרים לחקות את הטובים מלקנא בהם... הללו, אשר ממעט מוצר חוללו ממלכה עצומה זו, גדולים היו במעלה ובחכמה ממנו, המתקשים להחזיק את אשר היטיבו הם לכונן.¹⁶

מבן-מאליו שזוהי הצגת-דברים אידיאית ולא היסטורית. מן האטרוסקים, למשל, קיבלו הרומאים מה שקיבלו לא משום ששקלו בדעתם כי טוב הוא אלא משום שמלכים אטרוסקים שלטו ברומא שתי מאות-שנים ומחצה. אבל נכון גם כי הרומאים קיבלו בעיקר דברים מתחום התרבות החמרית והחיצונית: פולחן, טכס, צורה. כל זה מסביר מדוע הרומאים הם שתרמו לעולם את מושג האוניברסליות של החוק, העומד מעבר לתחוקה של קהילה מסוימת והתואם את מסורתיה ונהגיה (ה-*ius civile* ועמו ה-*ius gentium*), ומיסדו תפיסה זו על-ידי מערכת שיפוטית מיוחדת לזרים ולגרים. החוק הרומאי לא היה נחשב טוב ביותר, וגזר בצורה המשוכללת ביותר לפי מידות אלוהיות, אלא מתפתח מתוך תנאים נתונים ונהגים סגוליים. הרומאים הלכו אפוא לא בעקבות ה"מלים" אלא בעקבות ה"דוגמות".

כבר דובר על ה"אופי" של האצולה, אך הרומאים זכו גם ל"אופי" כללי. זה מתבטא, כמובן, בחיי המדינה ובשירות הצבאי. מונים בהם ברומאים שמצומצמי-מעוף היו וחסרי כל דמיון ותחת זאת הצטיינו במעשיות יבשה, דקדקנית ושקולה, שאינה גררת אחר יצרים או סיסמות. כנגד זאת, כך נאמר, לא מנע חוסר-הדמיון מן הרר מאים את סגולת הגמישות וההסתגלות לתנאים חדשים. הנה—מה-מפליא!—בצבא היו הרומאים נוקשים, צייתנים, מפירים בערפן של מרות ומשמעת עיוורת, ואילו במיומנות המימשלית היו מחדשים ומשנים. מעולם לא היו יוצאים לקרבות אלא למלחמה, אינם מוותרים ואינם נכנעים, וכל תבוסה אינה אלא נסיגה בת-רגע לשם התאוששות. בחיי המדינה ידעו לוותר, לסגת צעד-צעד, לערום פשרות ומוסדות על מוסדות עד כדי בילבול. עם זאת, כמה תכונות משותפות מתגלות בחיי הצבא ובחיי המדינה כאחד: האחריות ההדדית, תחושת הקבוצה, קבלת הסמכות, אורך-רוח וכשרון-אירגון, התאפקות וצלילות-דעת. כמה ממאפיינים אלה עמדו לשטן לבעל-דמיון כסקיפיו אפריקנוס, אבל אחרים היו מסד כוחו.

שרשי סגולות אלו עמוקים הם בהוויה ובחוויה הרומאית. השורות הבאות מתבססות על מחקרו של החוקר האנגלי א. בדיאן, שהאיר את גילויי החברה והמדינה הרר מאית לא באמצעות גלופות אנאכרוניסטיות אלא לאורם של מושגים, ממשויות ותחושות המיוחדים לרומא, כלומר—מערכת היחסים שבין פטרון וקליאנט.¹⁷

ג. מיתוסים, טכניקות והתשתית החברתית

כבר ציינו כי מענייננו כאן לתאר את המיתוסים והטכניקות שהכשירו את רומא לארגן את איטליה ארגון מיוחד-במינו. אין מנוס מן הצורך הראשוני להגדיר מי-

תוסים וטכניקות. הגדרות אלה הן הגדרותיו של ר. מ. מק-איבר בספרו "מסכת המימשל".

טכניקות: "במלה טכניקות מתכוונים אנו לשיטות ולמיומנויות למיניהן המאפשרות לבני-אדם להשתמש בעצמים—ובאנשים—באופן הרצוי להם יותר... אין הכוונה למכשיר שהאדם מעצב, לכלי או למכונה כשלעצמם, אלא לפושר שהוא מגלה ביצירת המכונה ובהפעלתה. טכניקה היא אופן טיפול בעצמים, ובכללם אנשים המשמשים עצמים. הרי זה ידע המוחל במגובש על עולם העצמים, ומשנה את היחס בין הנושא והמושא בכיוון הרצוי לנושא".¹⁸

לענייננו: שיטות של אירגון מדיני, קשירת יחסים בין חטיבות פוליטיות, הטלת פיקוח והשלטת מרות בחבל-ארץ נפרד ובין עמים שונים, תוך שינוי היחס בינם לבין החטיבה המארגנת והמפקחת בכיוון הרצוי לה.

מיתוסים: "במיתוסים מתכוונים אנו לאותם אמונות ומושגים טעוני-ערכים שבהם מחזיק האדם ושלאורם או בעבורם הוא חי. ליפודה של כל חברה נשמר על-ידי מערכת מיתוסים, מכלול צורות המחשבה השוררות, הקובעת ומכלפלת את כל פעולותיה. כל היחסים החברתיים, עצם הריקמה של החברה האנושית, הם קרוצני-מיתוס ונשואי-מיתוס... ואם הוא [המיתוס] מאריך ימים, הריהו משתנה. היחס נהפך למנהג, והמנהג—למוסד. מנהג ומוסד מתקדשים מפוח הזמן. ערכים חדשים ואינטרסים חדשים נקבצים סביב הקיים. פירושים חדשים מעניקים לו כוח-שכנוע חדש... כיצד הוא [האדם] בוחר בין השבילים השונים הנפתחים תמיד לפניו... כל אלה תלויים במיתוסים שלו. המיתוסים והטכניקות שלו תלויים אלה באלה".¹⁹

מה עומד מאחרי הכוח הרומאי?—שהרי כוח לבדו, כאמור, אינו מקנה סמכות, עצמה ואריכות-ימים, ואילו הכובשים והמנצחים עצמם צריכים תחילה להיות מאו-חדים על-ידי משהו השונה מפוח כדי לאחד על-ידי משהו שמלכד כוח.

עמדנו כבר על ביטוי של הכוח—הליכוד הפנימי, מאגר האוכלוסים, כושר מנהיגות; עתה יש לעמוד על הסמכות ומיתוס הסמכות. שפן "כוח בלא סמכות הוא אלימות הרסנית, עוויתית, לא מכוונת וחסרת-תועלת. סמכות נענית למבנה החברתי המונח ביסודה. כוח המימשל אינו אלא מכשיר של סמכות המצדיק את תביעותיו של הסדר, שכוח לבדו אינו יוצרו לעולם. סמכות, אם היא מחזיקה מעמד, תלויה בראש-וראשונה במיתוסים השוררים בקרב אותם אנשים שעליהם היא חלה. מיתוסים אלה, הנובעים מטבעו החברתי של האדם ומשתמשים בו כאחד, הם המעניקים למימשל תוקף".²⁰

*
הקליאנטלה היא תשתית חברתית קדומה ברומא, והמיתוס המרכזי והמכלכל את חייה של רומא הוא מיתוס היחסים שבין פטרון לקליאנט. מאחרי מערכת-היחסים האישית שבין פטרון לקליאנט אין שום סאנקציה חוקית או דתית ובכל-זאת זוהי מערכת יחסים החוצה את החברה לעומקה, שתי-וערב, והיא הדוקה וכופה כאילו עמדו מא-חריה חוק כתוב ומנהג מקודש גם יחד; ואף יותר מהם! הקליאנט הוא אדם חפשי

הנמצא תחת פטרונותו של אדם אחר, חזק ממנו ועשיר ממנו, וחי לו תמורת חסותו מספר שירותים קבועים, ובעיקר ציות לסמכותו הפמליאריה. חובות שני הצדדים הן קודם-כל חובות מוסריות של כבוד ואמון, מהן משתמעות גם חובות חמירות. זהו קשר הדדי המבוסס על הידיעה כי בכוח האדם החוסה לכפות את מרותו וכי האדם החסוי חלש וזקוק להגנה ולעזרה מצד מי שחזק ממנו. אין צורך להפעיל את הכוח—עובדת הימצאותו ברקע מספיקה. הדרישות מן הקליאנט השתנו במשך הזמן ככל שהפך היחס מנהג והמנהג—מוסד המתקדש ומקבל משמעות אחרת וחינויות חדשה. בתחילה ליוו הקליאנטים את פטרונם לשדה-הקרב, לאחר-מכן, לפורום בזמן מערכת-הבחירות או בתקופת שירותו של הפטרון כנושא משרה ציבורית. הם היו חלק נכבד ממשאבי כוחו הפוליטי, והרחבת הקליאנטלה היתה אחת השאיפות המדרג-בנות אציל רומאי בכל הדורות. תמיד היה על הקליאנטים להיות נכונים לקריאתו של הפטרון ולסייע בידו כלאימת שיידרש סיועם. הם יצרו סביבו רושם של עצמה, חשיבות והדרת-כבוד.

בארבע דרכים עיקריות הופך אדם להיות קליאנט לפטרון: (א) עבד משוחרר הופך קליאנט של בעליו המשחררו; (ב) אדם שהוא קליאנט לפטרון "עובר בירושה" ונעשה קליאנט של בנו לאחר מותו; (ג) המובס בקרב והנכנע מבטא את כניעתו על-ידי שהוא נעשה קליאנט של מנצחו; (ד) אדם חלש המבקש הגנה, או החסר מקורות פרנסה, מסכים מרצונו להיות קליאנט של חזק ממנו ועשיר ממנו.²¹

הקשר לא היה נוצר באמצעות חוזה כתוב או טכס כלשהו. היתה זו, למעשה, הרחבת מוסד המשפחה ובית-האב להיותו כולל אנשים שמחוץ למשפחה, שסמכותו האבהנית הגדולה והשלמה של ראש-המשפחה חלה גם על צאצאיו וקרוביו וגם על הזרים הסמוכים אל שולחנו. יחסי-משפחה הדוקים ויחסי פטרון-קליאנט הם התשתית החברתית של הפעילות הפוליטית ברומא, והארגון המדיני-הרומאי המשוכלל ללא הרסם. חוקרים אחרים כפרדריק מינצר סקאלארד²² מנסים לאתר בכל גילוי פוליטי רומי את השפעת מערכת-יחסים זו. אין ספק, "החקירות הפרוסופוגרפיות המפורטות קידמו במידה ניכרת את הבנת המדיניות הפנימית ברפובליקה הרומית. עם זאת צפויה סכנה רבה מהסקת מסקנות בתחום ההיסטוריה הפוליטית והסוציאלית, על סמך נתונים פרוסופוגרפיים בלבד. שהרי גם אינטרסים כלכליים ורעיונות מדיניים מילאו תפקיד נכבד בצד יחסי פטרון וקליאנט, קשרי נישואין ואמביציות אישיות (גורמים שאין לזלזל בהם כל-עיקר), אולם אין להפוך קשרים ויחסים אלה לגורמים יחידים בהיסטוריה של רומי".²³

אולם דומה כי מחקר מקיף עשוי לגלות כי מערכת היחסים הקליאנטליים, המקיפה חלקים ניכרים של אזרחי-רומא, היתה המקור לתרבותם הפוליטית של אלה. הקיר-בה, רגשות האמון ההדדי, הצייתנות, קבלת המשמעת, האחריות הקיבוצית—כל אלה ערכים, תחושות וכללי-התנהגות שמקורם בתשתית-יחסים חזקה, מתפתחת וארוכת-ימים, ובחוויה מאחדת, רצופה, מלאת-מתחים, אשר ביטלה את ההזדקקות לחוקה כתובה חד-פעמית כחוקות סולון או ליקורגוס. זאת ועוד: מיתוס הקליאנטלה היה

מקור הסמכות הרומאית ברומא ומחוצה לה ומקור הרעיונות הפוליטיים. משבא הרומאים לפתור בעיה מדינית חדשה, לא היתה תכונת המעשיות ההגיונית והשקולה שלהם קלוטה "מן האוויר"; היתה זו מין תכונת-אופי ראויה-לשבח שניטעה בהם לאחר חינוך ולימוד. פתרוןם שאב במישרים מן המקור הראשון של מערכת היחסים שבין פטרון לקליאנט: יחסים בין איש חפשי אחד לזולתו, ויהיה מוצאו של הראשון מה שיהיה.

אפשר לומר שהאפייני ביותר לרומא הוא התמדתו של מוסד המשפחה כמוסד בעל עצמה חברתית ופוליטית משך מאות-שנים, שהתפוררותו החלה בעקבות המלחמה הפונית השניה. המשפחה לא התפוררה בתמורות העתים שעד סוף המאה השלישית אלא—אדרבה—התאחדה עם קבוצות אחרות, ותחת שתפורר התרחבה. הגנס ושלר חותיה נשאר עד סוף ימי הרפובליקה גרעיניה של רומא, כמו שרומא ה"פוליס" נשארה תמיד בעלת מאגיסטראטורה ומוסדות עירוניים והאצילה מאורחותה על קיסרות גדולה. השלב הראשון במתן פירוש חדש לסמכות השלטון הוא, כרגיל, השתחררותו של מיתוס הסמכות ממנהגי-המשפחה והרחבת גבוליו. מיתוס הסמכות ברומא נוצר משך מאות-שנים כהרחבת סמכותה של המשפחה. מקורות סמכותו של ראש הגנס הם אפוא התשתית החברתית-הכלכלית במדינה הרומאית, והמיתוס של סמכות ראש הגנס על הגנס והקליאנטלה שלה הוא הראשון במערכת המיתוסים הרומאית, ממנו התפתחו האחרים יאותו באו לשרת.

ד. Cives Romani והשיעור הלאטיני

עתה נפנה אל הטכניקות. מה שעשתה רומא באיטליה כולה, למדה קודם-לכן ב־לאטיום. כאן נתגלה כוחה, כאן נוצרו שיטותיה ונוסד לראשונה. סיכום קורות מלחמתה של רומא בלאטיום מקביל לסיכומים רבים בדבריימי העמים: הטיבות שונות של אוכלוסים הקרובים קירבת-לשון, מוצא ודת מתלכדות יחד לעם או לממלכה. אבל מסלול הליכוד של הלאטינים מיוחד הוא לא רק בכך שאיחד ערי-מדינה קטנות וגדולות.

התנאים המקדימים בלאטיום הכשירוה לאיחוד. היא היתה מישור לחוץ בין הרים ממזרח לים ממערב, מוקפת שבטים נוודים-למחצה ועם עוין חזק, מדולדלת-קרקע, מרובת אוכלוסים יציבים היושבים בערי-חומה וסביבן. הצורך בארגון החקלאות והבטחון פיתח בתושביה תחושה של סולידאריות וירזו את האיחוד. הרומאים שקדו הרבה לעורר בקרב הלאטינים את ההכרה בכורח הפדרציה הלאטינית, וכל חקירה של שיטות הרומאים בניצול נצחונותיהם בלאטיום "מגלה לא התנהגות של כנופיות רעות-קרקע אלא של הוויה מדינית מרחיקת-ראות".²⁴ לא נתעכב לפרט את המניע עים למאבק בין רומא לשאר ערי לאטיום אף לא נאריך בהשתלשלות העניינים. נחלק את המאבק הזה לפרקיו העיקריים ולסימני-ההיכר שלו.

1. לאחר המהפכה האריסטוקרטית שואפת רומא להגמוניה על לאטיום. הלאטינים היו חברים בהתלכדויות פוליטיות עצמאיות והתנגדו ליומרה רומאית זו. הצורך בפדרציה היה ברור לשני הצדדים משעה שהתחדשו הפשיטות של שבטי-ההר.

החווה של שנת 493 לפנה"ס (foedussium) היה חוזה בין רומא לברית הערים הלאטיניות. זו היתה ברית בין שווים. הוקם צבא משותף ונקבעו כללים של עזרה הדדית: הצד המזעיק עזרה הוא המקבל את הפיקוד.

2. רומא חותרת למעמד של בכורה, וכוחה בכך שהיא עיר אחת בברית עם כמה ערים כקולקטיב פוליטי. כדי לחזק את מעמד הבכורה שלה, החלה לכרות בריתות עם ערים אחרות, קטנות וחלשות.

3. בעתות שלום מתמרמרות בנות הברית על ההגמוניה הרומאית ועל ניצול הר כוח הצבאי המשותף לתועלתה של רומא בלבד. רומא נלחמת בנסינות הפרישה מן הברית תוך ניצול הפחד מפני ה"אויב מחוץ", שבמקרים רבים היה פחד ממשי, ואגב הסתייעות בכושר דיפלומטי. מכיון שלא היה זה מאבק לכיבוש ולשיעבוד מוחלט, לא נראה המאבק, בכל שלביו, מאבק ל"חיים ולמוות".

4. כשלוש מאמצי ההגנה של רומא מפני אויבים כסאמניטים וכגאלים מצמיח את ההכרה כי אין עוד לברית תפקיד ממשי ומועיל. ב־360 לפנה"ס מצטרפות ערים לאטיניות למלחמה נגד רומא. יחד עם ערים מחוץ ללאטיום, לאחר התבוסה בא הסדר חדש. הפעם כורתת רומא בריתות עם כל עיר ועיר לאטינית לחוד. כוחה כגרעין החזק והמלכד של המערכת עתיד להבטיחה מפני נסינות חדשים לכפור בהגמוניה שלה. לרומא יש שליטה בענייני הצבא ומדיניות החוץ.

5. הלאטינים מנסים בפעם האחרונה לקרוע את רשת ההגמוניה הרומאית, ונכ"שלים. החווה של שנת 338 לפנה"ס מחסל את כל הבריתות הלאטיניות, והלאטינים מוכנסים למסגרת המדינה הרומאית.

עוד כמה וכמה טכניקות למדו הרומאים תוך כדי מאבקם בלאטיום: כאן החלו לס"לול דרכים אסטרטגיות, וליסד קולוניות המשמשות מוצבי גבול ומשמר. אם ניתן לדמות למעשה רומאי אחר את אופי השתלטותה של רומא על לאטיום, הרי נראה כי אין משל טוב יותר מדרך התקדמותו של הצבא וחנייתו ב־castra: התקדמות שיטתית, למודת נסיון, מאורגנת לפי סדר קבוע וערוך מראש, ותמיד, ללא התחשבות במסיבות, אותו מחנה מוקף סוללה, רבוע, כשאהלי המחלקות מוקמים באותו מערך קפדני בו הוקמו אתמול ולפני שנה.

בשנת 338 לפנה"ס עמדה רומא נוכח מציאות חדשה, ובצדה השאלה: כיצד תכפה על נתיניה החדשים את ההתחייבות לציית, זו שלאחריה, לדברי סנקא, באה הכרת הטובה וההתקשרות שאין עוד ניתוק לאחריה? היא לא יכלה להרוס את הערים הלאטיניות ולהעביר את תושביהן לרומא (לא היתה בה נכונות למכרם לעבדים, כפי שעשתה תושבי יאי האטרוסקית שנהרסה). הלאטינים קרובים היו לרומא ונחור צים לה, ובכל זאת היה גבול טבעי ליכולת הקליטה של רומא. המסקנה אחת היתה: הערים הלאטיניות צריכות להישאר על תילן, יחד עם תושביהן. נותרה שאלת האגר דים בין הערים לבין רומא כמרכז שלטוני ריבוני. כאן אנו עומדים בפני הגילוי החשוב ביותר של תורת המדינה הרומאית, גילוי העתיד להציעה לאורך כל חצי האי עד ש"תנעל את המגף האיטלקי" ותמצאהו כשר והגון לכיבוש קיסרות—זה הגילוי כי די בהרס ריקמתה המדינית של עיר כדי לכוף עליה מרות חדשה. הרומאי האציל היה מגדיל את כוחו הפוליטי בגדול מספר הקליאנטים שלו. כך העצימה

העיר את כוחה בשעה שהגדילה את מספר הערים הסרות למשמעתה. מה הקליאנט יכול להיות אורה חפשי ובכל-זאת לחוש רגש של כניעה וציות, כך אפשר גם שערים חפשיות תהיינה חייבות כניעה וציות לסמכותה של העיר הפטרונית. מיתוס הסמכות של אב־המשפחה, ראש הגנס והפטרוֹן, התרחב, הוסיף משמעויות, והיה למיתוס סמכותה של רומא, תחילה בלאטיום לבדה ואחר־כך באיטליה ומעבר לה. להבהרת החידוש דומה כי אין טוב מלהציג דוגמה הפוכה מן המאה השלישית. בשנת 243 לפנה"ס הציע אגיס הרביעי מלך ספארטה תכנית להרחיב את חברי האזרחים המצטמק על-ידי צירופם של ספרטנים מקופחי-זכויות. אפילו הצעה זו נדחתה, ואגיס הוצא להורג. יורשו, קליאומנס השלישי, הצליח יותר. צאו וראו עד היכן הגיעה הצלחתו: שיעורו של גוף האזרחים לא עלה עכשיו על 4,500²⁵—כמה שונה מזה היתה דרכם של הרומאים. מן ההיסטוריה שלהם למדו כי אין עתיד לעיר הסומכת על חברי-אזרחים קטן. אם היה גבול להעברת אוכלוסים, הגה לא היתה מניעה להפיכתם לאזרחים רומאים בתחום-מושבם הקודם. כדרך הרומאים, לא נעשה הסיפוח על-ידי איזה טכס חגיגי או הכרזה פומבית אלא שלב-שלב: מעשה אחר מעשה, עובדה אחר עובדה.

רוב הלאטינים שלא קיבלו אזרחות מלאה קיבלו מעמד-ביניים של *civessine suffragio*: אזרחים שאין להם זכויות פוליטיות לבחור, להיבחר ולכהן במשרות (וכמה מהם היו יכולים להפיק יתרון של ממש מזכויות אלו?). מעמדם היה מקביל לזה של מתישבים מקרוב-באו לרומא והממתינים לאיזרחם המלא בידי הצנזור. ועל מה יכלו הלאטינים להתלונן בשעה זו? הרי אזרחי העיר עצמם ניהלו מאבק מעמדי בן מאתיים שנה עד שהשיגו זכויות פוליטיות שלמות הלכה-למעשה. הלאטינים ב-*municipia* שלהם היו לאזרחים בעלי זכויות ה-*comercium* וה-*conubium* וה-*provocatio* שאפשר להגדירן כזכות החיתון וההורשה, המסחר והבטחון המשפטי. לא היו אלו בגדר זכויות "ערטילאיות" סתם. הן פתחו גשרים ליחס פעיל, חי ומעט מעט גם חיובי, מצד הלאטינים אל רומא ושימשו פתחים להבנה והתקרבות, מעשה יום-יום ושעה-שעה. אמנם לא הובטח להם שיקבלו אי-פעם אזרחות מלאה אך תמורת מעמד-ביניים זה זכו למימשל-עצמי, אוטונומיה שיפוטית ואי-התערבות בחיי הכלכלה והתרבות.

חסרים אנו, כמדומה, את החומר ההיסטורי החשוב ביותר להבנת היחסים המתגבש-שים; כוונתי לתיאור חיי-היומיום של יחסי רומא-לאטיום, שחסרונו מורגש גם לגבי הדורות הבאים. אין לדעת בדיוק עד כמה באמת התערבו פקידי-רשות רומאיים בענייני הקהילות בלאטיום (ואחר-כך באיטליה). על-כל-פנים, אי-אפשר להכליל, וודאי היתה ההתערבות שונה כפי המסיבות והפקידים. עלינו להסתפק אפוא בניי-סוחים המשפטיים. רומא ולאטיום היו לפדרציה כשהריבונות השלמה היא ריבונות רומאית, חולקת סמכויות שונות לערי-האזרחים האחרות אך אינה שומטת מידיה את הפיקוח על צמתי השלטון והכוח. כך היו בשלהי המאה השלישית ה-*cives romani*: אזרחי העיר, השייכים למסגרותיה הפוליטיות, ובצדם אזרחים חלקיים.

ברור הוא כי מפאן והלאה תשתלבנה מלחמותיה החדשות של רומא מחוץ ללאטיום עם מאבקם של אותם "ספק־אזרחים" להשגת אזרחות מלאה, כמו שהיה הדבר בעת המאבק על לאטיום בין הפטריקים והפלבאים. ואמנם, מעט־מעט החלו ערים לקבל אזרחות מלאה, כתמורה לעזרה, או כתוצאה מפעולתם של מליצי־יושר מקרב האריסטוקרטיה הרומאית, שבכך הפכה את אוכלוסי הערים לקליאנטים שלה. הקלי־אנטלה האיטלקית־הפרטית היתה מלווה, כמובן, תופעות של שחיתות, אולם האגדים האישיים, כבני־לוויה לאגדים המוסדיים, נתנו מסד חזק יותר ליחסי רומא עם בנות־בריתה ואזרחיה שמחוצה לה. סמכות נתחלפה בסמכות. הקשר נשאר חזק כשהיה ומבוסס על אותו מיתוס עצמו. מקרב המשפחות השליטות בערים הלאטיניות החלו להיכנס למעגל האריסטוקרטיה הרומאית, כשם שאחר־כך נכנסו מן המשפחות ה־אטרוסקיות, הטוסקאניות והאחרות וסיפקו חלק נכבד מאותם "homo novus" נמ־רצים. ("גר" מכנה קאטילינה, האציל המיוחס והכושל, את קיקרו בשנת 63 בעוד שעירו של זה, אַרפינום, זכתה באזרחות בשנת 188 לפנה"ס). עוד לפני הופעתו של פירוס היתה אפוא רומא לא סתם עיר־מדינה בנוסח הילני. היא היתה עיר־מדינה המשמשת גרעין לארגונים מקומיים־אוטונומיים של אזרחיה־היא בסמוך לה. הזהות המתגבשת בין "רומאי" ל"לאטיני" מוכחת מן הטיטושוש שחל בין שני המו־

שגים ומשינוי משמעותו של מושג ה־Latinitas.

בתחילת המאה השניה, עם תום שתי המלחמות הפוניות, היה כל השטח הקרוי לאטיום ל־ager romanus ול"ארץ־האם" ונובלים רומאים יכולים לתאר עצמם כרו־מאים שנולדו בלאטיום. המושג "לאטינים" החל לתאר סטאטוס משפטי שאפשר ל־העניקו לכל אחד, ברצון הסנאט, והוא כלל אנשים מקרב העדות הלאטיניות המקוריות שלא הוכללו במסגרת המדינה הרומאית. כמו גם ל־לא־לאטינים שהיו בעלי זכות החיתון והמסחר ואשר אפשרות איזרוחם היתה קלה ומהירה יותר. ה"לאטינים" הללו היו להם אותן זכויות חלקיות שהיו קודם־לכן נתלתם של הלאטינים באמת. במקרה שלפנינו נוכל לומר בפה מלא כי חילוף שימושם של מושגים אינו נובע מאיזו אידיאולוגיה מכוונת אלא מחילוף המצב.

ה. בעלי־הברית

תוך מלחמותיה עם הלאטינים החלה רומא, כאמור, לכרות בריתות עם ערים וש־בטים מחוץ ללאטיום, ממש כמו שפרייתת הבריתות היתה השלב הראשון בהשתלט־תה על לאטיום. זהו שלב ראשון, וגם לאחרייו באה הענקה הדרגתית של זכויות מל־אות ושלמות לעמי קאמפאניה, דרום־אֶטרווריה והסאבינים; הדרגתית ובלתי־מספקת עד חוק "פלאוטיה־פאפיריה", שהרחיב את מעגל האזרחים המלאים על כל איטליה שעד הנהר פו (הגאליים שמעבר לפו קיבלו אז—ב־89 לפנה"ס—מעמד של "לאטינים"). כריתת בריתות היא קודם־כל אמצעי דיפלומטי־פוליטי, אבל לרומאים היתה יותר מכך. ברית היתה תמיד ברית בין שני צדדים שווים הנהנים מאותן זכויות וכפופים לאותן חובות. ברית כזאת כוחה המוסרי והתעמולתי עולה היה על זה של ברית הקר־

בעת מלכתחילה יתרון לאחד הצדדים. היתרון הרומאי נבע מטבע־הדברים. ברור כי עיר קטנה, חלשה ביחס לרומא, סבלה בהכרח פגיעות רבות בעצמאותה. במחלוקת בין שני הצדדים זכתה, כמובן, הפרשנות הרומאית. ברית בין שוים הפכה עם הזמן להיות חסות, כשרק לאחד הצדדים היה הכוח לכפות את פרשנותו ורצונו. מציאות הכוח ידועה היתה לכל, ועד המלחמה הפונית השניה לא היה צורך "לנסות את היידיים". אבל היה לא רק כוח אלא הרבה יותר מזה. רומא הופרה כמנהיגה אמיתית אחת־ויחידה של "איטליה", המתיצבת (בהנהגתה של עילית כלילת־מידות ומוכ־שרת) כנגד כל איום מבחוץ על איטליה, המגינה על האינטרסים הכלכליים שלה והמביאה לה זו פעם ראשונה אחדות, חוק, צדק, סדר, בטחון ואפשרויות שיגשגו נרחבות. היו לה תביעות מבעלי־בריתה—צבאיות בעיקר—אבל היא נתנה להם יותר ממה שיכלו להעניק הם לעצמם אי־פעם.

כשאנו תרים אחר מקור כוחה (הלא־צבאי) של רומא באיטליה, אנו פונים למיתוס. ואת מקורו של מיתוס הסמכות הרומאית באיטליה אנו מוצאים במיתוס הסמכות הראשון והקדום: סמכות הפטרון על הקליאנט שלו. רומא היתה פטרונית, בעלי־הברית היו חפשיים ועצמאיים, אך תחת חסותה. חייבים היו לבוא לעזרתה כלי־אימת שיידרשו לכך, בלי לחקור או לפקפק בנחיצותה של העזרה. חללים "איטלקים" רבים נפלו במערכותיה של איטליה, הרבה יותר מחלליה של רומא עצמה. מובן היה כי חובת הציות היא חובה מקודשת, ולא רק משום שעמדה מאחריה אפשרות של סנקציה צבאית. כוח־השיכנוע לא היה רק צבאי אלא גם מיתי—הרחבת מיתוס היחסים שבין פטרון לקליאנט. לא נכון יהיה לומר כי "בבואם לעצב את דמותה הפוליטית של איטליה לא שמרו הרומאים אמונים לשום שיטה נוקשה אלא פעלו בכל מקרה ומקרה בדרך אִמפירית זו או אחרת, כמנהגם במדיניות הפנימית הרר־מית"²⁶. אדרבה, נראה כי אין מקורה של גמישות זו בתורת־מדינה ראציונלית (אם אמנם היתה כזאת בנמצא). הנוכל לתאר לעצמנו את חברי הסנאט מלומדי־הנסיון יושבים ושוקלים במאזני ההגיון, התועלת, האפשרות והיכולת כל בעיה ובעיה שעמדה לפניהם בתחום היחסים עם בעלי־הברית באיטליה, כשהם נואמים תוך כדי כך נואמים רעיוניים מתווי־דרכים? הם הלכו בדרך עקיבה מאד ודומה מאד. למזלם ולאִשרם היה מכשיר הניווט שלהם מדויק וגמיש די־הצורך: אבהותה ופטרונותה של רומא הוטלו על כל המשפחה ה"איטלקית" הענפה! כוחה היה כוח האב והפטרון, מיתוס סמכותה היה מיתוס סמכותו של האב והפטרון. זו היתה מערכת יחסים ומי־תוסים פתוחה, גמישה וערוכה לקלוט ולעכל ללא קשיים, כל עוד היתה רומא מנהיגת פדרציה ולא שליטה על עולם הים התיכון.

1- זכויות וחובות; ריוח והפסד

האם הרוויחו האיטלקים מהסדר זה? השאלה היא, בעצם, מהו ריוח ומהו הפסד בעיני־ראונו. מערכת־היחסים בין רומא לאיטליה היתה רב־גונית, אבל חובה אחת היתה מוטלת על כל בעל־ברית ללא יוצא־מן־הכלל: חובת השירות בצבא.

אזרחים חדשים בזכויות מלאות נסתפחו מיד אל הלגיונות הרומאים, בתנאים שווים עם האזרחים הוותיקים, בעלי־הברית סיפקו לגיונות־עזר (הערים היווניות ציידו צי־מלחמה); הללו היו תמיד מחציתו של הצבא הרומאי, תחת פיקוד עליון רומאי. השירות בצבא היה חובה—חובה שלעולם אינה אהודה—אולם הוא היה גם תהליך מקרב: הימצאות באותן מערכות־קרב, באותן סכנות, לחימה על אותם יעדים, כפיפות לאותו פיקוד—כל אלה אינם יכולים שלא ליצור בהמשך השנים יחס של הבנה והתקרבות. הרומאים לא רק "הפרידו ומשלו"; הם גם נתנו לזמן לעשות את שלו, והם ידעו שהזמן נתון לשליטתם. האבידות של בעלי־הברית תמיד היו כבדות יותר, שללם קטן יותר וזכויותיהם כחיילים מועטות יותר. נזקי אדמותיהם היו גדולים מנזקי אדמותיה של רומא, והם לא יכלו לפצות עצמם בהחרמות. ודאי, רומא לא נהגה בהם נדיבות רבה. היד הקפוצה היא תכונת־"אופי" רומאית טיפוסית, אם גם לא רומאית בלבד. אולם הבה נשווה לנגדנו אותם בעלי־ברית כשרומא אינה בנמצא: בלי ספק היו נדונות למלחמות בלתי־פוסקות בינן לבין עצמן. מה היו רוֹו־חיהן אז? חורבן, או שלל מועט וזמני. עתה היו רווחיהן: כוש־רִקיום, שלל מועט אך קבוע, וסיפויים להשתלבות שלמה במדינה הרומאית והפקת־הנאה מעצמתה ועשרה. כל אלה, לפחות, הבטיחו עתיד ונתנו סמך ותוקף לתביעה בעתיד.

לאיטלקים לא ניתנה זכות כלשהי לקיים קשרי־חוץ, והמימשל המקומי עמד תחת פיקוח שוודאי לא היה מעיק ביותר, משום חוסר האפשרות הטכנית לקיים פיקוח כזה ומשום שהתחוקה הרומאית נשארה מה שהיתה—תחוקה של "פוליס", והארמי־ניסטרציה נשארה מה שהיתה—אדמיניסטרציה של "פוליס". חירותם של האיטלקים התבטאה בהמשך קיומן של התחוקות המקובלות עליהם מקודם, ובאיה־התערבות בתחומי התרבות השונים—פולחן, שפה וכו'.

ככל הנראה, המאזן הוא חיובי. הערים האיטלקיות זכו לבטחון ולשלטון החוק, ונפ־תחו לפניהן נתיבות רחבות לסחר־הוץ העתיד להעשיר את שיכבת אנשי־העסקים שבתוכן, ואשר לאותם המוני־עם שההיסטוריה המודרנית דורשת קודם־כל לשלומם, הללו, אם לא הרוויחו הרבה, ודאי שלא הפסידו מאומה. סיסמת עצמאותן של הערים היתה חסרת כוח־חיים כשלעצמה. אם הוליתכם רומא למלחמה אחר מלחמה, הנה עתיד היה מאריס לבוא ולשנות את מבנהו של הצבא הרומאי בגייסו את חייליו מקרב הפלבס הגדל ברומא גופה. על־כל־פנים, מחוץ לאיטליה, במאה השניה והרא־שונה, לא הובנה ההבחנה בין "רומאי" ו"איטלקי". ואל־נא נשכח: אנו עוסקים בפרק היסטורי שיתרונות ממשיים מילאו בו תפקיד חשוב לאיך־ערוך מיתרונות תיאור־רטיים המנוסחים על־ידי אידיאולוגיות למיניהן—כידוע, מעולם לא היה זה יתרון בן־רגע ומועו־חשיבות אלא שימש פתח אפשרי ליתרון נוסף. צריך היה אמנם להת־דפק וללחוץ על השער בחוקה, אבל סופו של השער שהיה נפתח—ונפתח לרווחה, לא נסגר על מסגר ובריה. כלום יש ספק בכך שאחד מיתרונותיה הגדולים של רומא היה האפשרות לפתוח את השער נוכח התיבעות מחוץ—וכי הגדולות בסגולותיה האפיניות היו הכושר, הנכונות וההיערכות (פיזית ורוחנית) לקלוט את המתדפקים?

מקורות

- בזה—פירוט קצר ותמציתי של אותם ספרי־מקור ומחקרים מודרניים המצוטטים בגוף המאמר. היקף החומר הודן בבעיה כולה או באספקטים השונים והמגוונים שלה רב מאד. הקורא המעוניין ימצא רשימה מועילה בסוף מחקרו הנזכר של א. בדיאן, למשל.
1. Polibius, 1-XIX, The Loeb Classical Library, vol. III (pp. 269-311).
  2. גאיוס סאלוסטיוס קריספוס: מלחמת קאטילינא; תרגום: שרה דבורצקי; ו, עמ' 35—36 (מוסד ביאליק, 1968).
  3. Cicero : Tusculan Disputations, I, 1, The Loeb Classical Library (p. 4).
  4. סאלוסטיוס: ש, ט, ע' 37.
  5. ש, נב, ע' 61.
  6. ח. וירשובסקי: פרקי מבוא למונוגראפיות ההיסטוריות של סאלוסטיוס, ש, ע' 20. ראה גם: D. C. Eral: The political Thought of Sallust, Cambridge, 1961.
  7. טאקטוס: ספרי־השנים; תרגום: שרה דבורצקי; ספר אחד־עשר, כד, 201, מוסד ביאליק, 1962.
  8. פובליוס ורגיליוס מארו: אינאס; תרגום: שלמה דיקמן; ספר ששי, 854—850, ע' 298, מוסד ביאליק, 1962.
  9. Cicero : De Officiis, I, II, The Loeb Classical Library (pp. 35-38).
  10. לוציוס אנאוס סנקה: שיחות פילוסופיות; תרגום: א. קמינקא; כרך שני (2. על החסדים), ספר ששי, יב, ע' 201 (דביר, תש"ה).
  11. ר. מ. מק־איבר: מסכת המימשל; תרגום: יוסף עוויאל; ע' 45, הוצאת יחדיו, 1966.
  12. סאלוסטיוס: מלחמת יוגורתא; ש, א, ע' 71.
  13. ש, מ, ע' 95.
  14. ברטראנד ראסל: שלטון; תרגום: נפתלי גורן; ע' 117, עם עובד, 1953.
  15. מק־איבר: ש, ע' 383.
  16. סאלוסטיוס: מלחמת קאטילינא, נא, ע' 59.
  17. E. Badian : Foreign Clientelae (264-70 B. C.), Oxford, 1958.
  18. מק־איבר: ש, ע' 14.
  19. ש, עמ' 14—15.
  20. ש, ע' 24.
  21. E. Badian : ib id, pp. 1-14.
  22. H.H. Scallard : Roman politics, 220-150 B.C., Oxford, 1951; F. Münzer: Römische .Adelsparteien und Adelsfamilien, Stuttgart, 1920.
  23. צבי יעבץ: מדיניותו של גאיוס פלאמיניוס ויחסו לפלבסקיטום קלאודיאנוס; "אשכולות", ספר רביעי, ע' 117 (הוצאת־ספרים ע"ש י. ל. מאגנס, ירושלים, 1962).
  24. T. Frank : An Economic History of Rome. Baltimore, 1920, וכן גם הנ"ל, Roman Imperialism, N.Y. 1914.
  25. אלכסנדר פוקס: רעיון השוויון בתכניותיהם של אגיס וקליאומניס; "אשכולות", ש, עמ' 104—112.
  26. מ. קארי: דברי־ימי רומא, כרך א; תרגום: ק. כצלסון; עמ' 5—134 (ש. פרידמן, 1963).

יעקב רואי: העמדה הציונית כלפי הערבים, 1908-1914

הרבה כתבו על ניצני התנועה הלאומית הערבית, הרקע התרבותי שלה וראשית תורתה. היו גם שכתבו על גילוייה המדיניים בתקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה, על הקבוצות והאגודות השונות ועל נטיותיהן ושאפותיהן השונות. אולם עדיין לא זכו לתשומת-לב ראויה יחסיה של תנועה זו עם התנועה הציונית והפעילות היהודית בארץ-ישראל, אשר על צד אחד ממנה נעמוד במאמר הזה.¹

עוד ב־1905 באו מספר גילויים ערביים לאומיים ואנטי-ציוניים ומשכו את תשומת-לב העתונות האירופית והציונים לתנועה הלאומית הערבית. אותה שנה פירסם נגיב עזורי את חיבורו, *Le Réveil de la Nation Arabe*, שדרש הקמת קיסרות ערבית עצמאית מן היאור עד הפרת. הוא הצביע על הסכנה הנשקפת להגשמת התכנית מצד התנועה הציונית, שמטרתה הסופית היתה, לדברי עזורי, לחדש את המדינה היהודית מימיקדם בגבולותיה הנרחבים ביותר.²

מאמר שהוקדש במידה רבה לביתוח ספרו של עזורי היה הראשון בשלושה מאמרים שנתפרסמו על התנועה הערבית בכתב-העת היהודי בלשון העברית, "השילוח". המאמר דן ב"התנועה הערבית, שנתגלתה בימים האחרונים ומשכה עליה את עיניהם של כל עמי אירופה". הכותב הטעים כי אם גם אין עדיין תנועה ערבית לאומית ממשית, ואם גם עדיין חי הערבי במצב של בערות, צמיתות וקנאות דתית, הרי "בהיסטוריה מנצחות התנועות ולא הממשלות. ואם התנועה הערבית—אם באמת כבר יש תנועה כזו בעולם—תלך ותתפתח ותהיה לתנועה לאומית ועממית כאחת, אז סכנה צפויה ממנה לציונות, כי הערבים אע"פ שאינם יכולים לומר על א"י שהיא ארצם ההיסטורית, הרי בפרעל יהיו לאדוני הארץ מפני שהם רוב יישובה, והעיקר, רוב עובדי אדמתה".³

בקונגרס הציוני השביעי, שנערך בבאזל ביולי 1905, עמד נשיא הקונגרס, מקס נורדאו, על "תנועה" אשר "אחזה בחלק גדול מן העם הערבי" ואשר "על-ינקלה תוכל לפנות בכיוון שישפיע על ארץ-ישראל".⁴ לרגל הקונגרס מסר מורה אחד מן הגליל העליון, יצחק אפשטיין, שלמד אז בשוויץ, תיאור מפורט של הבעיה הערבית כפי שנתקלו בה המתיישבים היהודים החדשים בארץ-ישראל, הרצאה שנדפסה ב־1907 תחת הכותרת "שאלה נעלמה".⁵ מנחם שנקין הציע למ. אוסישקין, שנתמנה על-ידי הקונגרס השביעי לוועד-הפועל הציוני המצומצם (או האקזקוטיובה, כפי שנתקרא לאחר זמן) שחברי הוועד-הפועל "יבחרו בוועד פוליטי... הוועד הזה יהיה שפוט גם אודות ייחוסנו לתנועה הערבית ולא ידרוש בפרק הזה כל אחד כחפצו".⁶

אולם עד-מהרה נתברר לציונים—כמו גם לזולתם—שההתעוררות הערבית עדיין לא

לבשה צורה ממשית, והספרות הציונית, הרשמית והאחרת, דומה כי לא נזקקה עוד לבעיה זו אלא לאחר המהפכה של התורכים-הצעירים ביולי 1908. בטרם נפנה לנושא העיקרי של מאמר זה, כדאי להזכיר—למרות המאמר הנ"ל— שהיישוב העברי החדש לא התעלם לגמרי מן השאלה הערבית החבויה גם אם הקדיש לה רק שימת-לב מועטה-ביחס. היישוב, שתולדותיו מתחילות לערך ב־1880, צמח מתוך תנועת חובבי-ציון ולאחר-מכן, במידה ידועה, מתוך הציונות המדינית, ואחדים מן הערים ומרחיקי-הראות שבבניו הסיקו כמה מסקנות חשובות באשר לשכניהם הערביים החדשים, שאתם היה להם מגע יומיומי. במסגרת המאמר הזה לא נוכל לדון בעמדת היהודים יושבי ארץ-ישראל כלפי הערבים לפני 1908 או אפילו בין 1908 ל־1914 אלא במידה שנשתקפה זו בעמדתם של המוסדות הציוניים הרשמיים. בכל-זאת יש להדגיש שאנשים מעטים ביישוב החדש חשו בעובדה שלא ייתכן לגשת להרחבת היישוב בלי להביא בחשבון בצורה זו או אחרת, ובמישורים שונים, את יישובה הערבי של הארץ.

לבסוף יש לציין את המקרים המעטים שבהם רמז תיאודור הרצל לערבים או לאיזו בעיה ערבית. ב־1899 כתב הרצל אל הערבי יוסף זיא אל-ח'אלדי כי במידה שהדברים אמורים ביישובה הערבי של ארץ-ישראל, אין לציונים כל כוונה לנשלו; נהפוך הוא, הלא-יהודים רק יעשירו עקב כניסת ההון היהודי לארץ-ישראל.⁷ ביומניו של הרצל יש רק התייחסויות בודדות ופחותות-ערך לערבים, והאחרונה שבהן, שנרשמה ארבעה חדשים לפני מותו, מציינת: "יש תנועה ערבית, השואפת לעשות את החוטר מגזע מוחמד לחליף, השולטן סלים גנב את החליפות. עתה יש לכוננה שוב. כמין אפיפיריות ומכה במקום רומא!"⁸

ב

אף כי ההסתדרות הציונית נוסדה ב־1897, לא היה לה כל נציג רשמי בארץ-ישראל עד 1908, כאשר, בהתאם להחלטה שנתקבלה בשנה הקודמת בקונגרס הציוני השמיני, נפתח ביפו משרד רשמי שנודע בשם "המשרד הארצישראלי".⁹ בראש המשרד עמד משך כל התקופה הנדונה כאן ד"ר ארתור רופין, שבא לארץ-ישראל במיוחד למילוי תפקיד זה. על-ידו עזרו ד"ר יעקב טהון וחבר-עובדים מצומצם ביותר, בכללם יהושע רדלר-פלדמן (ר' בנימין), שנכנס למשרד סמוך לסוף 1909; יהושע חנקין, שהחל לעבוד במאי 1910; ונסים מלול, שמינואר 1912 היה תפקידו לקרוא את העתונים הערביים, למסור על כך דין-וחשבון, לתרגם לעברית מאמרים הנוגעים ליהודים ולציונות, ולהשיב עליהם.¹⁰

המשרד הארצישראלי היה אחראי לפני הוועד-הפועל הציוני המצומצם, אשר מ־1905 עד אוגוסט 1911 ישב בקלן, ומאז ועד סוף התקופה שלנו בברלין. מספטמבר 1911 היה לוועד-הפועל המצומצם (שהיה למעשה, כאמור, הנהלת ההסתדרות הציונית) נציג בקושטא, ד"ר ויקטור יעקבסון, שתפקידו כללו את הפיקוח על כל המתרחש בארץ-ישראל. יעקבסון עשה בבירה התורכית מאז ספטמבר 1908, כאשר הועמד

בראש חברת הבנקאות האנגלו-לבנטינית, שהוקמה אז כדי לשמש הסוואה רשמית למשרד ההסתדרות הציונית שאי אפשר היה לכונונו בדרך אחרת בבירה התורכית. ננסה להראות על עמדת המוסדות הציוניים השונים—הקונגרס, שנערך אחת לשנתיים בתקופה הנדונה; הוועד-הפועל הציוני הגדול והמצומצם; המשרד הציוני בקושטא והמשרד הארצישראלי—כלפי הערבים, וכיצד השפיע המגע הישר עם הערבים על גישתם של שני האחרונים.

מאמר זה לא יוכל לעסוק כהלכה במדיניות רכישת הקרקעות של ההסתדרות הציונית בכללותה או של המשרד הארצישראלי, גם לא בשאלת העבודה, אלא במידה שהן משקפות את עמדת המוסדות האלה כלפי הערבים. אולם שני הנושאים האלה היתה להם חשיבות ראשונה-במעלה בהתפתחות היישוב, והיו להם תוצאות נכבדות בתחום היחסים עם הערבים. די לנו שנאמר בנקודה זו כי ד"ר רופין כמו גם רבים מן הציונים הרוסיים ראו ברכישת כל שטח-קרקע הבא בחשבון את המטרה המיידית הראשית אשר בה יש לרכז את כל המאמצים. בתוך כך שם היסוד הסוציאליסטי בתנועה הציונית בכללה, ובישוב הארצישראלי בפרט, דגש מיוחד בצורך "עבודה עברית". בשני המקרים פעלו מניעים פנימיים, שנבעו משיקור לים הנוגעים בצרכים המהותיים של התחייה היהודית; אבל הפלאחים הערביים המקומיים הגיבו כפעם-בפעם—החל משחריימו של הישוב החדש—במעשים של אלימות. התפרצויות אלו לא היו תוצאות רכישתן של קרקעות בפועל-ממש על-ידי יהודים בארץ-ישראל, שהרי רוב הפלאחים עצמם לא היו בעלי-קרקעות, אלא מגישומה של זו. עד כאן היו הבעלים בעיקר בעלי-אחוזות נפקדים שצריך היה לשלם להם אחוז מן היבול, אלא שלא התערבו בזכויות המרעה המסורתיות, או בצדדים אחרים של חיי-היומיום שעוררו מרירות ולפעמים סיכסוכים כאשר באו המתישבים היהודיים להתנחל על האדמה שרכשו. במרוצת הימים גילו הערבים השכנים של כל כפר או מושבה מורת-רוח גם מן הנסיונות להכניס עבודה עברית.

סיכסוכים אלה, וההתנגשויות שבאו כתוצאה מהם, נעשו קו חשוב בתמונת החיים בארץ-ישראל בשנה האחרונה לפני מלחמת-העולם הראשונה. אף-על-פי-כן היו אז בידי היהודים 2 למאה מאדמת ארץ-ישראל, ואילו מספר הפועלים החקלאיים היהודיים היה לערך 2,000, או 10 למאה מכלל השכירים שעבדו במשקים ובכפרים היהודיים.¹¹

התוצאות הזעומות של יותר משלושים שנה של מאמץ וסבל רב ודאי לא היו פרי חוסר השתדלות או חזון ככל שהדברים אמורים, למשל, במשרד הארצישראלי. הכשלונות המתמידים ואטייות ההישגים היו ביטוי למספר תופעות שהיו קלות היישוב. הראשונה היתה מריבות ומחלוקות מבית: רק בשנתיים או בשלש השנים האחרונות בכל התקופה 1880—1914 היתה איזו מידה של תיאום-פעולה והנהגה מוכרת פחות או יותר, ואלה נתגלמו במשרד הארצישראלי. הגורם השני היה דלותה המופלגת של ההסתדרות הציונית בכללותה ומיעוט האמצעים שלרשות המאמץ הממשי בארץ-ישראל, אשר המיתוס של ההשפעה היהודית הבינלאומית וההון היהודי

הגדול ניצב לעומתם בניגוד טראגי־קומי. המכשול השלישי היה חיצוני: השחיתות והסבכים של השלטון העותומאני והאיבה המתמדת למעשה, אם גם לא תמיד בגלוי, מצד השלטון העותומאני ליישוב ולהתפתחותו, שהערבים מילאו בה חלק לא־מבוטל, אם גם לא תמיד במישרים. במאמר זה ננסה להראות את ניצניה של מדיניות רשמית או רשמית־למחצה כלפי הערבים של ארץ־ישראל, הן לגופה והן במסגרת מדיניותם התורכית של הציונים. ננסה גם להצביע על הצעדים הראשונים לקראת מגע עם התנועה הלאומית הערבית בראשיתה.

ג

ההתנגשויות בין ערבים ליהודים, שבהן הותקפו, ולפעמים נהרגו, מתישבים או פועלים, ומשקיהם ובהמתם היו לבו, רבו במספר ובחומרה אחרי מהפכת התורכים־הצעירים בשנת 1908, או ביתר־ייחוד מאפריל 1909 והלאה. במידה שדובר בקונגרסים ציוניים או בעתונים ציוניים על הערבים או על בעיה ערבית היה הדבר קשור בעיקר למאורעות אלה, שדעת־הקהל הציונית הרשמית נוטה היתה למעט בחשיבותם. סיכסוכים עם כפריים ערביים, או מקרי הסתננות של בני שבטים בדווים שבאו לרעות את עדריהם על אדמה שנמצאה בבעלות יהודית, נחשבו פשוט דוגמות לנטייתם של נוודים ערבים לשדוד כ־לאימת שהשעה יפה לכך. לחילופים תוארו הללו כגילויי פרובוקציה מכוונת מצד יסודות ערביים בלתי־יציגים, אשר למען האינטרסים המשוריינים שלהם הם מבקשים לזרוע מדנים בין הערבים ליישוב העברי. הנה כך עמל ציר של פועלי־ציון בקונגרס הציוני העשירי, ש. קפלנסקי, להדגיש את איבת הערבים־הנוצרים ובעלי־האחוות הערביים, להבדיל משיתוף־האינטרסים בין האוכלוסיה היהודית והערבית בכללן. זו האחרונה הפיקה תועלת כלכלית מרובה מגידולו של הישוב. הנואם משוכנע היה כי ייתכן להשיג הבנה עם התושבים המקומיים ('mit der arabischen Demokratie').¹² זהות־אינטרסים מהותית זו היתה קו חשוב באידיאולוגיה של המפלגה הסוציאלי־דמוקרטית הארצישראלית פועלי־ציון, שבכך הזימה את ההאשמות של שאר יסודות סוציאליסטיים ביהדות הרוסית שהציונות פירושה עקירתם ונישולם של ערביי הארץ.¹³

באותה עת אמר בקונגרס הציוני העשירי ד"ר י. טהון, מן המשרד הארצישראלי ביפו, בדברו גם הוא על ההתפרצויות התכופות בין ערבים ליהודים בארץ־ישראל, כי אין להגזים בערכן וכי אין הן משקפות את העמדה העממית הערבית. לדברי טהון אשמים במהומות פקידים ועתונאים מקומיים בודדים. בדומה לקפלנסקי היה גם הוא משוכנע כי אין כל אי־התאמה בין האינטרסים היסודיים של הערבים והיהודים, ויבוא יום בו תעריך האוכלוסיה הערבית את הברכות שהביאו לה היהודים כיסוד תרבותי וכקבוצה היחידה בתורכיה הנקיה מן השימצה של כוונות פירוק וחיסול. וזאת להבדיל מן הריוח הבא לארץ מעצם קיומו של הישוב, ריוח שבחלקו הגדול הוא נופל בחלקם של תושבי הארץ הערביים.¹⁴

הוועדה הארצישראלית של הקונגרס העשירי טיפלה, בתוך השאר, ביחסי ההסתדרות הציונית והיישוב עם תורכיה והערבים. באשר לערבים הזכיר הדו"ח של ד"ר א. האוזמן, במליאת הקונגרס, את דאגתה של הוועדה ביחס ל"שאלה הערבית" נוכח החיכוכים הבאים עקב ההסתה ועקב התרעומת הנגרמת בהכרח על-ידי שינוי בעלות ושידוד-מערכות כלכלי. (האוזמן, ממנהיגי הציונים בגליציה, חזר אז מסיור בארץ-ישראל). "לדעת הוועדה חשוב הוא ביותר שגם המשרד הארצישראלי וגם הנהגת המפלגה (כלומר: הוועד-הפועל הציוני המצומצם) יעקבו בתמידות ובתשומת-לב מרובה אחרי המצב בגליל (שהיה זירת התקריות הקשות והתכופות ביותר), ויאחזו באמצעים הנחוצים". אף כי הוועדה לא העלתה כל הצעות מפורשות בדבר טיב האמצעים שצריך לנקטם, הצביעה על שני כיוונים כלליים לפעולה. ראשית, ליצור "יחסי-שכנות ידידותיים ומגע עם הערבים, ושנית, להיאבק בשיסוי והסתה מצד יריבנו על-ידי שנמסור לערבים על כוונותינו, ובייחוד על כוונות האנשים המסיתים את הערבים נגדנו מבחוץ".¹⁵

בקונגרס הציוני האחרון שלפני מלחמת-העולם הראשונה, הוא הקונגרס ה"א, שנערך בווינה בספטמבר 1913, הזכיר ד"ר חיים וייצמן את הצורך בהסברה לאוכלוסיה הערבית. גם הוא וגם יושב-ראש הוועד-הפועל, א. ורבורג, שעל אף ביקוריהם הקצרים בארץ לא היה להם נסיון בלתי-אמצעי במגע עם הערבים ושניהם השתייכו לקבוצה ששאפה לסינתזה בין הציונות המעשית למדינית, הביעו אופטי-מיות ביחס לעתיד היחסים בין היהודים והערבים הן על יסוד הקירבה בין הגזעים ותרבותיהם והן על יסוד התועלת שמפיקים הערבים מן העבודה היהודית בארץ-ישראל.¹⁶

רופין, אשר זו פעם ראשונה מאז נפתח המשרד הארצישראלי הופיע בקונגרס ציוני, סקר את העבודה הציונית בארץ-ישראל בשנים האחרונות והסביר והצדיק את קווי המדיניות שנקט משרדו. רופין הטעים כי בימים הראשונים לתנועה הציונית רווחה היתה הדעה שארץ-ישראל היא ארץ לא-נושבת. הוא רמז אפילו שהנחה בלתי-שיושבה של ארץ-ישראל דליל מאד, ואף-על-פי-כן נאלץ היישוב ללמוד מנסיגונו כי אכן קיימת אוכלוסיה מקומית. אחת המטרות הדחופות ביותר של היהודים צריכה להיות השגת יחסים של שלום וידידות עם הערביים המקומיים. אף כי עתה עושה היישוב מאמצים לתקן את המצב, הרי אפשר להשיג זאת רק במעשים ולא בדיבורים, ובפרט בגילוי טאקט והתחשבות בשעת רכישת קרקעות—יש דיוהותר אדמות שאפשר לקנותן משום שאינן מביאות תועלת לערבים בגלל שיטות המשק השונות שלהם—ועל-ידי יצירת יחסים אישיים עם אותה שכבה קטנה בחברה הערבית החולשת על העתונות הערבית ומשפיעה על דעותיהם של ההמונים הערביים.¹⁷

ד

המנהיגות הציונית הועמדה ביתר-חריפות מאנשי-השורות על חומרת היחסים בין הערבים ליהודים הודות לדו"חות מתמידים מארץ-ישראל, בפרט מן המשרד הארצי-ישראלי ביפו. כבר הזכרנו את העובדה שמאפריל 1909 גברה תכיפותן וחומרתן של התקריות, תופעה שאפשר ליחסה לתסיסה הכללית ששררה בקיסרות העותומאנית ולהידרדרות במימשל המקומי. ועם זאת היו כמה מאורעות רציניים אפילו לפני המהפכה של התורכים הצעירים. בדצמבר 1907 כבר כתב ז. ד. לבונטין אל ד. וולפסון שהאיבה ליישוב גוברת מיום ליום, תחת חסות המוצרף בירושלים והקאימקאם ביפו. "הערבים-הנוצרים המקומיים... הקימו כנופיה אנטישמית בהנהגתו של פלוני אנטון קסאר והם מנסים ככל יכלתם לפגוע ביהודים על כל צעד".¹⁸ המתיחות הגיעה לשיאה בערב חגי-הפורים במרס 1908 בהתפרצות נרחבת למדי ביפו, שעוררה התרגשות ודבריי-תגובה לא מעט בעתונים יהודיים וציוניים באירופה. שלושה חדשים לאחר מקרה זה, בהזרז אל חברי הוועד-הפועל הגדול, כתב וולפסון כי "דעתנו הקודמת, שאין ליחס חשיבות-יתר למקרה זה, אושרה על-ידי רופין", שביני-תיים הגיע ליפו. רופין טען כי עכשיו שירר שקט גמור; "אין זה נכון כלל להשוות את המהומות (ביפו) לפוגרומים ברוסיה. לדעתי היתה זו קטטה מקרית מסוג אלו המתרחשות בכל יום ויום בארצות שאוכלוסייהן מדברים לשונות שונות, ואשר הן הטרוגניות מבחינה תרבותית או דתית. תחת שנופתע על כי אירעו המאורעות ביפו, ראוי לנו שנופתע מזה שלמרות הכל היחסים בין יהודים לערבים פה בארץ-ישראל שלווים כל-כך".¹⁹

סיבה נוספת לדאגה היתה ארסיותה של העתונות הערבית כלפי היישוב והתנועה הציונית. חופש-העתונות אשר העניקה התחוקה העותומאנית של 1908 היתה לו השפעה מיידית על העתונים הערביים והאחרים, והתקפות על היישוב הופיעו כבר באותה שנה בעתון הערבי "אל-אצמע". בשנה שלאחר-כך החל העתון "אל-כרמל" להופיע בחיפה ומיד נעשה אחד היריבים הערביים הראשיים והפרועים ביותר לפעילות היהודית בארץ-ישראל, וכך נשאר משך כל השנים הנדונות בסקירתנו. אחרי אלה הלכו עוד כמה עתונים, בפרט "פלסטין" ו"אל-מונאדי" שנדפסו בארץ-ישראל, ו"אל-מוקתבס" שנערך בדמשק על-ידי מוחמד פורד עלי.²⁰ המשרד הארצי-ישראלי החליט לאחוז באמצעים יעילים על-ידי נסיון להשפיע על העתונות הערבית בדרכים שונות, ובפרט על-ידי ייזום תשובות על מאמרים אנטי-ציוניים ואנטי-יהודיים. לאחר מספר נסיונות ספוראדיים לעקוב אחר העתונים הערביים העיקריים, הוקמה לבסוף לשכת-עתונות מיוחדת. מינואר 1912 עד לפרוץ מלחמת-העולם היה משרד זה אחראי לקריאה שיטתית של העתונות הערבית, לתרגום מים לגרמנית ועברית, או להכנת המציות של מאמרים הנוגעים לציונות וליישוב ופירסום תשובות על ההתקפות הנ"ל ועל שאר מאמרים בעתונות הערבית, במגמה לשפר בחוגי הערבים את הדעה על התנועה הציונית ומטרותיה. מאמרים אלה לא

נגעו בהכרח במישרים בנושא של היישוב או הציונות, אבל אמורים היו להשיג את המטרות הנחוצות באמצעים עקיפים דווקא משום שמקורם הציוני לא היה מפורש. הזדמנויות נוספות לעמוד על דעת־הקהל הערבית המציאו הבחירות לפרלמנט העותומאני, שנערכו באוקטובר 1908, באפריל 1912 ובאפריל 1914. בחירות אלו הצריכו תיאום־פעולה עם יסודות לא־יהודיים, שכן הבוחרים היהודים בארץ־ישראל, כלומר אותם יהודים שהיו נתינים עותומאניים, לא היה מספרם מספיק אפילו לבחירת נציג אחד לפרלמנט בקושטא. ב־1908 כבר כתב רופין אל נשיא הוועד־הפועל הציוני: "אנו שותפים בהחלט לדעתך שכל נסיון מצד היהודים להשפיע על הבחירות חייב להביא קודם כל בחשבון את יחסם של היהודים אל התושבים הערביים של ארץ־ישראל"²². ועד־הבחירות היהודי החליט לשלב את מאמציו עם שני מועמדים מוסלמים שנחשבו בעלי סיכויים טובים ונסיות נוחות כלפי היהודים.²³ אבל עד־מהרה הוכיחו המאורעות כי לא נוצרים ולא מוסלמים לא יתנו את קולותיהם למועמדים יהודיים. היהודים הצליחו אמנם בבחירות של 1912 מעט יותר מאשר בבחירות של 1908, ואולם התוצאה הסופית היתה זהה למעשה: הצליחו יריביו של היישוב.²⁴

מדיניות ההנהגה הציונית היתה מכוונת בכירור לקושטא ולממשלה העותומאנית, לא רק לפני 1908 אלא גם בשנים שמיד לאחר־כך. אולם בתוך מסגרת זו התברר בהדרגה כי יש לעשות מאמצים מיוחדים לרכישת רצונם הטוב של ערביי ארץ־ישראל כגורם חשוב במשא־ומתן עם השלטון העותומאני. כל עוד יפגינו הערבים את התנגדותם למאמץ הציוני בארץ־ישראל יהיה רק סיכוי זעום לכך שיסירו השלטונות העותומאניים את ההגבלות על ההגירה היהודית ועל רכישת הקרקעות. בד־בבד עם זאת היו לחקיקה הממשלתית המכוונת נגד ההגירה היהודית ורכישת הקרקעות השפעות שליליות על יחסי הערבים והיהודים הואיל וחתרה תחת יוקרתם של היהודים, וכך נוצר מעגל סגור.²⁵

הדו"ח של יעקבסון לוועד־הפועל הגדול באפריל 1911 הצביע על מורכבותו של מצב משולש זה לאור ההתקפות של הזמן האחרון מצד צירים ערביים בפרלמנט העותומאני. "ההסתה הערבית נגדנו גברה־והלכה בזמן האחרון בתוך ארץ־ישראל ומחוצה לה. הסתה זו באה לידי גילוי בשורת מברקים אין־קץ מן הצירים הערביים ובשיאי חוגים נרחבים נגד הציונות". יעקבסון תירץ התנגדות זו כאיבה מצד בעלי־האחויות הגדולים לכל חידוש ולכל יסוד חדש. הוא טען שהפלאחים הם בעד היישוב העברי אבל קצרה ידם נגד בעלי־האחויות הפיאודליים החוששים מפני התחרות היהודית ומפני הירידה שתחול בגללה במעמדם שלהם. כן גם צריך להתחשב בעובדה שוועד־האחדות־והקידמה של התורכים־הצעירים אינו עתיד להירתע מלהעמיד את היישוב בסכנה אם תפרוץ מהפכה ערבית. יעקבסון דרש שפדי להזים את ההאשמות של האופוזיציה יחול שינוי יסודי במדיניות העותומאנית של הציונים, ביתר־ייחוד בעקרון של "תן וקח", שכן הבטחות הציונים לטובות־הנאה כספיות לשלטון העותומאני כתמורה על שירותים מאפשרות לאויבים לדבר על שוחד

ושלמונים. יתר על כן, השאלה הערבית טעונה חקירה יסודית כי הערבים הם גורם חשוב במדיניות העותומאנית ובפרלמנט, שבו יש 75 צירים ערביים אשר להם מצע לאומני טהור.²⁶

המרכז הציוני בברלין ומנהיגי התנועה בארצות שונות כבר עמדו על החילוקים הקיימים, אם לא על החיכוכים, בין הוועד-לאחדות-וקידמה ובין הערבים. בישיבה של הוועד-הפועל המצומצם ב־11 באוקטובר 1911 נגעו בשאלת טיבה המפוקפק של הפטריוטיות מצד הערבים.²⁷

מכתב-חוזר שנשלח אל חברי הוועד-הפועל הגדול במרס 1912 הסביר כי רוב הערבים נוטים לצד מפלגת האופוזיציה, "ההסכמה הליברלית". לפיכך "אין אנו יכולים לבוא לכלל הסכם מחייב עם הוועד בארץ-ישראל, כי חשובה לנו לא רק עמדת חוגי השלטון התורכיים אלא יותר מכל עמדתה של האוכלוסיה הערבית".²⁸ עמדה זו פותחה עוד יותר בחוזר הבא, שהתיחס למכתבים שנתקבלו מן המשרד הארצישראלי לאמור כי "יקרה מה שיקרה, היהודים בארץ-ישראל צריכים להימנע מהתנגד לאוכלוסיה הערבית של הארץ בבחירות בפרלמנט (שנועדו לחודש אפריל). המפלגה השלטת בקושטא היום היא כאן ומחר איננה, אבל האוכלוסיה הערבית של הארץ נשארת במקומה והמושפל הראשון שלנו צריך להיות היי-שלום עם האוכלוסיה. תלויים אנו בהסכם עם הערבים תושבי ארץ-ישראל יותר מאשר ברצון הטוב מצד השלטון המרכזי".²⁹ ראוי לציין כי זמן קצר מאד לאחר מהפכת התורכים-הצעירים כתב וולפסון בנימה דומה, והזהיר את מנהיגי הישוב מפני ברית עם איזו מפלגה מדינית שהיא. "עכשיו מפלגה זו היא למעלה, אך עם שינוי הזמנים וחילוף המסיבות אפשר שיהיו עליונים למטה ותחתונים למעלה, וכו'. יש לזכור תמיד את האפשרות הזאת ובמיוחד יש להקדיש תשומת-לב לנוטאבליים הערביים, כי בסופו של חשבון הם אדוני הארץ. אפשר שעדיין לא עלה בידם להתארגן, אבל אין ספק שגם הם יתארגנו וחלילה לנו מלבוא בברית קבועה עם הקבוצות האחרות, כי בזאת נעורר את קנאתם".³⁰ עם זאת דומה כי לא היה כל המשך למכתב זה, שנשאר בבחינת עצה בודדה. כנראה היתה זו רק מחשבה חולפת אצל נשיא ההסתדרות הציונית.

המצב המדיני נעשה מורכב יותר ויותר, ובהדרגה נתחזרר כי רק אמצעי-פשרה וויתורים בתחום המדיני והתרבותי יספקו את הערבים. בסוף 1912 החלו הערבים להביע שאיפות לשלטון אוטונומי בתוך הקיסרות העותומאנית או אפילו לפרישה גמורה ממנה. "אפשר לשמוע עכשיו ערבים מן המעמד העליון והנמוך כאחד משוחחים על הרעיון של פרישת המחוזות הערביים מן הקיסרות. איחוד כל העמים הערביים וייסודה של כלפיפות ערבית. לא יעלה על הדעת שהאוכלוסיה הערבית, שלמעשה איננה מאורגנת כלל, תחולל מרד מדיני מוצלח. אולם כיבוש על-ידי מעצמה זרה לא ייתקל מן-הסתם ברגע זה בשום התנגדות ממשית מצד האוכלוסיה".³¹ רעיון "אפשרות סיפוחן של סוריה וארץ-ישראל על-ידי אחת המעצמות הגדולות" נדון בהרחבה בעתונות הערבית בדצמבר 1912—ינואר 1913.³² ומספר לאומנים ערביים ערכו גישושים בכיוון זה בתקופה שקדמה לפרוץ מלחמת-העולם.³³

אולם הגורם המיידי שסיבך את המצב המדיני לא היה היחסים עם המעצמות הגדולות אלא גידולה של התנועה הלאומית הערבית. "עדיין אין הערבים מאורגנים, ואין כוחם מגיע לידי כך שצריך לחשוש מפניהם ולראות בהם סכנה לעבודת ההתישבות שלנו. אולם כאשר יסתיים המשבר התורכי (הרמז הוא למלחמה הבלקנית הראשונה), קרוב לוודאי שיתחזק מעמדם של הערבים. אפשר מאד שאחרי חתימת השלום תתחזק התנועה הערבית האוטונומית וקרוב לוודאי שחינוכה ואירגונה של האוכלוסיה על-ידי ה"אינטליגנציה" הערבית יתנהלו ביתר-מהירות מאשר בעבר. על כן דחוף הדבר כפליים שנשתדל מיד לחזק בכל כוחנו את מעמדנו בארץ-ישראל. אם ננצל את ההזדמנות הניתנת לנו כיום לרכוש שטח-אדמה גדולים באמת ולעבדם, אם בעשותנו כך נוכל להביא לארץ-ישראל כמה אלפי תימנים ולפחות כמה מאות פועלים אירופיים, יביא הדבר לידי חיזוק הגון של מעמדנו אשר תהיה לו חשיבות בשביל העתיד".³⁴

התזכיר שנשלח לחברי הוועד-הפועל הגדול ב-20.2.13 הקדיש תשומת-לב ניכרת לתנועה הערבית ודבריו היו מפורשים עוד יותר. אמת שהערבים אינם מאורגנים ואינם חזקים, אבל ברור שבעתיד הקרוב יעמדו התנועה הציונית והיישוב בפני אויב שיהיה הכרח להתיחס אליו ברצינות. "אם תתגבר ההכרה הלאומית של הערבים, הרי צפויה לנו התנגדות שאולי לא נוכל עוד להתגבר עליה בכסף. אם אמנם יגיעו הערבים לדרגה אשר בה יראו חרפה ובגידה לאומית במכירת אדמתם ליהודים, הרי ייעשה מצבנו קשה באמת".³⁵

יעקבסון כתב לברלין ודרש כינוס של הוועד-הפועל שסדר-יומו יכלול את הסעיף: "ערבים!!! יש לערוך מיד מסע חקירה בסוריה ובמצרים".³⁶

בחורף 13-1912 הוקמו שתי קבוצות ערביות לאומיות חדשות, המפלגה ה"אל-מרכזית" כלשון הימים ההם וועד-הריפורמה הביירותי. עדי-מהרה אסרו השלטונות העותמאניים את פעולתן של זה האחרון, ואילו המפלגה האל-מרכזית, שמרכזיה היה בקאהיר, הוסיפה לפעול עד לאחר תום התקופה הנזכרת. כפי שנמסר נשאו שני הוועדים ונתנו עם כמה מאנשי היישוב: "שני ועדים חשאיים הוקמו בארץ-ישראל בקרב הערבים: האחד למען איחוד ארץ-ישראל עם הלבנון, וזאת-אומרת עם צרפת, ואילו השני דוגל באיחוד עם מצרים, ומתוך כך עם אנגליה. ועדים אלה פנו אל יהודי ארץ-ישראל בדרישה להצטרף אליהם".³⁷

לדעת המשרד הארצישראלי צריך היה להתייחס אל הלאומיים הערביים הסוריים ביתר-רצינות מאשר אל אנשי המפלגה האל-מרכזית מקאהיר. טהון, שחזר ממצרים, טען כי אין כמעט מה למסור בדבר תנועה ערבית. "יש אמנם ועד שפועל למען האל-מרכזיות, ולא מכבר הפיץ איזה עלון, אבל נראה כי אין לוועד קשר להמונים ואין לו ארגון ברחבי הקיסרות.

"נראה כי בביירות ובדמשק התנועה הערבית רצינית יותר. הערבים-הנוצרים בביירות והערבים-המוסלמים בדמשק מרוחקים אמנם מאד אלה מאלה במטרות החיוביות שלהם, ואף-על-פי-כן משותפים הם באיבתם לזרים, הכוללת פחות או יותר את

היהודים המתישבים בארץ־ישראל. פרטים תוכלו לראות מן הקטעים מתוך העתונות הערבית שאנו שולחים בכל שבוע לד"ר יעקבסון.³⁸

הגישושים מצד הערבים סיפקו שעת־כושר אידיאלית לשגר נציג ציוני למצרים ולסוריה כדי להעריך את המצב וגם כדי ליצור יחסים אישיים עם ערבים בולטים. "כידוע לכם, זה זמן רב אנו חושבים על קשירת יחסים עם הערבים. זה זמן רב יש בדעתי לשלוח מישהו למצרים ולסוריה".³⁹ יעקבסון ביקש את הסכמתו של הוועד־הפועל והבטיח כי שלווח לא יעשה שום הסכם עם הערבים ורק יברר מה המצב וינסה להעמיד את האנשים האלה על חשיבותם של יחסי־ידדות. "קודם רציתי לנסוע בעצמי, אבל דבר זה אינו בא בחשבון. זה יהיה רשמי יותר מדי".⁴⁰

האביב של שנת 1913 היה אפוא עת לאופטימיות שפן נראה היה כי גם הערבים וגם התורכים רואים תועלת בקשירת יחסים טובים עם הציונים והיישוב. "התורכים מתחילים להבין עכשיו שהם תלויים ביהודים במידה רבה. בדומה לזה יוסבר לערבים שכדאי להם ללכת יד־ב־יד עם היהודים. נראה כי אין כל יסוד לחשוש לקשיים או אי־נעימויות בשביל המהגר היהודי לעתיד לבוא".⁴¹

יעקבסון כתב אל ליכטהיים, משנתמנה זה האחרון לעזור על־ידו בקושטא, כי הממשלה וחוגי אחדות־וקידמה יש להם יחס חיובי לציונות, אבל הם חוששים מפני הערבים: "בשיחה חשאית בין אוברארם (מלת־הצופן לחכם־באשי חיים נחום) לפוגליאגד (מילת־הצופן לווריר־הגדול טלעאת־ביי) אמר זה האחרון: 'קודם־כל עליכם להגיע להבנה עם הערבים, את השאר נעשה אחר־כך. למעשה כבר התחלנו בשיחות עם כמה מנהיגים ערביים, האומרים שגם הם בעד הסכמה אתנו. אף־על־פי כן, בעיני עדיין כל זה מעורפל ומפוקפק מאד'.⁴²

דו"חות מקושטא תיארו את הלך־הרוח בקבוצות ערביות שונות בבירה אגב הדגשה מיוחדת של הלאומנים הצעירים, הקיצוניים יותר, שעמהם עמד הארצישראלי אשר ספיר במגע מתמיד. לדברי ליכטהיים, היה בדעתם להרביץ בערבים תורה בשיטתיות כדי "להבשילם לקראת תנועה מדינית ערבית ... חוגים אלה מציעים לשתף פעולה עם היהודים. לדעתם חייבים היהודים להיעשות נתינים עותומאניים וסורים טובים. הם רואים בכך בראש־וראשונה מעין התבוללות יהודית בערבים". ספיר סבור היה כי לא יקשה להסביר ללאומיים הערביים האלה את הצורך ב"אוטונומיה לאומית ותרבותית ליהודים".

אף־על־פי־כן היה ליכטהיים ספקן מאד, בראש־וראשונה ביחס ל"תורת האחוה" היהודית־ערבית; בתוך כך סבור היה כי אפשר יהיה להפיק תועלת, בתנאי "הלך־הרוח והמצב של עכשיו", על־ידי מגע מתמיד עם הערבים, שהרי אז תימנע הממשלה מ"לדחות את שאיפותינו מפני פחד הערבים".⁴³ עוד באוקטובר 1913 התייחס ליכטהיים בספקנות גם לאפשרות של הצלחה באיזה משא־ומתן, הן מפני שלדעתו לא היה בידי היהודים להציע לערבים שום דבר של ממש הן משום שלא ידע לבטח עד היכן אפשר לסמוך על אחדים מן הערבים שעמהם עמדו הציונים במגע בקושטא.⁴⁴ בכל־זאת הסכים צריך לעשות כל מאמץ כדי לרכוש את רצונם הטוב של הלאומיים

הערבים—למשך זמן רב ככל האפשר—וביקש מכתב מיעקבסון שיורה "שצריך לארגן את ההתישבות שלנו בצורה שתשרת גם את האינטרסים הערביים, שפיתוחה של ארץ-ישראל הוא תפקיד זהה ליהודים ולערבים". רק דבר זה יוכל לשמש בסיס להמשך המשאומתן עם מנהיגי הערבים.⁴⁵

הגם שליכטהיים ראה אפוא חשיבות ממדרגה ראשונה ביחסים טובים עם הערבים, לא השתעשע בתקוות יתירות לכינונם לאורך-ימים. "הערבים הינם, ויוסיפו להיות, יריבינו הטבעיים. הרוח השמית המשותפת' חשובה בעיניהם כקליפת-השום, ממש כמו שהסולידאריות המוסלמית חשובה בעיניהם כקליפת-השום. יכול אני רק להזהיר בכל לשון של אזהרה מפני דמיון-שווא היסטורי או תרבותי, שיוכל לגרום לנו נזק חמור. הערבים אינם זקוקים לתחייה שמית. הם זקוקים לשלטון מסודר, למסים צודקים ולעצמאות מדינית... בשבילם היהודי הוא מתחרה...

"במצב שכזה מובן שעלינו לעשות כל מאמץ לבלימת האיבה הערבית". בתוך השאר הציע ליכטהיים כי לשם כך "יחדרו הצעירים שלנו כאן, בבירות ובקאהיר למועדונים (של הלאומיים הערביים) ועל-ידי כך ייצרו אווירה נוחה עד כמה שאפשר".⁴⁶

תזכיר "סודי ביותר" של הוועד-הפועל המצומצם סיכם את המצב כפי שהיה בנובמבר 1913. "המאמצים הלאומיים-האוטונומיים של האוכלוסיה הערבית בסוריה ובארץ-ישראל לבשו בזמן האחרון אופי מפורש הרבה יותר. בתוך כך נאלצת תורכיה בגלל חולשתה לנקוט יחס פייסני הרבה יותר כלפי הערבים, כפי שאנו יכולים לראות מתוך ההחלטות האחרונות של הממשלה. אי-אפשר לקבוע בדיוק עד היכן מגיע כבר אירגונה וכוחה של התנועה הערבית. אף אם כיום אינה נראית חזקה, אין לשער מה תהיה התפתחותה בעתיד. אנו חייבים להתחשב בתנועה זו, כמובן, הרבה יותר מכפי שהתורכים מתחשבים בה. לכן אחד התפקידים הדחופים ביותר צריך להיות נסיון להגיע לכלל הסכם אתה. האמצעים שברשותנו הם יחסים אישיים עם חוגים בעלי-השפעה, הפעלת השפעה על העתונות, מוסדות ציבוריים שיש לערבים גישה עליהם (כמו למשל הבנקים ומשרד-הבריאות שלנו),⁴⁷ הסכמים ספציפיים עם דברי הערבים. כידוע לכם, כבר פעלנו בכיוון זה. עכשיו יש להמשיך בעבודה זו באופן שיטתי ובקנה-מידה גדול יותר. נראה שאנו יכולים לסמוך על הבנתו של הברון (אדמונד דה-) ריטשילד ועל שיתוף-הפעולה מצדו בכיוון זה.⁴⁸ לדעתנו, אפשר להגיע להסכם עם הערבים על-פי הקווים שגורמו למעלה. כידוע לכם, הרי ההחלטה שחפצנו בה בנוגע להגירה היהודית אכן נתקבלה בקונגרס המנהיגים הערביים שנערך בפאריז ביוני השנה, שבו נכח מר הוכברג.⁴⁹ מספר מגעים שקשר מר יעקבסון עם מנהיגים בודדים בקושטא, כמו גם דו"חות שקיבלנו בזמן האחרון, מאשרים את הסברה שלנו (בנוגע לאפשרות הסכם עם הערבים). ד"ר יעקבסון יצטרך לנסוע מקושטא לארץ-ישראל ולבירות (בקשר לזה). סוקולוב, שיבקר בארץ-ישראל במשך החורף, יקדיש תשומת-לב מיוחדת לשאלה זו.⁵⁰ סוקולוב כבר ידע היטב על הבעיה, וכן ידע מה-חשוב הוא להוכיח את התאמת האינטרסים בין היהודים לערבים. הוא ידע על המאמצים הנעשים כדי להוכיח שאין

היהודים באים לארץ־ישראל כדי "לגרש או לחסל את האוכלוסיה הערבית" אלא שעל־ידי הנהגת שיטות חקלאיות חדשות "אנו מאפשרים לפלאח להתפרנס ממשק קטן יותר", ודבר זה "ברור שיאפשר שכנות הדוקה בין שני היסודות".⁵¹

אולם אפילו בשלב זה דחה הוועד־הפועל המצומצם, שדן בעתונות הערבית בישיבה שנערכה ב־28 בנובמבר 1913, החלטה בדבר הדרך בה תופעל השפעה על העתונות הערבית, וזאת עד שיתקבלו הדינים־ההחשבונית של יעקבסון וסוקולוב. באותה ישיבה הוחלט פשוט שצריך רופא מיוחד לפעול בקרב הערבים הסובלים מטראכומה כדי לקדם יחסים טובים בין יהודים לערבים.⁵²

לבסוף נסע סוקולוב לארץ־ישראל רק באביב 1914, כחבר בוועדה של ציונים שנשלחה לצרכי בקורת ("Zwecks-revision"). לוועדה היתה תכנית־פעולה רחבה אשר בה היה הסעיף הרביעי "שאלות מדיניות־ארגוניות". הסעיף כלל את הדברים הבאים: יחסים עם האינטליגנציה והאוכלוסיה הערבית; פועלים ערביים במושבות העבריות; יחסים עם העתונות הערבית; קבלת ילדים ערביים לבתי־ספר עבריים;

מוסדות ציבור (בתי־חולים, בתי־הבריאות ע"ש נתן שטראוס וכו'); התעמתנות.⁵³ בפברואר 1914 עדיין לא יכול הוועד־הפועל המצומצם להשיג שום התקדמות ממשית. "נמשכים מאמצינו לקיים יחסים טובים עם הערבים (ז. א., כפי הנראה, למרות המתיחות הגוברת בארץ־ישראל, מקום שהיו לא מכבר כמה תקריות רציניות). מחוסר בסיס ממשי, יש למאמצים האלה ברגע זה אופי כללי ואפשר לציין רק מאורעות בעלי חשיבות ממדרגה שניה. אף־על־פי־כן אלו הן נקודות עיקריות שאפשר לפעול בהן".⁵⁴

ביוני קיבלו חברי הוועד־הפועל הגדול דין־וחשבון על מימצאיו של סוקולוב: "החריפה השאלה של ביסוס היחסים שלנו עם האוכלוסיה הערבית. בנקודה זו רצוננו להדגיש שלא יהיה זה נכון לדבר על אנטישמיות במובן השגור על פינו. כמובן, אינני מתחשב ביחידים. הערבים המתונים, שלדעתם אין המצב הנוכחי נורמלי, מדגישים את המוצא השמי המשותף שלנו, מכירים היטב בחשיב בותנו בארץ־ישראל כיסוד מעורר ומחנך, ומעריכים את היתרונות שבפעולה התרבותית היהודית בניגוד לנוצרי, שממנה חששו תמיד. עם זאת, אין הם מסתירים את העובדה שכיום הופיע בארץ־ישראל כוח שאם גם מן הבחינה המספרית ערכו קטן מאד, בהשוואה ליישוב הערבי (המקומי), הרי מצד האיכות כבר קיבל ממדים כאלה שאין הם (הערבים המתונים) רואים אפשרות לעצמם להתנגד להם. הם דורשים מאתנו שנכוון ונארגן את עבודת ההתישבות שלנו בצורה שתביא לידי קידומו של היישוב הערבי. אמת, אפילו עכשיו עבודת ההתישבות שלנו—והאדונים האלה יודעים זאת היטב מאד—מביאה ממילא לשיפור מצבו הכלכלי של היישוב הערבי: במושבות על־ידי העשרת הפלאחים שמסביב, ובערים על־ידי האשראי של הבנקים שלנו. אולם עכשיו דרושים צעדים נוספים בכיוון זה. הם רוצים שנעמיד את בתי־הספר שלנו לרשות ילדיהם, שילמדו בהם ערבית באופן אינטנסיבי, שנדאג לפלאחים, שהון יהודי ולא נוצרי יפעיל את הזכיונות הגדולים, וכו'.

"אין כל ספק שהשאיפות האלו הולמות בהחלט את האינטרסים שלנו. אילו יכולנו לנהל פעולת התישבות כמעצמה גדולה, באמצעים העומדים לרשותה, הרי היו האינטרסים שלנו עצמנו מחייבים אותנו לנהוג בדיוק בצורה זו".⁵⁵

סוקולוב נתן ראיון לנ. מלוז, שהיה לא רק חבר יהודי במפלגה האל-מרכזית ופקיד במשרד הארצישראלי אלא גם השתתף מכבר ולעתים קרובות בעתונות הערבית. בראיון זה, שנדפס ביומון הקאהירי "אל-מוקטם", הסביר סוקולוב כי המהגרים היהודיים לארץ-ישראל באים לא ככוח מישב זר אלא כאנשים החוזרים למולדתם. בתשובה למאמר זה אמר מזכירה של המפלגה האל-מרכזית, הפיביי אל-עזם, שדבריו של המנהיג הציוני אינם הולמים את המציאות בשום פנים: "נהפוך הוא, אנו רואים איך היהודים מתבדלים לגמרי מן הערבים בלשון, בבת-הספר, במסחר, במנהגים, בכל חייהם הכלכליים. באותה צורה ניתקו את עצמם מן השלטון המקומי, אשר מהגנתו הם נהנים, עד שהתושבים רואים בהם גזע זר". זו הסיבה לתרעומת של ערביי סוריה וארץ-ישראל נגד ההגירה היהודית. "הערבים עדיין לא עשו שום צעד בדרך לתחייתם הלאומית... לכן נראה להם שהיהודים מאיימים על עצם קיומם. רבים רואים גם סכנה מדינית בזה שהיהודים שומרים על נתינות זרה ובדרך זו הם כובשים את הארץ בשביל מדינות זרות... הנוער בארץ-ישראל חוזר כבר ברעיון של התלכדות לצורך המאבק נגד התנועה הציונית. אין אנו סבורים שהיהודים והציונים המשכילים ילעגו לתנועת-ההגנה של הנוער והאינטליגנציה הערביים".⁵⁶

למרות האיום הזה בכוח-הזרוע כדרך עיקרית או דרך ממשית יחידה להתנגד ליישוב-איום שפבר נופפו בו מנהיגים ערביים—עדיין לא היה הוועד-הפועל הציוני יכול להחליט בקיץ 1914, ערב התפרצותה של מלחמת-העולם, בדבר איזו מדיניות ברורה או איזו דרך לטפל בשאלה הערבית. החלטה מעין זו נדחתה עד לכינוס הוועידה המתוכננת עם הנכבדים הערביים, שאף היא נדחתה פעמים אחדות עד אשר נשכחה מלב עם פרוץ המלחמה.⁵⁷

רק יעקבסון ועוזריו בקושטא קרובים היו לערבים, שעם הרבה ממנהיגיהם קשרו מגע אישי, במידה שהספיקה להם להתמיד במאמצייהם ליצור יחסים ידידות עם מנהיגים וקבוצות ערביים רבים ככל האפשר. הנציגים הציונים בקושטא ערים היו כולם לנזק שיוכל להיגרם לענין הציוני וליישוב, ואשר נגרם בפועל-ממש, על-ידי הערבים, בפרט בתחום היחסים העותומאניים: תקנות הגירה ורכישת קרקעות, ייצוג בפרלמנט ובשאר מוסדות, וכיוצא באלה. אבל גם כאן היו כמה גורמים שהכבידו על הציונים והכשילו. ראשית, האמצעים המבוטלים שהיו ברשותם, שעמדו בניגוד בולט לדרישות הערבים; שנית, הסיבוכים ודו-הפרצופיות שבעסקי-הפוליטיקה התורכים; ושלישית, מורכבותן של הקבוצות הערביות, שלא היו מאוחדות במדיניות מוגדרת אחת במה שנוגע לארץ-ישראל ולציונים וגם לא העמידו חזית הומוגנית באשר להגשמת שאיפותיהם הלאומיות שלהם. כמו שכתב יעקבסון עצמו במאי 1914, לאחר חמש-יחצי שנים של מגע אישי עם מנהיגים ערביים שונים: "יש לנו כאן מגע עם אדונים אחדים הקוראים לעצמם ראשים ומנהיגים של הקבוצות הערביות

השונות. כל אחד מהם טוען שהוא הוא האמיתי, האמיתי היחיד, החשוב... אין כל אפשרות לדעת מה מידת האמת בדבריהם, מה מאחריהם. אין להם ארגון א ח ד.⁵⁸ אבל זה היה רק צד משני בדילמה: ברור היה שהמכשול העיקרי הוא אולטימטום הגמורה של הציונים למלא את דרישות הערבים הן בשטח התרבותי והן בשטח הכספי. הפתרון היחיד היה תמון בהשגחה, "להבטיח להקדיש עיון רציני לכל דרישותיהם; לדבר בלי הפסק על כך ששני הצדדים זקוקים להסכם של קיים; לדרוש להימנע מכל דבר שעלול לסכן את ההסכם הזה להבא: פולמוסים בעתונות, התקפות בפרלמנט, פטיציות המוניות".⁵⁹

גם המשרד הציוני בקושטא הציע לערבים את דרך המחשבה הבאה: "השאלה הערבית נרחבת הרבה יותר משאלת ארץ-ישראל. אם יניחו לנו הערבים לרכוש קרקעות בארץ-ישראל ולהתישב (ענין שבמהלכו יש לדאוג באיזון צורה שהיא לפלאחים), הרי באמצעותנו יוכלו לזכות ברצועה הטובה של העתונות האירופית, ובסופו של דבר ברצון הטוב מצד חוגים כספיים יהודיים לפיתוח התנועה הערבית". "השאיפות הלאומיות הערביות לאורך-זמן, התרבותיות והמדיניות כאחת, הקמתה של קיסרות ערבית גדולה", לא תבואנה, כמובן, על סיפוקן מן הטעם הכפול שאינן מתיישבות עם שאיפות היהודים בארץ-ישראל ושהן חסרות-אמצעים—אבל "הדיונים שלנו מתנהלים בכיוון זה". הערבים ידעו זאת היטב. אך כל אחד משני הצדדים הצהיר שהוא בעד עיון משותף בשאלה כדי להגיע להבנת דרישותיו של הצד השני וכדי לפעול למען הסכם. ברור היה כי שני הצדדים מצדדים בטכסיס-השגחה, הציונים כדי לעכב את ההתקפות הערביות בפרלמנט ובעתונות, והערבים כדי להפיק מן היהודים תועלת רבה ככל האפשר בטרם יתפלגו שביליהם לבלי השיב. הפקידים הציונים בקושטא הסיקו מתוך שיחותיהם עם הערבים שהללו "רואים בנו כוח מסוכן לעתיד והם חוששים כי נגשל את הערבאות", בעוד אשר הם עצמם תפסו את כוחה הגובר של הלאומיות הערבית וראו אופטימיות מופרזת בפסק-דינו של הווליי של ביירות, סאמי בפיר ביי, שאמר להם שאת כל הערבים אפשר לקנות בכסף ושהתנועה הערבית כלי-כולה "מנהיגים בלתי-חשובים שאין להם צבא".⁶⁰

(סוף בחוברת הבאה)

הערות

1. השתמשנו בחומר שכולו ציוני, בעיקר זה הנשמר בארכיון הציוני המרכזי (להבא א.צ.מ.) בירושלים. חליפת-המכתבים של הוועד המרכזי הציוני, הן בקלן (צ2) הן בברלין (צ3), וזו של המשרד הארצישראלי ביפו כמו גם פנקסיו של זה (ל2) נתנו אפשרות למחקר יסודי ורצוף של עמדת ההסתדרות הציונית ונציגיה בארץ-ישראל כלפי התנועה הלאומית הערבית. למעשה כבר נגע בנושא פ. א. הלסברג, "השאלה הערבית במדיניות ההנהלה הציונית לפני מלחמת העולם הראשונה" (שיבת ציון, תשט"ו—תשט"ז), ע"ע 209—161, וכן גם נ. י. מנדל, "נסיונות להסכמה ערבית—ציונית, 1913—1914", *Middle Eastern Studies*, 1965, ע"ע 238—267. נ. מנדל פירסם מאמר גם ב-St. Antony's Papers מס. 17 (ע"ע 108—77), "התורכים, הערבים וההגירה היהודית לארץ-ישראל, 1882—1914".
2. לשון אחרת, שטח הוזה למעשה עם זה שנועד לקיסרות הערבית. אשר לנגיב עוזרי

- וספרו; ל"ליגה של המולדת הערבית", שפירסמה שני קולות-קוראים, האחד מופנה אל המעצמות והשני אל הערבים; וליווין יונג, לשעבר פקיד צרפתי בהודו-סין, שפירסם ב-1906 את *Les puissances devant la révolte arabe, la crise mondiale de demain*, ראה א. חוראני, *Arabic thoughts in the Liberal Age*, אוקספורד, 1962, ע"ע 9-277; וכן האנתולוגיה *Arab Nationalism—an anthology* בעריכת סילביה ג. חיים, קליפורניה, 1962, ע"ע 29-30.
3. א. חרמוני, "התנועה הערבית ומגמותיה", השילוח טו, תרס"ה, ע"ע 377-390.
4. *Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des 7. Zionistenkongresses*, להבא SPVZK, ע' 2. נוספות בשאלה באותו קונגרס ראה שם, ע"ע 1-100.
5. המחבר היה י. אפשטיין. (השילוח יז, ע"ע 193-206).
6. מ. שנקין אל מ. אוסישקין 12.9.05 א.צ.מ., 24/111.
7. יוסף אל-ח'אלדי, במכתב אל הרב-הראשי של צרפת, צדוק כהן, ציין את האפשרות של תנועה עממית שתהיה מכוונת נגד הגשמת הציונות. צדוק כהן העביר את המכתב אל הרצל, שהשיב במישרים לח'אלדי ב-19.3.99, ר' איגרות הרצל, ירושלים, 1957, ע"ע 10-309. הש' גם כתבי הרצל, אלטניילנד.
8. ת. הרצל, היומן ג, ת"א, תש"ד. תאריך הרישום הוא 5.3.04. אשר לתכנון, הש' דרישותיו של עזורי. אשר לרישומים נוספים המזכירים את הערבים ראה שם, 20.2.97, 9.10.98, 29.3.03.
9. להסתדרות הציונית היה בארץ-ישראל נציג בלת-ירשמי מיולי 1903 כאשר פתח ז. ד. לבונטין ביפו חברת-בת של בנק ההסתדרות הציונית, הוא אוצר-התישבות-היהודים. בתוך 3 שנים נפתחו סניפים של חברת-בת זו, היא חברת אנגלו-פלשתינה, בירושלים, ביירות, חיפה וחברון. הדו"חות של לבונטין להרצל ולירשו ד. וולפסון נגעו בכל הצדדים של המצב בארץ-ישראל.
10. עוד ב-1905 הביע ר' בנימין את השקפותיו על השאלה הערבית, שהיטב עמד על חריפותה, בעוד אשר חנקין ומלול כאחד היו בעלי נסיון רב עם הערבים שאותם הכירו ממגע מתמיד והדוק משך שנים רבות.
11. היישוב העברי בארץ-ישראל מנה ב-1914 קרוב ל-85,000 נפש מתוך כ-700,000 אוכלוסים בסך-הכל. רובם הגדול של היהודים היו מן היישוב הדתי הישן ולא דווקא מן היישוב ה"לאומי" החדש. זה האחרון מנה 12,000 נפש ב-43 כפרים ומושבות ואולי עוד 20,000 נפש בערים, שריכוזן החשוב ביותר היה ביפו. הש' גם מנדל, ר' למעלה.
12. SPVZK 10, ע"ע 2-81.
13. הש' י. בן-צבי, פועלי-ציון כעליה השניה, תל-אביב 1950, ע"ע 98-103. לדעותיו של טהון והמשרד הארצי-ישראלי, ר' להבא.
14. SPVZK 10, ע"ע 1-90.
15. שם, ע' 258.
16. SPVZK 11, ע"ע 10, 159. גם האוניברסיטה העברית שלעתיד-לבוא אמורה היתה למלא תפקידה עליידי שתקבל סטודנטים ערביים (שם, ע' 305).
17. שם, ע"ע 213 וגו'.
18. ראה פרטיכל המושב של הוועד הפועל הציוני הגדול בימים 8.11-9.8.11 (א.צ.מ., 2: 237). הקונגרסים הציוניים היו פתוחים לקהל וקיבלו פירסום נרחב לא רק בעתונות היהודיים אלא גם בעתונות הלא-יהודית, ולא רק באירופה אלא גם במזרח התיכון.
19. ז. ד. לבונטין אל ד. וולפסון, 18.12.07, א.צ.מ., 125/31.
20. א.צ.מ., 2: 151.
21. העתונות האנטי-ציונית בסוריה ובמצרים העתיקה חומר רב, כמעט מלה-במלה, מן העתונות הערביים בארץ-ישראל, ובפרט מ"אל-כרמל".
22. החומר החדשי הראשון "אל האיגודים הארציים והמיוחדים של ההסתדרות הציונית"

- נכתב ב־24.1.12 (א.צ.מ., 3: 425), ואילו החוזר הראשון אל חברי הוועד־הפועל הגדול (להבא ועה"פ) ואל הוועידות הציוניות השנתיות היה מתאריך 2.9.08 (אשר לחוזרים הלך לתקופה 14—1908 ראה א.צ.מ., 2: 24א—ו).
23. א. רופין אל ד. וולפסון, 24.9.08, א.צ.מ., 2: 437, הש' הלסברג, ר' למעלה.
24. א. רופין אל ד. וולפסון, 6.10.08, 19.10.08, א.צ.מ., 2: 437.
25. א. רופין אל הוועד־הפועל הציוני המצומצם, 18.2.12, א.צ.מ., 3: 1447, ואל י. ל. מאגנס, 23.5.12, א.צ.מ., 2: 466 (בהמשך הדברים יציין הוועד־הפועל הציוני תמיד את ה"מצומצם", להבדיל מן ה"גדול").
26. פרטיכל ישיבת הוועד־הפועל הגדול מיום 27.4.11, א.צ.מ., 2: 247.
27. פרטיכל, א.צ.מ., 3: 363, מקור הידיעות היה טהון.
28. חוזר מתאריך 1.3.12, א.צ.מ., 2: 111.
29. חוזר מתאריך 8.3.12 שם. מכתבו של רופין אל הוועד־הפועל הציוני, שהיה מקור ההצהרה הזאת ואשר הועתק כמעט כלשונו, נכתב ב־18.2.12, א.צ.מ., 3: 1447.
30. ד. וולפסון אל א. רופין, 12.9.08, א.צ.מ., 1 ו 126/1.
31. מכתב חוזר אל חברי הוועד־הפועל הגדול, 9.12.12, א.צ.מ., 2: 24 IV. מקור הידיעה היה מכתבו של טהון אל הוועד־הפועל הציוני, 19.11.12, א.צ.מ., 2: 479.
32. חוזר כנ"ל, 28.1.13, א.צ.מ., 2: 24 V.
33. ההשפעה הגוברת של צרפת בארץ־ישראל ובסוריה עוררה את הוועד־הפועל הציוני להדגיש את הצורך בפעילות מדינית ציונית בחוגים הממשלתיים והרשמיים בצרפת. (פעילות ציונית התנהלה כבר במידה ידועה—בצורה חובבנית ומקרית למדי—בלונדון ובברלין). ראה תזכיר הוועד־הפועל המצומצם אל חברי הוועד־הפועל הגדול, נובמבר 1913 (א.צ.מ., 3: 341).
34. חוזר מס. 12 אל הפדרציות הציוניות, פברואר 1913, א.צ.מ., 3: 425. החוזר היה מבוסס על מכתבו של טהון אל הוועד־הפועל מיום 29.1.13, א.צ.מ., 2: 482.
35. א.צ.מ., 2: 24 V. חלק גדול ממכתבו של טהון מיום 20.1.13 הובא כלשונו.
36. ו. יעקבסון אל הוועד־הפועל המצומצם, 4.2.13, א.צ.מ., 3: 45.
37. י. נופך אל ו. יעקבסון, 6.3.13, א.צ.מ., 3: 45. מקור הידיעות שלו היה מכתב מאת א. אייזנברג, מתישב מרחובות, אל חתנו ג. פרומקין, שלמד אז בקושטא.
38. א. רופין אל י. נופך, 1.4.13, א.צ.מ., 2: 486. המכתב בא בתשובה על שאלותיו של נופך לאחר שקיבל את הידיעה הנ"ל מפרומקין. טהון פירט את מספר החברים הארצי־ישראליים במפלגה האל־מרכזית במכתב אל הוועד־הפועל הציוני, 8.4.13 (שם). ראוי לציין שמנהיגי המפלגה היו בעיקרם ערבים סוריים שהיו בגולה במצרים.
39. ו. יעקבסון אל ר. ליכטהיים, אז מזכיר של מרכז ההסתדרות הציונית בברלין, 10.4.14, א.צ.מ., 3: 45. אשר לכוונותיו של יעקבסון, הש' למעלה.
40. שם. לכן שיגר יעקבסון את ש. הוכברג; ראה פ. אלסברג, כנ"ל, מ. מנדל, כנ"ל.
41. ו. יעקבסון אל ר. ליכטהיים, 17.4.13, א.צ.מ., 5: 1/3. אותו יום יצא ש. הוכברג לקאהיר לשירותיו עם "בעלי־השפעה בתנועה הערבית". י. נופך אל א. רופין, 17.4.13, שם.
42. כמו למעלה, 25.9.13, א.צ.מ., 3: 47.
43. ר. ליכטהיים אל הוועד־הפועל הציוני, 9.10.13, שם.
44. כמו למעלה, 14.10.13, שם.
45. כמו למעלה, 28.10.13, שם.
46. כמו למעלה, 20.11.13, שם. כך היה מלול, למשל, כפי שצוין במקום אחר, חבר במפלגה האל־מרכזית.
47. אחת השאלות השנויות ביותר במחלוקת, שעוררה הרבה ויכוחים פנימיים בקרב הציונים, היתה אם מותר להניח לא־יהודים להשתמש במוסדות כגון בנק אנגלו־פלשתינה, שתכליתו

- המפורשת היתה לעזור לחקלאות של היהודים בארץ-ישראל ולמפעלי המסחר והחרושת שלהם. 48. "הברון" תמיד שאף ליחסי-ידידות עם הערבים ותרם ביד נדיבה לא רק לתושבים היהודיים אלא גם ללא-יהודים במקום; כך עשה שוב גם בביקורו בארץ-ישראל ב-1914 (א) רופין אל הועה"פ, 2.3.14, א.צ.מ., 2ל: 515). קשריו ושיתוף-הפעולה מצדו כמו גם מצד החברה-להתיישבות-היהודים (יק"א) עם ההסתדרות הציונית, ובפרט עם יעקבסון ורופין, היו תופעה חדשה. עתה הציע רוטשילד סכום של 15,000 פראנק לצרכי השפעה חיונית על העתונות הערבית, והסכים לשתף פעולה עם הציונים ברכישת אדמות בארץ-ישראל. הש' א. רופין אל ו. יעקבסון, 8.8.13, א.צ.מ., 5ל: 15; (ו. יעקבסון ?) אל ה. פראנק, 7.7.14, שם.
49. ראה נ. מגדל, למעלה, וכן "התורכים, הערבים וההגירה היהודית לארץ-ישראל", הש' הערה 1 למעלה.
50. א.צ.מ., 33: 341 (2ל: V 24). אשר לישיבות שנוהלו או נזומו על-ידי יעקבסון בקושטא ראה למשל הדו"ח על אסיפה שנערכה במשרדו של העתון שבפיקוח ציוני *Le Jeune Turc*, שנשלח למרכז ההסתדרות הציונית יחד עם מכתבו של יעקבסון מיום 27.3.11, א.צ.מ., 23: 11. נחום סוקולוב היה חבר הועה"פ המצומצם.
51. נ. סוקולוב אל מ. נורדאו, 5.10.13, א.צ.מ., 33: 32.
52. א.צ.מ., 33: 356. תגובת לאומיים ערבים על הצעה זו שלא ממין הענין אפשר למצוא במאמרו של חפי ביי אל-עזם, הש' הערה למטה.
53. א.צ.מ., 2ל: VI 24.
54. דו"ח סודי אל חברי הועה"פ הגדול, 27.2.14, שם.
55. דו"ח הועה"פ המצומצם, 5.6.14, שם. אשר לנושאים המוזכרים בציטטה ראוי לציין: (א) כבר היה ידוע שמנהיגים ערביים בקושטא הביעו בפירוש משאלה להסכם עם הציונים כי ראו בכך תועלת לתנועתם, כך ר. ליכטהיים אל א. רופין, 24.4.14, א.צ.מ., 33: 65; (ב) כמה תלמידים ערבים אכן למדו בבתי-ספר יהודיים בירושלים, במקוה-ישראל וכו'; (ג) כמה אנשים ביישוב, בפרט אליהו ספיר, דורשים היו זה עשר שנים ויותר ללמד ערבית בבתי-הספר העבריים; (ד) חריפותה של הבעיה הערבית כבר צוינה במושב הועה"פ המצומצם שנערך ב-21.5.14, א.צ.מ., 33: 357.
56. שני המאמרים, שנדפסו ב*אלימוקטב*, האחד ב-10 באפריל והשני ב-14 בו, הוכללו ב-"Anlage aus der Arabischen Presse" ששלח המשרד הארצישראלי, לשכת-העתונות, אל מרכז ההסתדרות הציונית בברלין. האיום של חפי ביי אל-עזם באלימות נגד הישוב לא היה תופעה חדשה, כפי שאנו יכולים לראות מתוך איומים דומים שהשמיע שופרי אל-עסלי ב-1911. הש' גם א. ש. יהודה אל א. ורבורג 31.8.11, א.צ.מ., 2ל: 24 III, וכו'. בקשר למאמרים אלה ראה: חפי ביי אל-עזם אל נ. מלול 29.4.14, ונ. מלול אל א. רופין ונ. סוקולוב, א.צ.מ., 6/A18/14.
57. תולדותיה של תכנית הוועידה נדונו אצל נ. מגדל, ר' למעלה, ולכן אין טעם לחזור על הדברים אלא במידה שהם הכרח גמור להבנת הנושא שלנו. עוד בהיותו בארץ-ישראל הסביר סוקולוב לרופין כי בשום פנים אסור למשתתפים היהודיים בוועידה לחייב את עצמם או את ההסתדרות הציונית. זו צריכה להיות רק "הנסיון הראשון להסכמה אישית". נ. סוקולוב אל י. צ'לנוב, 5.7.14, א.צ.מ., 33: 389. צ'לנוב תבע בתוקף שלא להיכנס בשום התחייבויות. (י. צ'לנוב אל ו. יעקבסון, 6.7.14, א.צ.מ., 33: 49).
58. ו. יעקבסון אל א. רופין, 3.5.14, א.צ.מ., 2ל: 34 II. הש' גם ספקותיו של ליכטהיים, למעלה.
59. ר. ליכטהיים אל מרכז ההסתדרות הציונית, 28.4.14, א.צ.מ., 33: 48, ואל הועה"פ הציוני 28.5.14, א.צ.מ., 33: 31 II; גם ר. ליכטהיים אל ו. יעקבסון, 7.6.14, א.צ.מ., 3ל: 49.
60. ר. ליכטהיים אל הועה"פ הציוני 28.5.14 (ראה הערה הקודמת).

שמואל אביצור: חלומות ג'מאל פחה והישוב העברי

בעיני הישוב העברי בארץ הצטייר ג'מאל פחה, מפקדה התורכי של החזית בימי מלחמת-העולם הראשונה ומושלה-הכללי הכללי-כול של סוריה וארץ-ישראל, כחיה צמאת-דם או כמפלצת איומה. ואין הבדל אם בא הדבר מתוך "נסיון אישי"—של ותיקים וקשישים שהכירו, או דימו להכיר, את ג'מאל או את עושי-דברו וחזו מבשרם את תלאות המלחמה, על מצוקתה ורדיפותיה—או אם בא מתוך התרשמות בלתי-אמצעית, הנוונה מסיפורים או ספרים של בני התקופה.

רק על-ידי ניפוי הנתונים, בדיקת העובדות, ניתוח התהליכים, התמצאות בגורמים ובמסיבות והשוואתם למקומות, ואישים, אחרים הנתונים בתנאי מלחמה, חוקיה ונהגיה, בחזית או בסמוך לה, נוכל להבין מי היה האיש, כיצד פעל, מה—ומי—הניע אותו להחליט ולעשות כך או כך. ורק אז נוכל להבין לפי איזה שיקולים ודחפים נהג, ומה היה עושה תחתיו מצביא אחר בעתות מלחמה בפניה אחרת של העולם, וכיצד היה מגיב מנהיג צבאי זה—או מישהו מחבריו התורכיים בפיקוד העליון—כשהיה גלעל למצב בו היו נתונים הצבא התורכי ומדינתו בימים ההם.

נוסף למניעים צבאיים-מלחמתיים טהורים—שלא תמיד יכלו אורחים לעמוד עליהם ולהבינם, בייחוד יהודים, שלא היה להם ענין להקריב את עצמם ואת רכושם למען הקיסרות העותומאנית וחשו בעיקר בטיבן של דרכי-ביצוע פוגעות ואכזריות של פקודות, שלגופן יכלו להיות הגיוניות או מחויבות-מציאות—היו לג'מאל מניעים אישיים משלו, וחשיפתם תיטיב להאיר מה שהתרחש באותה תקופה בארצנו אף גם את התנהגותו-*"מהלכיו"* של ג'מאל *"הגדול"*¹ כמו גם של עמיתיו בממשלה, בפיקוד הצבאי העליון ובצמרת מפלגתו, היא *"אחדות וקידמה"*.

המהפכה התורכית הראשונה (1908) והשניה (1909) היתה מעשה-ידיהם של קומץ קצינים, רובם מחילות-מצב של מקידוניה, שגמרו אומר להפיל את הממשלה הריאקציונית, לשחרר את תורכיה משחיתות ונחשלות וממילא גם לפלס דרך להשתלטותם-הם על המדינה—למעשה, אם גם עדיין לא להלכה. במהפכה השניה גם הדיחו את *"שולטן-הדמים"* עבד אל-חמיד השני והמליכו את מוחמד רשיד תחתיו.

בראש הכוח העולה של אנשי-הצבא בלטו כמה אישים ומהם נתגבשה צמרת המפלגה, הפיקוד הצבאי והממשלה. לבסוף התרכז השלטון בידי אנוור, טלעאת וג'מאל.

אחמד ג'מאל פחה נולד ב־1872 באי מטילני, הוא לסבוס, שאז עוד השתייך לתורכיה. אביו, איש קושטא, שירת בצבא ולא נמנה על הקצונה הגבוהה. הבן הלך בעקבות האב, נכנס לשירות הצבא, וכבר בשנת 1893 קיבל דרגת סגן. לאחר שעבר קורס מיוחד בבית-ספר צבאי, עלה ב־1896 לדרגת סרן במטה הכללי וכעבור שנתיים נעשה

"רב־סרן־משנה" (היתה פעם דרגה כזו), וכעבור שבע שנים, לאחר שרות בתראקיה, (הגנת אדירנה, היא אדריאנופול, במלחמה עם היוונים ב־1898), הוא מתגלה בדרגת רב־סרן ממש בחילות־המצב של מקידוניה—ערש התנועה של "התורכים הצעירים" שהוא היה ממחולליה ועלה אל צמרתה. עם המהפכה עלה לדרגת סגן־אלוף ומונה לתפקידי־מפתח במינהל הצבאי והאזרחי כשליחה הנאמן של מפלגת "אחדות וקידמה" (שמה של מפלגת התורכים־הצעירים). בזמנים שונים נתמנה מושל עדנה (לאחר הפרעות בארמנים) ובגדאד, וכן מושל של אזורים שונים בקושטא ולאחר־מכן גם מושלה צבאי של הבריה כולה. הוא שאירגן את המשטרה החשאית "המהפכנית", שעלתה ביעילותה ובאכזריותה על זו הידועה לשימצה של השולטן המודח, עבד אל־חמיד. במלחמת־הבלקנים היה מפקד עוצבה בחזית הבולגרית, וכעבור זמן, היה לשר העבודות הציבוריות (משרד שהיה ממונה על זכיונות, שרובם בידי חברות זרות), ולאחר־מכן שר הימיה.²

האיש היה קשה ואכזרי ועם זאת רגשן וחולמני אף הפכפך. נטה לאופטימיות, וראה דברים—או רצה לראותם—בצבעים ורודים. עם זאת, לא היה גבול לשאפתנותו. ביחסיו עם חבריו־לשלטון היה מרדני ולא בקלות קיבל—אם קיבל—את מרות הממורנים עליו.

אנזור היה הארי שבחבורה, והצעיר שבה. הוא נולד בסוף 1882, בן לפקיד נמוך בארמון השולטן. למד בבית־ספר צבאי, ובהיותו בדרגת סגן הצטרף ל"אחדות וקידמה". הוא שירת אז בחיל־המצב של מונאסטיר (כיום ביטולה; מקידוניה). בזמן המהפכה היה בן 26. הצטיין בגבורתו—או, מוטב לומר, בטכסיסיו המלחמתיים—במלחמה הטריפוליטנית (בין תורכיה לאיטליה); כבש מידי הבולגרים את אדירנה (בזמן שהאחרונים נלחמו בשלש חזיתות), ועוד לפני כן נשלח לגרמניה כנספח צבאי, למד שם באקדמיה צבאית ונעשה פרו־גרמני מובהק. ב־1914 נתמנה שר־המלחמה של תורכיה. היה שאפתן עוד יותר מג'מאל, הרפתקן, חצוף, חשדן ואכזר. השאיפה לגדולה ולמעמד של מנהיגות, שהביאתו בתוך השאר לנישואים עם נסיכה—בתו של השולטן—גרמה שפינהו נפוליוניק (נפוליון הקטן). שלא כחבריו התבלט בחיי מותרות ופזרנות, הרבה למעלה משכרו ומהכנסותיו הרשמיות. נשא את לבו לפן־אסלאמיות ועוד יותר לפן־טוראניות (איחוד כל העמים ממוצא טוראני־תורכי), ועמד בראש התנועה הזאת. בשאפתו לא נרתע מפני כל; כך, למשל, באחת מישיבות הממשלה ירה ופצע נסיך בן השולטן, וכעבור זמן לא רב נמצא נסיך זה "מתאבד". סופר עליו כי בעזרת אקדוח ניסה להביא להכרעות שנראו לו הכרחיות בממשלה,³ אף כי יש מכחישים זאת. הוא שהביא לברית צבאית גרמנית־תורכית ומשך את מולדתו למלחמה. ג'מאל היה דרוש לו כ"פועל שחור של המהפכה", המבטיח (כממונה על הבולשת הפוליטית והשומר על המשטר הקיים) את שלטונה של "אחדות וקידמה", וממילא—את מעמדה־הוא.

האחרון בשלישיה היה טלעאת. גם הוא מבני "עמק", מדלת־העם. אויבו סיפרו שאינו תורכי: ספק צועני מבולגריה, ספק פומאק (בולגרי מוסלמי). את הקריירה

שלו, כך טענו, התחיל כדורך באדירנה. אלא שג'מאל בזכרונותיו מכחיש זאת וטוען שהיה בעל השכלה משפטית.⁴ מכל-מקום נתגלה כאחד הפעילים הראשיים של "אחדות וקידמה" בסאלוניקי. גם הוא כשני חבריו היה להוט אחר שררה ושלטון ועם זאת הצטיין בפיקחות טבעית וידע לשלוט על עצמו. בראשית 1914 זכה להגיע למשך זמן קצר מאד לראשות-הממשלה ונשאר בה כשר-הפנים (זמן-מה שימש גם שר-האוצר). ידע להחניף לאנזור, וגם לחתור תחתיו. תחת ראשותה של שלישיית-חמד זו נכנסה תורכיה בראשית נובמבר 1914 למלחמה לצדה של גרמניה.

ג'מאל נחשב אז פרו-צרפתי. באשר כך, ובתוקף היותו שר-הימיה, הוזמן לתמרוני הצי הצרפתי בים התיכון שנערכו בימים האחרונים ממש לפני פרוץ המלחמה, לאחר הרצח בסאראייבו. ג'מאל הציע לצרפתים, כנראה על דעת עצמו, ברית עם תורכיה. הצרפתים, שקיבלוהו בכבוד רב וניסו להנעים לו במאד, השיבו כי כבולים הם בברית עם רוסיה ואינם יכולים לכרות הסכמים הנוגדים את התחייבויותיהם כלפיה.

בזמן ההצבעה על הכניסה למלחמה התנגדו לכך שני שרים, בהם שר-הכספים ג'ויד-ביי (ממוצא יהודי, מאנשי "דונמה" מסאלוניקי שהתאסלמו בימיו האחרונים של שבתי צבי); לדברי ג'מאל התפטר הלו עוד לפני ההצבעה, בשל התנגדותו, מאחר שזמן קצר לפני כן כרת הסכמים כלכליים חשובים לפיתוחה של תורכיה עם בעלי-הון בצרפת (בתוכם הסכמים על בניית נמלים ביפו ובחיפה). ג'מאל נקט עמדה מסתייגת והתנה את ההצטרפות למלחמה בהתפתחות היחסים עם רוסיה.

משנכנסה תורכיה למלחמה לצד מעצמות-המרכז, כמצופה, בייחוד לאחר "קניית" אניות-הקרב הגרמניות "גבן" ו"ברסלאו" ששינו את מערך-הכוחות בים השחור, מינה אנזור את עצמו מפקד-עליון של החזית הרוסית בגבולות קווקאז. יומרתו דחפה אותו לנצחונות, ולו גם לא קלים, במרחב זה. צבאותיו גם פגעו בנייטרליות של פרס, וכן עשו, אולי בעקבותיהם, גם הרוסים והאנגלים. לא הגיון ההגנה על המולדת התורכית דווקא הוא שפעל כאן אלא בעיקר יצר ההתפשטות לעבר "תחום-המושב" של העמים ממוצא תורכי-טוראני: אזרבייג'אן, צפון-קווקאז ואסיה התיכונה. אנזור רצה להופיע כגואלם, ובקרבם גם מצא את מותו חסר-התהילה. לאחר-מכן מינה את אחיו גורי פחה תחתיו וחזר לעיר-הבירה.

עם צאת תורכיה למלחמה ביטלה מצרים (קרי: אנגליה) את תלותה בתורכיה, שממילא היתה קלושה וחיצונית בלבד. ג'מאל מונה מפקד-עליון של הכוחות התורכי-כיים שיצאו "לגאול" את אדמת מצרים—לגרש את האנגלים ולהחזיר את ארץ-הנילוס לחיקה של תורכיה (כך גם כונה בצאתו מקושטא, "גואל מצרים"). בטכס חגיגי, מלווה המולה רבה, נשבע ג'מאל כי לא ישוב לקושטא עד אם יכבוש את מצרים. אנזור וכן רבים ממרעיו ראו בכך הזדמנות נוחה להיפטר מטרדן ו"מויק" בצמרת השלטון...

ב-21 בנובמבר 1914 יצא ג'מאל מקושטא לחזית "שלו"—לסוריה וארץ-ישראל. פרשת מסעותיו, ובייחוד משך-הזמן שנדרש לכך, אפיינית מאד למצב-הדברים בתורכיה

מבחינת ארגון הצבא, המינהל האזרחי—ועל הכל, כמובן, קווי-התחבורה. נסיעה זו נמשכה יותר משבועי-מים והיתה רצופה (ברכבת) רק עד קוניה (שם התעכב קצת) ובזונטי; משם נסע במכונית ובדרזינה (קרונית מונעת בכוח-אדם, בדושה, כמו אופניים, או במנוע) לאורך החוף, בטווח פגיעה של אניות-מלחמה אויבות, וכן ברכיבה ובמרכבות (קטע קטן נשאו חיילים את מרכבתו על שכמם כדי להעבירה מעל שטח בוצי לאחת מתחנות-הרכבת), ואחרי-כן שוב ברכבת רחבה ולאחר-מכן צרה (חג'אזית) עד שהגיע לדמשק.⁵ אם מפקד-החזית כך נסע, הלא נבין כיצד הועברו חיילים ואספקה בזמן שלא היה עדיין קו רצוף של מסילה: חסרו קטעים בין אנאטוליה וסוריה, ובעיקר לא הושלמה עדיין הציבת מנהרות; העבודות נסתיימו ממש סמוך לפני הופעתם של צבאות האנגלים בצפון סוריה באוקטובר 1918.

בעזרת ראש-המטה שלו, סגן-אלוף גרמני בשם קרס פון-קרוסנשטיין, התחיל ג'מאל לארגן—בקדחתנות שלא הלמה כלל את הנוהג התורכי—מסע אל התעלה כדי לעברה ולכבוש את מצרים, וזאת על סמך הנחה כי הופעת הצבא התורכי תביא למרידה כללית במצרים וארץ-היאור תפול כפרי בשל לידי התורכים.

כששה שבועות לאחר שהתבסס ג'מאל בדמשק בא המסע (הראשון) של הצבא התורכי לתעלה, שהחל ב-15 לינואר 1915 בבאר-שבע—ובה גם נסתיים כעבור חודשי-מים, בשבום של הכוחות התורכיים שמנו כ-16,000 איש, שלא הצליחו לחצות את התעלה, לצפון הנגב.

כדי לא לחזור לענין זה, נזכיר כי המסע השני, שביצעו תוכנן לפברואר 1916, הוצא לפועל באיחור של כחצי שנה בהום הקיץ (הלכו—אז התקדם הצבא ברגל—רק בלילות בשל החום וסכנת ההפצצה מן האוויר). לא הועילו ההכנות היסודיות של התורכים והגרמנים: מסילות-ברזל, שהגיעו עד גבול סיני (ניצנה), בארות, כבישים ומחנות-מעבר מסודרים. האנגלים התבססו ממוזהר לתעלה והתחילו להתקדם בסיני תוך כדי בניית קו רחב של מסילות-ברזל לאורך החוף בכיוון אל-עריש. הם התקדמו במהירות של קילומטר ליום, וגם יותר.

בין המסע הראשון לתעלה לשני חלו התרחשויות מעניינות וחשובות, שאילו הגיעו לגמר טוב היה בהן כדי לחולל שינויים יסודיים בתורכיה, בייחוד בכל הנוגע לבריתה עם גרמניה כמו גם למעמדו של הישוב העברי בארץ וסיכויי התפתחותו בעתיד.

ג'מאל התבסס בדמשק גם כמפקד החזית המצרית (הארמיה הרביעית) וכמושל-כללי אזרחי. כל התנהגותו, כשל "בעל-בית" לכל דבר, העידה כי בכוונתו להישאר במקום ובמרחב "ברצינות" ולזמן רב. בפקודתו, למרות המלחמה וצרכיה, הוחל בשיפור ערים, כולל יפו וירושלים, ובייחוד בשיפור "בירתו" דמשק. התנהגותו בדמשק, וגינוני-טכס בקבלות-פנים וסביב צאתו למסגד ונכחותו בו בתפילת יום-הששי ("סלאמליק"), העידו עליו שהוא הולך בגדולות ורמזו (כך חשבו הבריית) כי ברצונו להגיע למעמד של משנה-למלך בסוריה ו"ערביסתן", כלומר בשטח הכולל את סוריה, ארץ-ישראל וחצי-האי ערב. חבריו לצמרת השלטון, ששמחו להיפטר ממנו ומנכחותו בעיר-הבירה, ספק אם קיבלו זאת בהתלהבות רבה, אבל כנראה היה זה בעיניהם

הרעב־ביעושו; אולי גם חשבו להעבירו למקום אחר. אנוור הציע לו פעם לעבור לעיראק בתפקיד דומה של מפקד־עליון וראש המינהל האזרחי, אך ג'מאל סירב. היישוב העברי בארץ היה נתון בצרה גדולה. החקלאות האינסנסיבית של המושבות היתה תלויה ביצוא (יין ותפוחי־זהב), שנפסק. רובו של היישוב התפרנס מתמיכה שבאה מחו"ל, בייחוד מן "החלוקה" (שני־שלישים מהיישוב), שהיקפה נערך ב־5—6 מיליוני פראנק לשנה (6 מיליון פראנק של אז = מיליון ורבע דולר). התמיכה פסקה כי באה ברובה משטח האויב—מרוסיה. מוסדות כספיים לא יכלו לפעול בשל המורא־טוריים (הקפאת חובות). היישוב היהודי סבל מחסור במזון, ולפי שהיה ברובו עירוני ולא פלאחי־חקלאי רב היה סבלו.

מתלאות ימי המלחמה, מרעב, ובייחוד ממחלות שבאו בעקבות הרעב והמלחמה, מתו רבים. אזרחי־חוץ, נתיני האויב, גורשו מן הארץ בכוח־הזרוע ובאכזריות. חלקם יצאו מרצון (יחד: כ־12,000 איש). ראשי היישוב התחילו לטפל בהצלחה, וקודם־כל בהשגת תבואה ומוזנות אחרים ובארגון חלוקתה של העזרה—במצרכים ובמזון—שנשלחה, אם גם לא דיהצורך, מארצות־הברית.

והעיקר: החלו הרדיפות הפוליטיות—איסור ועקירה של כל דבר שיש בו סימני ייחוד פוליטי גלוי, ובייחוד ציוני: מבולי הקרן־הקיימת עד לשטרות אפ"ק, שלטי חנויות כתובים עברית ודגלים. קצין־צבא מיוחד, איש הביון בהא אל־דין, הופקד על ביעור הציונות מן הארץ. החלו חיפושי נשק, מאסרים של עסקנים ואף הגלייתם, ו"התעניינות"־יתר באנשי "השומר", שהביאה (לאחר זמן ובגילגול אחר) למצוד. האוכלוסייה היהודית של פחות ממאה־אלף, ששני־שלישים ממנה היו, כאמור, אנשי "היישוב הישן", בחלקם קשישים שבאו למות בארץ־הקודש, נפגעה קשה. במשך הזמן מתו בהם רבים ממגיפות וממחסור. רבים גויסו לצבא או עבדו בשירותו (בסוף המלחמה נשארו בארץ לא יותר מ־60,000 יהודים), והנגישות כבדו־והלכו מיום ליום. למען האמת, היו רובן בבחינת "צרת־רבים" וקשורות במצב המלחמה וצרכיה. דברים כגון אלה קרו גם בשאר ארצות לוחמות, אלא שבמדינות אירופה נגזרו הדברים, ובעיקר הוצאו לפועל, בצורה מסודרת, ובמידת־מה גם הגיונית ואנושית, יותר מאשר בתור־כיה. מכאן גם הדעה הרווחת, פה־ישם אף מוגזמת, על אכזריותו הדורסנית של ג'מאל; לא תמיד הבחינו בין החרמות שהן מחויבות־מציאות, כורח תנאי־מלחמה, לבין רדיפת יהודים—וזאת, בעיקר, בשל דרכי הביצוע בדרגים הנמוכים.

והנה, בפתאום כמעט השתנו פני־הדברים. ג'מאל התחיל לנטות חסד ליהודים, לשבח את כשרונותיהם ויכלתם—לדבר באהדה על מושבותיהם, ואפילו מצא לנכון להזכיר את נאמנותם למולדת—לתורכיה. ג'מאל מבקר בת־לאביב, נכח בקבלת־פנים חגיגית שעורכים לו בגימנסיה ומשמיע דברים שלא יצאו עדיין מפיו שום איש־שררה תורכי: הוא מדבר על הקשר של היהודים לארץ־ישראל ועל כך שהם, היהודים, מצאו מקלט⁷ בה (ומקלט, כידוע, מונח ציוני־רשמי: הלא מטרתה המוצהרת של הציונות להשיג ליהודים בארץ־ישראל "מקלט בטוח במשפט גלוי!"). בראשון־לציון הוא מעניק למושבה כמתנה מצדו—כלומר, מצד השלטון התורכי—את החולות

המשתרעים מגבולותיה עד לשפת־הים, וזאת לצרכי פיתוח, כפי שציין בפירושו. הוא מדבר ברמה ומזים "עלילות על אחינו היהודים". ועל הכל: גזירת גירושה של קבוצת עסקנים—מראשי היישוב—לאנאטוליה הוחלפה לישיבה של כמה שבועות בטבריה, ואילו ה"צורר" בהא אל־דין סולק מהארץ ונשלח לקושטא.

"הפשרה" זו ביחס ליהודים נראתה תמוהה מאד. הגיעו הדברים לידי כך שא. אלמליח, עד להתרחשויות אלו, כותב בספרו "מלחמת־העולם" כי "אחרי פורים תרע"ה נהיו היהודים ל'מחותנים' של ג'מאל".⁸

ראשי היישוב—או, מוטב, עסקניו המובהקים כמאיר דיזנגוף ואלברט ענתבי, נעשו "בני־ביתו" של ג'מאל, נכנסים־ויוצאים במפקדתו. רק איש אחד מראשי היישוב ועסקן ציוני ראשון־במעלה, אחד המעטים שהוא נתין גרמני "בן־ברית", מעורר את חמתו—הוא ד"ר ארתור רופין. הוא רוצה להיפטר ממנו ולסלקו מהארץ. אין הוא חס על זמנו וכבודו ופונה לשגרירות הגרמנית בבקשה להשפיע על ההסתדרות הציונית בגרמניה ש"תפטר" את א. רופין מתפקידו כמנהל המשרד הארצישראלי ותוציא מן הארץ לפי שאינו רצוי לשלטונות התורכיים.⁹ א. רופין היה נזקק לדואר חסין (דיפלומטי) של הקונסוליה הגרמנית, ואפילו לצופן, לשם התכתבות עם הממונים עליו בברלין, וזאת כדי למנוע מג'מאל לדעת את תכנם (הגרמנים ודאי שקראו אותם). בהמשך הדברים יובן מדוע נתין גרמני דווקא עלול היה להפריע לתכניותיו.

לעומת זאת, הציע אז ג'מאל לאלברט ענתבי שהיהודים ישיגו להם בעלות שלמה על הכותל המערבי—על־ידי קניית הרחבה והשטח של השכונה המוגרבית. אגב תשלום פיצויים בעד שלושים הבתים (למעשה: חדרים) של המוגרבים אפשר יהיה להרסם וליצור מיטטח ברוחב 10—12 מטרים לאורך הכותל, ובחלקה שתתפנה מאחוריו יוכלו לטעת גן ציבורי. ההוצאה כולה נערכה אז (ע"י ג'מאל עצמו?) בעשרים־אלף לירות.¹⁰

בזכרונותיו של מאיר דיזנגוף, "עם תל־אביב בגולה", אנו מוצאים, כמעט בדרך־אגב, פרטים מעניינים על פגישות ושיחות בין ג'מאל ובינו וענתבי ועל האופי "האינטימי" אשר לבשו בשלב מסוים. בשיחות אלו הביע הערכה ליישוב העברי ולתועלתו למדינה התורכית כמו גם נכונות לעזור להתבססותו. ג'מאל הציע—גם אם אולי בא הדבר אגב שיחת־רעים או דרך־לצון—כי שניהם יחד אתו יהוו "שלישיה ארצישראלית" כדוגמת השלישיה השלטת בקושטא (אנוואר—טלעאת והוא, ג'מאל), או הקבלה מקומית לה. יתר על כן, הוא התבטא בלשון זו: "אנו נהיה כאן הקומיטאג'ים (קושרים־פרטיזונים, ולראשונה דווקא נגד השלטון התורכי במקרי־דוניה; לאחר־מכן שם־דבר לאנשי־מחתרת ופרטיזונים גם בשאר חבלי הבלקן הכפּר־פים לתורכיה). וכאשר בהשתפכות־נפש כזו שאל מאיר דיזנגוף האם מוכן הוא לאשר את דבריר־הבטחתו ליהודים גם בכתב, נטל ג'מאל כרטיס והעלה עליו בעצמו, בלי "לחשנות", בקשות, הערות ותיקונים, את הדברים הבאים שהוא נכון להעניק ליהודים בארץ־ישראל:

1. הפקעת קרקעות הממשלה שכפלשתוינה לשם התישבות הקלאית של יהודים.
2. שיחרור מתישבים ממסי המדינה ומחובת השירות הצבאי, בלי כל תשלומי-כופר במשך השנים הראשונות.
3. הקלות למסחר ולתעשייה בארץ ואשראי זול למטרות אלו.
4. אוטונומיה דתית ותרבותית גמורה ומוחלטת ליהודים.¹¹

בפתקה או "הצהרה" זו התחמק ג'מאל מלפרט את יחסו להגירה, צורותיה והיקפה. אבל משני הסעיפים הראשונים אנו למדים כי הביא בחשבון את גידול היישוב גם מחוץ לגידולו הטבעי. שאם לא כן אין צורך לשחרר את המתישבים ממסים ומשירות צבאי "בשנים הראשונות". וגם אדמה להתישבות קלאית דרושה, או דרושה בעיקר, לאלה העתידים לבוא.

כלום היתה זו "חולשה" רגעית, או שמא רצון לגרום נחת-רוח ל"ידידים"? אך לשם מה חיפש לו ידידים (במרכאות כפולות או בלעדיהן) בדמות קושרים-קומי-טאגים" מראשי היישוב העברי? מתברר כי לא היה זה דבר שבמקרה אלא פרט חשוב בנסיונותיו למצוא לו משענת מדינית ביישוב העברי ולקנות לו שם טוב בעולם הגדול—ואולי קודם-כל בקרב מעצמות-ההסכמה, למימוש שאיפות מרחיקות-לכת משלו. אכן, נראה כי חלומותיו האישיים של ג'מאל לא הצטמצמו בשאיפה להגיע למעמד של נציב או משנה-למלך מוכר בסוריה-הרבה. הם חרגו הרבה מגדר נאמנות למפלגתו, לחבריו-לממשלה ולשולטן.

ג'מאל המהפכן וה"מתקדם" השתעשע בסתר-לבו ברעיון שיירש—לו ולזרעו אחריו—את כיסאם וכתרם של השולטנים העותומנים, וממילא גם את המעמד והתואר של ח'ליף-המאמינים, נציגו של הנביא מוחמד עלי-אדמות.

מהפכת-אוקטובר ברוסיה, ועמדתה המוצהרת של המפלגה הבולשביט בעניינים בינלאומיים, בייחוד בכל הנוגע לשאיפות התפשטות טריטוריאלית-קולוניאלית במזרח, הביאו לפירסום מסמכים סודיים של משרד-החוץ הרוסי. בשנת 1925 פורסם ספר בשם "חלוקת תורכיה האסיאנית" ובו נחשפו קצת מחלומותיו של ג'מאל. אגב כך נפתרות כמה קושיות באשר להתנהגותו כלפי היהודים.

"פרשת" ג'מאל—או, ביתר-דיוק, העניינים האישיים-המדיניים של ג'מאל פחה בתיקי משרד-החוץ הרוסי—משתקפת בתשעה-עשר מברקים משגרירות רוסיה בכמה מבירות אירופה אל משרד-החוץ בעיר-הבירה פטרוגראד (לימים: לנינגראד) וממש-רד-החוץ אל השגרירות. וכל זה תוך פרק-זמן קצר של קצת למעלה מארבעה חודשים, 130 יום שבין 11 לדצמבר 1915 ל-23 למרס 1916.

המברק הראשון נשלח מן השגרירות הרוסית ברומניה, והוא מספר על קבלת ידיעות כי בשל חיכוכים בין ג'מאל והממשלה התורכית יש תקוה לעוררו לצאת בגלוי נגד שלטונות קושטא תמורת הבטחה מצד מעצמות-ההסכמה כי תינתן לו שליטה בתורכיה האסיאנית. והיה, אם נראה הדבר לממשלה הקיסרית (הרוסית) הרי אפשר לפעול בכיוון זה באמצעות ארמנים היכולים להשפיע בצורות מסוימות על ג'מאל. במברק סודי זה מס. 778 מיום 11.12.1915 (28.11) לפי הלוח היוליאני, שהיה מקובל

אז ברוסיה), המיועד לגולקביץ', היועץ המדיני של משרד-החוץ, צוין "לפענח אישית", כלומר שלא יקראהו איש מלבד המועץ.¹²

ברור כי מי שבא בדברים עם השגריר אמר לו יותר ממה שנאמר במברק. אין להניח שהמתווך—או המתווכים—הארמני(ים) אמר לו כי ניתן "להשפיע" על ג'מאל בכיוון הרצוי למעצמות-ההסכמה. מי שמכיר את ג'מאל, אפיו ותגובותיו יבין שלא העסקנים הארמנים הם שחשבו כיצד להשפיע עליו אלא הוא שאמר להם דברים ברורים ביותר וביקשם—למען כבודו, ולמען האינטרסים האישיים שלו—להסוות את הדבר במונחים דיפלומטיים של "אפשרות להשפיע עליו".

מי שמסר לשגריר על אפשרות זו היה עסקן ארמני ידוע בשם זאוורייב, שלאחר-מכן מילא תפקיד מינהלי-מדיני חשוב במימשל הצבאי הרוסי בשטחים הכבושים המאוחר-לסים ארמנים במזרח-אנטוליה.

התשובה לא איחרה לבוא. במברק שנתקבל למחרת היום מאותו גולקביץ' נאמר שכל חילוקי-הדעות והיעדר אחידות-הפעולה בתורכיה הם "לטובתנו"; לג'מאל אפשר לתת הבטחות בעלות משמעות רבה ביותר, וגם צוין כי כאשר יהיה הכרח בדבר אפשר יהיה להשיג לכך (ובזה טעו!) את הסכמתם של בעלי-הברית.

מכאן שברוסיה התלהבו לאפשרות כזאת. עם שיגור המברק לשגריר בבוקארשט שיגר שר-החוץ סאזונוב גם מברקים מקבילים לשלושת שגריריו העיקריים—בלונדון, פאריז ורומא—ובהם פירוט מעניין של תנאים, או משאלות, שכלל לא הופיעו ב"מברק-הפתיחה" של השגריר מבוקארשט, והמדובר כאן רומז אולי כי "גונב" דבר-מה לרוסים עוד קודם-לכן. תכנו של מברק זה, בקצרה, הוא שמחוגים ארמניים בקושטא מודיעים כי ניתן למשוך את ג'מאל פחה למרד גלוי נגד הממשלה התורכית וגרמניה בתנאי שמעצמות-ההסכמה תבטחנה לו את הדברים הבאים:

1. עצמאות מלאה של תורכיה האסיאנית, כולל סוריה, ארץ-ישראל, עיראק, ערב וארמניה, עם קיליקיה וכוורדיסתן.
2. ג'מאל יוכר כשולטן של תורכיה ויוריש את כיסאו לבנו הכבוד, וכן הלאה. לשון אחרת: יקים שושלת-מלוכה משלו.
3. (תמורת זאת) יכריז ג'מאל על מיגור הממשלה בקושטא ועל השולטן (מוחמד רשיד) כנתון בשבי הגרמנים, וייצא נגדו.
4. לצורך ביצוע מסעו (מהפכתו) יצויד על-ידי מעצמות-ההסכמה בנשק, תחמו"ת וציוד מלחמתי אחר (בעיקר תותחים).
5. בגמר המלחמה יקבל עזרה כספית מן המעצמות.
6. ג'מאל משלים עם אכדן קושטא והמצרים (כלומר: הוא מוותר עליהם, וזמובן—לטובת רוסיה.—ש.א.)

7. ג'מאל יפעל למען הצלת הארמנים ומלכלתם עד גמר המלחמה.

במברק רביעי בענין זה, הפעם שוב מן השגריר הרוסי ברומניה, פוקלבסקי, אל גולקביץ', נאמר כי לדעת זוורייב יגברו סיכויי המו"מ עם ג'מאל אם יתנהל (במיש"ר-ים) על-ידי שליחי משרד-החוץ הרוסי והארמנים רק יסייעו בעת הצורך. אבל

אם יידרש הדבר, יקבלו הם (הארמנים) על עצמם את פתיחת המו"מ וישלחו שני אנשים נאמנים למצרים כדי לחדש את הקשר שכבר היה להם (בעבר) אל ג'מאל. וכאן באה תוספת מעניינת. כי אין הם, הארמנים, יכולים להבטיח הצלחה במשימה זו. עלול לבוא שינוי במצב־רוחו של ג'מאל, וזאת בשל הצלחות הגרמנים (בחזיתות אירופה) והבולגרים וכן עקב פינוי גליפולי (מצבאות־ההסכמה).

מן המברקים הבאים אנו למדים כי האיטלקים מסכימים למו"מ עם ג'מאל אם אמנם יש סיכוי להצלחה. גם ראש ממשלת צרפת אמר לשגריר הרוסי איזוולסקי, לפי המברק לשרו, כי הוא מגלה ענין רב בדבר. עם זאת ציין כי דבר זה (הסכם עם ג'מאל) יכול לפגוע בצורה מוחשית באינטרסים של אנגליה (עדיין אינו מוכיר כי "פגיעה מוחשית" צפויה גם לצרפת). וכבר מן המברק הבא של אותו שגריר, איזוולסקי, אנו למדים כי שרי צרפת אינם נוטים להסכם כזה, הם מסתמכים, כמוכן, גם על דעת־הציבור בארצם, כלומר: חוששים הם לתגובתה אם יושג ההסכם ויודע ברבים. שהרי, לפי המדובר, תקבל רוסיה את קושטא והמצרים וצרפת "תפסיד" או "תאבד" את קיליקיה, סוריה וחלק בצפון ארץ־ישראל (שטחים שקיומה לופות בהם לאחר הנצחון!), ואילו לאנגליה, העומדת להקים ח'ליפות חדשה (ערבית) אנטי־תורכית, יש אינטרסים משלה.

במברק הבא, מ־29.12, מודיע איזוולסקי ששר־החוץ בריאן רוגו, ורק אם יבטיחו לצרפת איזו שהיא "קומבינציה" לטובתה יש סיכוי (שתבוא הסכמתה) לניהול מו"מ. על כך משיב סוזנוב בדחיפות כי התנאים של ג'מאל צוינו—או נקבעו—על־ידי הארמנים והם ניתנים לשינוי, אם יסכימו בני־הברית לעצם המו"מ (עם ג'מאל). "אין ברצוננו לקפח את בני־בריתנו", מוסיף שר־החוץ הרוסי; לבסוף הוא מבקש מאיזוולסקי להודיע לו באיזה תנאים תהיה צרפת מוכנה לנהל את המו"מ, ואילו השגריר הרוסי באנגליה, בנקנדרף, מגלה, בשני מברקים ששיגר ביום אחד (30.12.1915), את עמדתם של האנגלים. תחילה הם מפקפקים ביכולתו של ג'מאל לחולל מהפכה, והם מעירים כי הורשת כס־המלוכה מאב לבן מנוגדת למנהגי האסלאם; מצד שני, הם מגלים כי מתנהל מו"מ עם הערבים. במברק השני נאמר כי גריי (שר־החוץ הבריטי) מסכים כי כדאי שג'מאל ישבור את תורכיה מבפנים. אלא שתי הסתייגויות יש לו בקשר לניהול מו"מ אתו: בצרה לא תוחזר לתורכים, כלומר תישאר בידי האנגלים; ועוד: מתנהל מו"מ עם ערבים על הקמת מדינה ערבית מחוץ לסוריה—וזאת בתיאום עם צרפת—וג'מאל הרי לא יסכים לממלכה ערבית. לדעתם גם לא יוכל ג'מאל לעשות מאומה כשהערבים יתנגדו לו.

במברקו של איזוולסקי לסאזונוב מ־1 בינואר 1916 מובאים כבר דברים ברורים מפי בריאן. אמנם אין הוא מאמין ביותר בכוחו של ג'מאל, אבל הוא מוכן לנהל אתו מו"מ אם יובטחו לצרפת קיליקיה, סוריה וחלק של ארץ־ישראל כפי שהובטחו לה (ע"י בני־בריתה). איזוולסקי הציע לו "קומבינציה": שלטון גומינלי לג'מאל וחסות צרפתית בפועל (באזורים ההם). לאחר־מכן מתחיל משחק־מחבואים: צרפת מציעה שהמו"מ ינהל בעיקרו על־ידי האנגלים, ואילו האנגלים טוענים כי אינם יכולים

לנהל בעת-ובעונה אחת מו"מ עם הערבים ועם ג'מאל. מוטב שמו"מ זה ינהלו הצרפתים באמצעותם של ארמנים, שהרי צרפת עצמה בעלת אינטרסים בסוריה. מצד שני, מודיע סאזנוב לשגריריו בלונדון ובפאריז כי האטה—לשון אחר: השהיה— בפתיחת המו"מ תפריע להצלחתו. הוא מאיץ ודורש ששליחיה של אנגליה ייצאו בהקדם למצרים, אלא שזיורו זה לא נשא פרי. לאחר הפסקת-מה בחילופי-מברקים על נושא זה מודיע בנקנדרוף ב־23 בינואר כי ממשלת בריטניה דנה בענין זה מחדש ומעדיפה להישאר בצד, כלומר לא להשתתף במו"מ עם ג'מאל, לפי שהם נושאים-ונותנים עם הערבים. אבל (מחוזה אבירי!) אין הם מתנגדים לכך שרוסיה וצרפת תחלנה במו"מ.

כעבור פחות מחודש יצא המרצע מן השק. השגריר איזולסקי מבריק ב־18 לפברואר ל"בוס" שלו, לסאזנוב, כי זיורו' פיקו, מי-שהיה קונסול-כללי צרפתי בבירות, המנהל עתה מו"מ בלונדון (על חלוקת רוב שטחי תורכיה במקרה של נצחון — ש. א.), יוצא בתפקיד דומה לבירת רוסיה. כעבור שלושה ימים מודיע בנקנדרוף מלונדון כי מארק סייקס יוצא אף הוא לרוסיה ויהיה בן-לוויה לז'. פיקו. מכאן ברור שהסכם סייקס-פיקו הבטיח לשתי המדינות של מערב-אירופה "הישגים" ממשיים (אם תזכרנה בנצחון), ואפשרות הידברות ביניהן (הלא ממשלותיהן דימו שכבר סיכמו ביניהן הכל), יותר מהסכם כלשהו עם ג'מאל הרעב—ותאב-המלוכה.

ההסוף לא איחר לבוא. מן המברק האחרון שנשלח ביום 22.3.16 מאיזולסקי אל סאזנוב אנו למדים כי זווריב, שהרגיש כי אין הענין זו (ואולי גם רמזו לו הרוסים מה הסיבות לכך), בא לפאריז. איזולסקי עזר לו לקבל ראיון אצל בריאן. הוא פרש לפניו את התכניות לניהול מו"מ עם ג'מאל. בריאן התחמק מתשובה, ואילו לאיזולסקי אמר בבירור כי מו"מ עם ג'מאל אינו תואם את התכנית האנגלו-צרפתית להסדר העניינים (הסכם סייקס-פיקו—ש. א.) בתורכיה האסיאנית. איזולסקי גילה את הדבר לזווריב, הלזו יצא כעבור ימים אחדים לפטרוגראד.¹³

בזה נסתם הגולל על התכנית למשא-ומתן עם ג'מאל וממילא נגווז גם חלומותיו המתוקים שלו עצמו. מאז שוב בא שינוי יסודי בהתנהגותו של ג'מאל כלפי הערבים והיהודים כאחד.

נראה כי בתשוקתו למלוכה כלל לא חשב על תאבונן ושאיופותיהן האימפריאליסטיות של מעצמות-ההסכמה, הלהטות לחלק את ירושתו של "האדם החולה" ולריב—או להתדיין—על עורו של הדוב בטרם יילכד. מובן שבזכרונותיו לא נמצא מלה או רמז על שאיופותיו הבוגדניות כלפי חבריו לממשלה ולמפלגה וכלפי השולטן-הח'ליף. חולשות ויומרות צפונות ומסוכנות כגון אלו, כשאינן מגיעות לגמרי-בישולך, דרכן להישאר טמנות בנככי-מצפוניו של האיש, וקשה לדעת אם חבריו בממשלה ובצמרת "אחדות וקידמה" ידעו על נסיון-סרק זה, או חשו בו.

מעניין שגם הרוסים הצטרפו בסופו של דבר, לפחות למעשה, לעמדת בני-בריתם. באוגוסט 1916 צצה הצעה חדשה, הפעם מצד חוגים העומדים באופוזיציה למפלגה, היא הכת השלטת בתורכיה (חלקם היו חברים בלתי-מרוצים ב"אחדות וקידמה"),

והוגש תזכיר לנציגים המוסמכים של אנגליה, צרפת ורוסיה בכרן, בירת שווייץ, ובו הצעה לארגן צבא שיורכב חיילים תורכים הנמצא בשבי ה"הסכמה", לנחות בחופי תורכיה, להקים ממשלה חדשה ולהכריז על אחד מנסיכי בית עותמאן כשולטן וח'ליף, למנות מושלים הרצויים למעצמות-ההסכמה ולחתום אתן על שלום נפרד. בשולי תזכיר זה, שהוגש גם לרוסים, רשם הצאר האחרון של רוסיה, ניקולאי השני: "עם תורכיה עלינו לגמור" (הדגשה במקור). ממילא אין לה מקום באירופה. לפיכך אין לבוא במגע עם האופוזיציה.¹⁴ (12.9.16 = 20.8.16).

על רצון למנוע כל אפשרות של שלום נפרד עם תורכיה לפני תבוסתה הגמורה וכניעתה ללא-תנאי תעיד תגובתה של אנגליה על נסיון כזה מצד ארצות-הברית, כשהנרי מורגנטאו, שגרירה-לשעבר בתורכיה, הציע לנתק את תורכיה מבעלי-בריתה. וילסון, נשיאה של ארה"ב, שלח אותו בראש משלחת לאירופה כדי לנסות לנהל מ"מ בענין זה עם התורכים (ויש אומרים: כדי להיפטר ממנו בארה"ב).

האנגלים סיכלו את הנסיון הזה עוד באבן-בטרים יחל מו"מ כלשהו—על-ידי ששיגרו את ד"ר חיים וייצמן לגיברלטר כדי לשכנעו לוותר על מחשבתו זו. וייצמן "הצליח" בשליחותו, וכינה את כל האפיזודה הזו בשם "אינטרמצו של אופירה קומית".¹⁴

ג'מאל הבין דבר מתוך דבר, או שקיבל דו"ח מתאים ממתווכיו הארמנים, ואז חזר ל"סורו" ול"קדמותו". אין פלא כי את שורש הרע ראה בתנועה הלאומית הערבית ובתביעותיה, אשר בגללן מנעה אנגליה את מעצמות-ההסכמה מלהיענות לו. באפריל 1916 באו המשפטים והתליות של העסקנים הערביים בדמשק. עוד לפני פרוץ המרד הגלוי של השריף חוסיין במכה כבר נתקבלה במשרד-החוץ הרוסי הודעה טלגרפית, כנראה בהסתמך על אותם מתווכים ארמניים, כי ג'מאל זנח את מחשבותיו להתחבר אל מעצמות-ההסכמה.¹⁵

כדאי רק לציין שפייצל בן חוסיין, מפקדו של המרד הערבי למעשה, הודיע לכל המעוניין לדעת כי אם יכירו התורכים במדינה המוקמת על-ידו יחזור לשורותיהם ויילחם באנגלים.¹⁶

המצב בחזית לא היה מזהיר כלל בשביל התורכים. מסע-הקיץ של 1916 לתעלת-סואץ היה מהיר יותר מן הראשון, זה של ינואר 1915, אלא שהפעם לא הצליחו להגיע אפילו לגדה המזרחית. בינתיים אף התאוששו האנגלים בחזית אחרת שנפגעו בה קשה—בעיראק—וכבשו את בגדאד. עוד קודם-לכן התקדמו הרוסים באנטוליה וכבשו את אַרזורום וטראביזונד, ואילו בצבא התורכי פנימה רבו החיכוכים בין המפקדים, בתוכם גם ג'מאל, לבין "מדריכיהם" הגרמנים. בעיני המפקדים האלה נראה אנוור כמי שמחפה על התרברבות הגרמנים ושתלטנותם.

בראשית 1917 הובאה הצעה להקמת כוח-מחץ תורכי חזק, עם קצת "מלט" גרמני, למיכצעי מיתקפה נרחבים ומכריעים. שם מיוחד ניתן לקבוצת-ארמיות זו: "אילֶדְרִים" (בזק בתורכית), כשם שניתן בזמנו לצבא שיצא נגד נפוליאון בשנים 1799—1800. תחילה חשבו לרכו צבא זה בצפון עיראק ולהועידו לשיחוררה של בגדאד מידי כובשיה. ג'מאל שידל את אנוור, בתמיכת קציני-המטה הגרמניים שלו,

להפנות כוח זה לחזית מצרים, שנהפכה בינתיים לחזית ארץ-ישראל. לאחר כמה גילגולים, קיבל ג'מאל את מבוקשו. "אילדרים" הופנה לחזית ארץ-ישראל, אבל כמפקדו של כוח זה מונה גנרל גרמני, פון-פאלקנהיים (שלאחר-מכן הוחלף בלימאן פון-סאנדורס). היתה זו מכה קשה לג'מאל, שלהלכה נשאר מושל-כללי של סוריה ומפקד-עליון של החזית בלי סמכויות-פיקוד של ממש.

בחמת-זעם ויתר ג'מאל הממורמר על התפקידו שהתרוקן מתכנו, חזר לעיר הבירה כשר-הימיה (תפקיד שגם הוא התרוקן מתוכו. עיקר משימתו של הצי היתה רק להיסתר בבסיסים הבטוחים מפגיעת אויב). והצטרף לחברו טלעאת, שהיה אכול-מרירות אף הוא. שניהם ריכזו סביבם כל איש-מצוק ומר-נפש במנגנון האזרחי, בפיקוד הצבאי ובקרב עסקני "אחדות וקידמה", ויחד חרשו מזימות לקעקע את רודנותו של אנוור הכליכול. סופר אז כי ג'מאל שמח לכל תבוסה של "אילדרים", לא מאהבת האנגלים המתקדמים אלא משנאה לפאלקנהיים.¹⁷

אותה תקופה, ערב הצהרת-בלפור ובייחוד לאחריה, התחילו מנהיגי הציונים במדינות שהיו בעלות-בריתה של תורכיה (גרמניה ואוסטרו-הונגריה) להשתדל להשיג "הצהרת-בלפור נגדית" מצד מעצמות-המרכז, וקודם-כל (או בסופו של דבר) מטעם תורכיה עצמה. היתה פעילות קדחתנית בברלין ובווינה, ולאחר-מכן גם בקושטא. "בעלי-הדעה" הגרמנים והאוסטרים "נטו חסד".

לא כאן המקום לספר על פרטי משא-ומתן של מנהיגי הציונים עם קובעי המדיניות (בעיקר שרי-החוץ) של גרמניה ואוסטרו-הונגריה, ולאחר-מכן—ובגלוי—עם נציגים רשמיים של ממשלת תורכיה והמפלגה השלטת. נציין רק שדובר, וכמעט סוכם,¹⁸ על הגירה לפי יכולת-הקליטה הכלכלית, התישבות מאורגנת, אוטונומיה תרבותית, ולמעשה במדה לא קטנה גם מינהלית (מעין קנטונים יהודיים בעלי מימשל-עצמי; ההצעות עובדו בעיקר עלידי א. רופין, שנמצא שם כגולה—בפקודת ג'מאל!). בקשר לנושא שלנו חשובות גישתו, דעתו והתנהגותו של ג'מאל.

והנה, בשיחות-רעים ובחליפת-הסברים ביחס ל"תחבולה" שכנגד (להצהרת-בלפור!—ש. א.) פסק ג'מאל בבהירות: היהודים מועילים וחרוצים, אנשי-מעשה הם, אלא שעלידיהם עלולה ארץ-ישראל להיעשות ארמניה שניה.¹⁹ ואילו "הציונות היא אויבה של תורכיה, או בעל-כרחה תהיה לה לאויב".²⁰ קשה לדעת עד היכן היתה כאן עמדה עקרונית ופטריוטית (אמיתית או מדומה, נכונה או מוטעית) מצד ג'מאל ועד היכן—תגובה של שאפתן מאוכזב שאיבד את "עולמו" ורצונו להכשיל כל צעד, או מחשבה, בין מצד בעלי-ברית שתלטניים השנואים עליו בין מצד אנוור או עושי-דברו; בעומק-לבו ודאי ראה בהם בכלל וב"חברו" הצעיר בפרט (ג'מאל היה אז בן 45 ואנוור בן 35). בוגדים במולדת, ובנסיגו להיפטר מהם ולמלוך ראה ודאי ענין של פטריוטיותם ושיחורור לאומי...

משהובסה תורכיה, וסמוך אחריה גם בנות-בריתה, בורה ג'מאל ממולדתו, ודווקא לגרמניה שאינה אהודה עליו. כעבור זמן קצר הוומן לאפגניסתן, לארגן את כוחה הצבאי. בינתיים הוציא ספר-זכרונות שראה אור בכמה שפות אירופיות (צרפתית,

אנגלית, גרמנית ורוסית). בזכרונות אלה, שיצאו לפני פירסום התעודות החשאיות של משרד החוץ הצארי, אין, כמובן, כל רמז על משאומתן עם מעצמות ההסכמה, אך יש בו כמה קטעים בשאלה הארמנית עם קצת דמעות תנין על עם שאיבי תורכיה, וקודם כל הרוסים. עשאוהו כלי־שרת אומלל לצרכיהם. הוא אף מצא לנכון להבליט אי־אלה מעשי־חסד אישיים לארמנים שהודמנו לו בדרכו—ואולי עשה כן כדי להרגיע את אלה ששימשו לו מתווכים למימוש חלומותיו.

מס־שפתיים זה לא הושיעו. בדרכו מאפגניסתן לאירופה עבר בקווקז ובאחד מרחוק בותיה הראשיים של טיפליס, בירת גרוזיה, נפל שדוד מידי מתנקש אלמוני, שליחה של המפלגה הארמנית הלאומית דשנקוצ'ון. כך היה גם סוף עמיתו טלעאת, שיד הדשנקים (קיצור מדשנקוצ'ון) השיגתו בברלין. ואילו הארי (הצעיר) שבחבורה, אנוור, הרי חלומותיו הפן־טוראניים ויומרנותו הבונפרטיסטית הביאוהו לרוסיה הסובייטית (ואף השתתף, במדי־הגנרל שלו, בקונגרס־עמי־המזרח ב־1920 בבאקו). הוא מצא קצו בקרב כראש כנופיות של בסמאצ'ים (מורדים בשלטון הסובייטי באסיה התיכונה). הסובייטים שיגררוהו לנהל מו"מ על שלום—או כניעה—עם אויבי המשטר הסובייטי באסיה התיכונה, ותחת למלא את שליחותו הצטרף אל הללו ובתוקף היותו

חתן הח'ליף נעשה מפקדם העליון אף התקרא "מפקד־עליון של כוחות האסלאם"²¹. בתורכיה עצמה, ובעולם הגדול, לא ידעו על חלומותיו האמיתיים של ג'מאל ועל נסיונותיו להגשימם. כאמור, חשבו כי חולם הוא על מעמד ספק־עצמאי של משנה למלך בסוריה ובערב. אמנם ד. מורגנטאו בזכרונותיו כותב כי היו לו גם שאיפות שושלתיות²², אך אולי שמע משהו (לאחר־מעשה) על מו"מ של מתווכיו עם הרוסים.

מכל־מקום, גילוי גישושו לבוא בדברים עם אויבי מולדתו תמורת כתר־המלוכה בא רק עם פירסום המסמכים בבית־המועצות. היה זה כבר שלש שנים לאחר מותו. הדבר לא הכה גלים ולא זכה להדים הראויים לו. לולא "הפשרה" זמנית ושינוי־יחס לטובה לגבי היהודים באביב 1915, ולולא ספרו של דיזנגוף (ענתבי נפטר עוד בעת המלחמה), לא היינו יודעים איך קיוה ג'מאל להיעזר ביישוב העברי למימוש שאיפותיו לאחר הכרתו ומדוע החל פתאום לגלות ידידות כלפיו (פרט לרופין ה"גרמני") ואף הוציא מעין "הצהרה ציונית" משלו.

ואילו בתולדות הארץ, ובתכניות הרבות, (הדמיוניות על־הרוב) לגיבוש חטיבה לאומית־מדינית בשטחה, או לפחות "מקלט בטוח במשפט גלוי", היה זה מעין "זכרון־דברים" ממשי ראשון מצד שליט מקומי בפועל, אשר בחתירתו לשלטון כללי במדינה התחייב, שנתיים קודם בלפור, לפני נציגי היישוב העברי (שכלל לא ידעו על יומרותיו!) בדברים שרק ראשי המדינה לבדם היו מוסמכים להתחייב בהם. מהלך־הדברים הפר את עצתו של ג'מאל. הואיל ולמלוכה לא הגיע, ואף הורחק הרבה מארץ־ישראל, ממילא יצא פטור מאותו "פתק"—מאותו שטר־התחייבות כלפי היישוב העברי.

מקורות

- ¹ א. אלמליח, ארץ־ישראל וסוריה בימי מלחמת־העולם (א—ב). ירושלים, תרפ"ה—תרפ"ט.
- ² נ. גלבר, הצהרת־בלפור ותולדותיה. ירושלים, תרצ"ט.
- ³ מ. דיזנגוף, עם תל־אביב בגולה. תל־אביב, תרצ"א.
- ⁴ ו. וייצמן, חיי עם וייצמן. תל־אביב, 1967.
- ⁵ ח. וייצמן, מסה ומעש. ירושלים, תש"ט.
- ⁶ א. לוי, שליחות מורגנטאו—פרשה מימי מלחמת־העולם הראשונה. "המזרח החדש" (ט"ז), תשכ"ו, ע"ע 63—58.
- ⁷ Djemal Ahmed Pasha : Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes. München, 1922
- ⁸ Kress von Kressenstein : Mit den Türken zum Suezkanal. Berlin, 1928
- ⁹ Liman von Sanders : Fünf Jahre Türkei. Berlin, 1928
- ¹⁰ H. Morgenthau : Ambassador Morgenthau, Stories. New-York, 1918
- ¹¹ Адамов, Е. А. (редактор): Раздел Азиатской Турции по секретным документам быв. Министерства Иностранных Дел. Москва, 1924.

הערות

- ¹ בחזית ארץ־ישראל—מצרים—חצי־אי ערב היו שלושה פחות בשם ג'מאל : אחמד ג'מאל פחה ("הגדול")—שר־הימיה, מפקד הארמיה הרביעית והחזית הדרומית־המערבית של תורכיה ומושל כללי של החבלים הנתונים לשיפוטו הצבאי ; מנסרלי ג'מאל פחה, המכונה קוצ'וק ג'מאל ("הקטן"), בתחילת המלחמה מפקד הקורפוס השמיני ; וג'מאל פחה "השלישי", במדינה שבחג'ז.
- ² בממשלה התורכית כבממשלות רבות אחרות היה שר מיוחד לחיל־הים, הוא שר הימיה.
- ³ ג'מאל (ע' 138) מכחיש את ה"אקדוחנות" של אנוור ופרטים שונים (השכלה ותפקיד לפני המהפכה) של טלעאת, שעליהם כתבו מורגנטאו (ע' 85 ; 180) ובעקבותיו א. אלמליח (1/284—292), שהאשימו את אנוור ברציחות.
- ⁴ ג'מאל, ע"ע 149—143. ⁵ ש, ע' 172.
- ⁶ א. אלמליח, כרך ב, ע' 100. ⁷ ש, ע' 98.
- ⁸ גלבר, ע' 163—161 וע' 194, המסתמך על תיקי ברלין (מס' 218) של הארכיון הציוני. ג'מאל פחה פנה לשגריר הגרמני בתורכיה בדרישה "לפטור" את א. רופין. לבסוף נאלץ א. רופין לעזוב את הארץ ולעבור לקושטא, ואתו עוד כמה עסקנים נתיני גרמניה. ש, ע' 178.
- ⁹ ש, ע' 171, וכן ע"ע 318—317, 398. זאת בהסתמך על תעודות שב"תיקי ברלין" של הארכיון הציוני (תיק 330).
- ¹⁰ מ. דיזנגוף, ע' 44.
- ¹¹ תכנם של 19 המברקים ר' ב"חלוקת תורכיה האסיאנית" (רוסית), ע"ע 167—141 וגו'.
- ¹² ש, ע"ע 219—218.
- ¹³ ר' ח. וייצמן, ע"ע 200—196, ו. וייצמן ע"ע 74—71, א. לוי ע"ע 63—58.
- ¹⁴ חלוקת תורכיה האסיאנית, ע' 205 : מברק מיום 6.1916(15).
- ¹⁵ לימאן פון־סאנדרס, ע' 330. ¹⁶ ר' גלבר, ע' 196. ¹⁷ ש, ע' 17.
- ¹⁸ ש, ע"ע 231—200 (ובייחוד ע' 203 ו"216—210).
- ¹⁹ ש, ע"ע 181—180.
- ²⁰ ש, ע' 204, וזאת בהסתמך על דו"ח של ד"ר יוליוס בקר ב"תיקי ברלין" של הארכיון הציוני ; אלא כנראה יש טעות־דפוס במספר התיק (416).
- ²¹ אלמליח, 1/299.
- ²² מורגנטאו, ע"ע 172—171 ; ובעקבותיו, אלמליח, 1/306.

במת קוראים

צחק חשמן: עמוס עוז שלי

כתבתי רשימה זו לאחר שקראתי את ספרו של עמוס עוז ואת בקרתו של ברוך קורצוויל.

בעורף הים—רחוב־מגורים ולארכו מדרכה מוגבהת. בקצהו—בית הקונסול הבלגי, מצופה אריחי זכוכית אטומה וצבעונית. ממולו מישטח מרצפות בטון, ועליו שולחנות ברזל מרקדים, המחופים סרגלי עץ גס ועליהם מפות משופצות. במקום—צל שמטיל בנין אחר: הקאזינו. אוכלים קפיר ותפוחי־אדמה מעוכים.

לחוף כזה יש נופים. נוף אל הים, ונוף מן הים. כאן יורדים לים, וכשחוזרים—חלוק־רחצה של אבא ובו חורים סרוגים; גוף גדול מוצק ולבן, ריח שלאחר גילוח, לחם בגבינה צהובה. אני יושב על שולחן במרפסת אחורית, ומולי השמש השוקעת. אחמד, משרת של בעל־הבית, מכין חצילים ריריים בשום ובפלפל.

חצר בית־הספר שבקריה חולית וגדולה, וסגורה משלושה צדדים במבני כיתות צפופים ומהצד הרביעי חורשת אקליפטוסים. מיסדר־בוקר. קוראים מן התנ"ך. יום זכרון או חג או סתם יום. תרועת חצוצרה. הדגל מקופל בקפדנות, עולה בתורן הנעוץ מאחרי חדר־המורים. עומדים בחול. חול של קיץ וחול של חורף, בסנדלים או בנעליים הקשורות בשרוך ארוך מאחור. המורה לערבית זקוף כזה, דומה למורה־להתעמלות. כשעומדים מול הדגל—החורשה מאחור. יש לאן לסגת.

הוואדי שבין כפר־יחזקאל וגבע ובתוכו גפנים וחמניות, ומעליו מהנה של צ'רקסים. ריח רתמות וסבון־כביסה. גינוסר והרוח של אחר־הצהריים, היורדת מוואדי־המאם. רמות־נפתלי לאחר מסע להספקת תרופות ואוכל, במישלטי הגפנית מול בארי לאחר מותו של אושדי, הטכניון ובו השעון, ומדרגות ומעקה־העץ בכניסה, מדרגות־האבן הרחבות והעמוקות, החלונות המקושטים הפונים למפרץ, הספריה הקטנה, המורה לכיור, צל הבנין על הרחבה, המזכיר האקדמאי, מועד ב'. בתי־המלאכה שליד הטכניון, מעליהם היה גן־ילדים ולידו תאנה וריחות צבעי־עפרון ונייר חלק. אבא בועט בכדור העולה בשביל ויורד לאחרא־מפן. השביל מאדמה מוקשית וחצצים קטנים חומים. לגננת חלוק לבן, ומן החלון—הכרמל והים.

ואדי פארן, אור אחרון במורדות המזרחיים בג'בל־לבני, ובבית—מול מראות עיר חסומים, ומן החלונות פורץ האור.

באופן אחיד ותקיף קיימים ריחות החצילים, הדשא, ריח הים, סבון־הגילוח והרתמות. קיימים מקומות רחוקים כמו הוואדי שבין כפר־יחזקאל וגבע, כשיורדים בו ועולים. יורדים בחמניות ועולים מול הצ'רקסים. אל הים יורדים אבל ממנו חוזרים, ובעורף—השמש. יש חוף, ויש חוף שלאחריו מדרכה. יש נוף, ויש נוף פעיל.

בספרו של עמוס עוז חזרה ועלתה אלי הארץ, שבו האנשים. באו המקומות. איני מכיר את ירושלים, אבל את ירושלים של עוז אני מכיר היטב. יש בספר הרבה

"מקומות". מקומות במובן זהותם הפסיכולוגית העדינה. מקומות בנויים. מקומות פתוחים. מקומות גבוהים. מקומות אטומים. אפשר לזהות את המקומות המיוחדים האלה. כשמצוידיים בזכרון רחוק אבל פעיל. נחוצות אינפורמציות אחרות, ולא דווקא אלו המאחרות מיד מאיין "דנציג" ומאיין המורה ומקלו מול הלוח. גם הנה היא מקום, וגם חולון מקום. גודש המונחים הטכניים מתחם הגיאולוגיה לא בא להוכיח בקיאות באיסוף מונחים אלא להביא את הקורא למקום הנקרא מיכאל. כדי להיות בפנים מקומות כאלה, חייב אדם לסגל לו מין טכניקה המאפשרת לו להיות בעת-ובעונה-אחת בחמניות, במדבר פארן, בבית-הספר, ליד מגהץ-גחלים, במבטים גנובים ראשוניים, ובארץ הו הטכסית, המחצרצת, בה כל קריאה היא קריאה לדגל, בה אין קריאה לערך אחר. הבקורת חייבת להימצא בין כל המקומות האלה, ולא באחד מהם. בקורת המשתמשת בכליה המואמנים על-ידה בלבד איננה ממלאת את תפקידה.

ליאורה מרגולין: "קשת" בענו

עורכי המוספים הספרותיים בעתוני-הבוקר ובעתוני-הערב נוטים מאד להתעלם מכתבי-העת הספרותיים המופיעים אצלנו, ומ"קשת" בכלל—ובפרט. מלבד אי-אלה בעלי מרפק או בעלי ידידים. המצליחים לשבח את עצמם ואת הקרובים להם, הרי כל האחרים זוכים לאותה מנה של אדישות והתעלמות; וזאת למרות ההתעניינות שאינה מוטלת בספק מצד הציבור במה שמתרחש בעולם הלא גדול, אך הער, של כתבי-העת השונים.

חמורה הרבה יותר, לדעתי, העובדה כי בשעה שאין הבקורת מתעלמת מהופעתו של כתבי-עת הריהי מקבלת את פניו בכמה שורות סתמיות של אינפורמציה, או שורות שהן ביטוי ברור לדעה קדומה כלפי כתבי-העת. יש מעין חותם קבוע שעל-פיו יש לקרוא הכל—ולא חשוב מי כתב, ומה! אני מניחה שמערכת "קשת" אינה מתכחשת לחותם המסוים המוטבע עליה, ואיני רואה כל סיבה שבגללה עליה להתכחש לו; אלא שלגבי הבקורת החותם הוא חור-מנעול להציץ בעדו בתוכו, בין אם זה שיר או סיפור או מאמר פובליציסטי על נושא זה או אחר. פסקה-דין נחרץ מראש. אפשר שבדרך זו המבקר מקל על עצמו את המלאכה, או מקצר אותה, ויוצא ידי חובתו. ואפשר, דבר המתקבל יותר על הדעת, שנוח ורצוי לו להתחמם מעשה-אוטומט את החותם.

קוראי "קשת", המכירים את תכנה של חוברת זו או אחרת, קוראים לא פעם בפליאה את הבקורת בעתון היומי (כאשר יש כזאת), שפן הקשר שלה אל התוכן המוכר להם הוא מקרי בלבד. כך למשל, קראתי אי-פה אי-שם מספר בקורות המתיחסות לחוברת-העשור של "קשת"—אולי לא יובל כבד-משמעות, אך ללא ספק חגו של היג ספרותי—וכמעט בכל מקום נתקלתי באותה רוח עכורה, באותה חטטנות לחפש בכל סיפור או מאמר את סימניו של ה"חותם", באותה שמחה משתפכת על-פני שורות רבות כש"נמצא" כזה. ולעומת זה, לגבי מאמר רציני אין אפילו רצון קל-שבקלים להתיחס אל תכנו בצורה עניינית. אינני יודעת אם יש מקום לפקפק ברצינותה של הבקורת, או דווקא להרהר בתכליותיה: להילחם בדרך של התעלמות או הטבעת-

חותם (הצריך להרתיע, לכאורה, קוראים אפשריים) בכל מה שמתפרסם בכתב-עת המצליח להופיע ברציפות ובהתמדה זה עשר שנים ויותר, בלי תמיכת חוג כלשהו של ה"מימסד" הישראלי.

מצאתי לנכון לכתוב אליכם לא כדי לפתוח בוויכוח עקר וחסר-ערך עם הבקורת, בין שהיא אובייקטיבית ובין שמטרותיה גלויות וברורות, אלא כדי לנסות להבהיר לעצמי, ואולי גם לקוראים אחרים, כמה תמיהות. אין לי ספק כי "קשת" הוא כתב-העת הפתוח ביותר המופיע אצלנו, פתוח לקשת של דעות וגונוי-דעות, וכי הוא פותח חלונות לספרויות של חבלי-עולם שונים שהם, לעתים, מעבר לאופק הרגיל של קורא-עברית. ואשר לספרות העברית המוצאת בה במה, נדמה לי שכמעט אין מפקקים בכך שבה אפשר למצוא את האספקלריה האמיתית של מה שנכתב היום על-ידי סופרים צעירים ופחות צעירים.

אין לי אלא לאחל לעורכי הרבעון שיוסיף להיות קשת-בענן, מעל ומעבר לערפל העכור של הבקורת, קשת המבטיחה רציפות של דרך והמשכיות בתוכן, בצורה ובצביון.

הערת המערכת: אנו מסתפקים כאן בפירסום מכתב אחד מרבים שהגיעונו מקוראים ואוהדים, בעקבות העשור ל"קשת" ובעקבות כמה מן הרשימות שליוו עשור זה במוספי העתונות היומית.

עלילות האלים

כאשר התחילו כתיבי־אוגרית (ראס־שמרה) להתגלות בשנות ה־30 למאה הנוכחית, נודעו בעולם תעודות ספרותיות רבות־ערך, המעוגנות במעמקי העולם המקראי, באה עדנה חדשה למדעי המקרא בלשונות רבות. משתחילו לחקור את הספרות האוגרתית הסתבר כי לא רק יסודותיה העיקריים של מלאכת־השיר, כגון קצב החרוז ומבנה ה־פסוק, שיטת התקבלות וכלליה, המשותפים לכל עמי המזרח הקדום, נמצאים הן בכתבי־אוגרית והן בכתבי־המקרא, אלא קירבה מרובה ביניהם בדרכי המליצה וההבעה לפרטיהן. הוברר כי יש לספרות אוגרית זיקה עמוקה לספרות המקרא מבחינתם של מטבעות־לשון קבועות, השאלות, דימויים, מונחים, שימושים פעיליים ושמניים מיוחדים, וכיוצא באלה. כך נתגלה שכמו שצמחו האוגרית והעברית ועלו כשני ענפים מן הגזע הכנעני הקדום, כך ממשיות שתי הספרויות, האוגרתית ו־המקראית, במסורת ספרותית קבועה שהיתה מצויה כבר בקרב העמים דוברי־לשון־כנען לפני ראשית יצירתה של הספרות המקראית. ועוד למדים אני מתוך המסורת הקדומה, המשתקפת בכתבי־אוגרית, להבין על־בוריים ביטויים מקראיים שתומים כגון "בית־החפ" שית", או "עלה מוות בחלוננו", ומתפרשות לנו כמה תופעות תמורות, שהואיל ולא היו מובנות כל־צרכן הביאו את רוב החוקרים לידי השערה שטעות־סופרים גרמתן, או שרק הנחה של מקורות שונים עשויה לפרשן.

למרבה־הצער נכתבו רוב הפירסומים, ה־העיונים, המחקרים והחידושים שסביב כתבי־אוגרית בלשונות לועזיות, ואילו בעברית נתפרסמו עד כאן בעיקר שתי עבודות חשובות: "כתבי־אוגרית" מאת ח. א. גינזברג, שיצאו לאור בשנת 1936, ו"האלה ענת" מאת מ. ד. קסוטו. ראוי לציין כי שני החוקרים הנ"ל עוסקים רק בחלק קטן מן השירה האפית־האוגרתית.

עם הופעת ספרו זה המקיף של פרופ' צבי רין, "עלילות האלים" נתעשרה ספרות המחקר האוגרתית, והמקראית הכללית. בספר חשוב ורב־ערך, שלא כספרי גינזברג וקסוטו, מקיף הספר, למעשה, את כל החלק השירי־האפי של הספרות האוגרתית. כל השירות מתועתקות, משוכתבות ומפורשות גם יחד. כידוע, תועתק כבר האלפבית־האוגרית מוזן לכתב הפוניטי המורכב, כתב בינלאומי מדעי רב־סימנים, שרק מומחים מתמצאים בו, ובכתב זה אפשר למצוא את שירות אוגרית במרוכז. פרופ' צבי רין הוא הראשון ש"העביר" את כל השירות לאלפ־בית־הגריל שלנו, הקרוב לאלפבית־האוגרית לאין שיעור יותר משקרוב לו הכתיב הפוניטי הבינלאומי. כך יכול הקורא העברי מעתה "לרוץ" בכל שירות אוגרית.

כאמור, מציג רין לעיני הקורא "שכתיב", שהוא מעין תרגום, כלומר טור מקביל כל־שונו, בשינוי של כתב וכתוב, בתוספת אמות־הקריאה, תוך שמירת מעתק ההגאים שבאוגרית למקבילותיהם בלשונונו (ד = ת; ת = ש וכו'). או, כדברי המחבר, "השכתיב ישווה אפוא ככל מידת האפשר לתעתיק המקורי. השיכתיב הקל אינו בא אלא כדי למצוא את שביל־הזהב בין שימור הנוסח הקדמון כמות שהוא לבין התביעה לעשותו קריא יותר לקורא בן־מינו".

עיון ראשון בתקסט שלפנינו ב"שכתיב" המקביל לו עשוי לעורר המיתה קלה בלבו של הקורא, למראה השיטה הנועזת שאינו אמון בה. אך במרוצת הקריאה יספין הקורא לשיטה, אף יתענג עליה. יתברר לו לקורא כי במעוף־עין יוכל לעמוד על הויקה העמוקה בין שתי הלשונות־התאומות וכן על קווי־

* "עלילות האלים" — כל שירות אוגרית, מתוך עתקות, משוכתבות ומפורשות בידי צבי רין, המחלקה למדעי־המזרח, מכללת פנסילבניה, בהשתתפות שפרה רין, ספריית מכללת פנסילבניה; הוצאת החברה לחקר המקרא בישׁ ראל ע"י ענבל, ירושלים, 1968; LI+460 עמ'.

בבן־סירא העברי: "נביא יושב אל (= על) כחש" (מא 22). ששם כחש משמעו גם שקר, גם כס־מלוכה; והוא הדין בפסוק: "אל תחפץ לכחש על כחש כי תקוותו (= אחריתו) לא תנעם" (בן־סירא ז' טו וגו'). ומכאן לגבי המקרא—השווה השימוש "יכחשו לי" (תהלים יח 45) שמשמעו "יעבדו לי", שהרי הצירוף מקביל שם למלים בנות משמעות דומה: "תשימוני לראש גויים, עם לא ידעתי יעבד דוני, לשמע און ישמעו לי, בני־נכר יכחשו לי", והשווה אף שם"ב כ"ב 44 וכו'. וכך: "יכחשו אויביך לך, ואתה על במותימו תד־רוד" (דברים לג 29). כלומר: הם יעבדוך ואתה תדרוך על גבם, דריכה שהיא סמל הנצחון והשלטון, וכן אף "ברוב עוון יכחשו לך אויביך" (תהלים סו 3), שאף כאן ברי כי משמע "יכחש" הוא יעבוד, יפלה, פועל גזור מן השורש "כחש", כס: "ברוב עוון" = מפני עוון הרב (ב = והוא אפוא ב' הסיבה) יכחשו לך, יעבדו לך אפילו אויביך.

אין ספק שזהו חידוש מקורי ומעניין, שכמוהו רבים בספר, גם אם פה־ישם אין הקורא עשוי להסכים עם דעת המחבר מחמת גישתו בלתי־השיגרית.

לבסוף רואה אני צורך לצטט כאן מדבריו של אחד מגדולי החוקרים של הלשון האוגריתית, פרופ' כורש גורדון:

"יש יתרון פסיכולוגי חשוב בהנחה, כי האוגרית והעברית הן 'גונים' שונים של שפה אחת, וכי אין צריך הקורא לסבור כי יש תהום בין השתיים. ענין של טמפרמנט הוא אם ניח החוקר שאוגרית ועברית הן בעיקרן שפה אחת, או שתיהן שונות זו מזו. מכל־מקום, ההדגשה של פרופ' רין לגבי הדמיון שביניהן מקרבת אותנו לשקוד על האוגרית ומסייעת לנו על ידיה לשפוך אור על בעיות בשפה העברית ובספרותה. פרופ' רין שולט במקרא ובאוגרית מאין כמוהו, וידי רב לו בשניהם... זוהי יצירה רבת־ערך על נושא נכבד והשוב, שום חוקר של השפה האוגרית אינו יכול להתעלם מ'עלילות האלים' של פרופ' צ. רין."

ש. ר.

הייהוד של כל שפה ושפה, על דרכי היפר־דוּתן ממקור אחד, עקב התעתיקים הפיוניטיים והמורפולוגיים וכיוצא באלה. ודווקא ה"שכ־תיב" המקביל לטקסט המקורי יסייע לו לקורא לעמוד על חן־הקדומים של הלשון האוגריתית לגוני־התצורה, התחביר והסגנון שלה, ועל הכל—יוכל לצלול עתה לנבכייה של תרבות־קדומים שוקקת ומסעירה, ויאזין להלמות־לבם של פייטני אוגרית.

נוסף לריכוז הטקסטים ותיעתוקם, מובאים בסוף כל קטע הסברי־מלים, לרבות שיחזור תכנו של הקטע מלוא מידת האפשר.

ערך מיוחד שמור למבוא על לשון אוגרית, גילויה ומחקריה (אם גם רשאי הקורא לחלוק על השקפתו של רין לגבי הזיקה שבין "שפת־נען" ובין אוגרית ועברית), קווי־הייהוד שלה, מערכת השם והפעל, מלות־היחס וכו'. כלי מחזיק־ברכה הוא גם המילון שבסוף הספר. מילון זה, שנערך בקפדנות רבה ב־עזרתה של ש. רין, עשוי לסייע בידי הקורא למצוא דרכו בקלות בכל העלילות. זהו מילון המקיף את כל החומר הפיוטי שבאוגרית.

ועוד ראוי לציין כי, נוסף לשירות שנתפרסמו על־ידי גינזברג וקסוטו, מביא רין שירות שלא ראוי אור עד כה, והן: כלולות נכר ואב, מעשה פרת וסיפור אקהת. מלבד 460 עמודים בעברית, מכיל הספר כ־50 עמודים באנגלית—בעיקר תדפיסי־מאמרים שונים שפירסם המחבר בכתבי־עת מקצועיים בחו"ל על לשון אוגרית, זיקתה למקרא וכו'. לא מעטים חידושי המחבר בפירוש מלים מקראיות בזיקתן לחומר הפיוטי האוגרית. ואכן, אף אם קצר המצע מהשתרע, יורשה לי להעלות חידוש אחד לפחות, מחמת חשיבותו המיוחדת. בלוח מס' 137, שורות 24' 23, אתה קורא:

23 // תעלי אלמ. ראשתהמ. לט'ר.

ברכתהמ. ולכחת'.

24 // זבלהמ. בעל. למ.

ע'לחם. אלמ. ראשת ?

ובזה הערתו בערך "ולכחת":

ולכחת—כחש = כסא, כס־המלוכה, וכן אף בגלוסה הכנענית בלוחות תל־אל־עמרנה Ka-ah-šu. ואם כך, יש משחק־מלים שנון

איני סבור שכל הבא לקרוא ב'אנטי־דהרינג' לאנגלס או ב'אנטי־אפיון' ליוסיפוס פלאיוס חייב לעיין תחילה בכתביהם של דהרינג ו' אפיון. אך האומר לקרוא בסיפור זה, ממליץ אני לפניו שיקרא תחילה את ה'מטאמורפוזיס' לקאפקא. הרבה טעמים לדבר ואיני מוכיר אלא אחד: אם לא ייחנה מהסיפור זה, ייחנה לפחות מסיפורו של קאפקא; ואם לא ייחנה מסיפורו של קאפקא, אין כדאי שיטרח ב' קריאת סיפור זה'. ההומור הזה לעתים הוא מוצנע בין השטים, ואז האפקטיביות שלו היא ברבדים עמוקים יותר, דוגמת סיום הסיפור על־אודות אנדרטת־התחיה. זהו סיפורו של אדם היוצא בשעת־בוקר מוקדמת לעבר ה' כביש הפונה לרמאללה כדי להעלות את אנדרטת־התחיה מן האדמה, וככל שהיא מעלה ומושך את האנדרטה מן האדמה הוא הולך ושוקע לתוכה, וכאן בפיסקה חדשה כותב י. אורן: "איליה מורומץ, ואולי גיבור אחר מ' גיבורי האפוס הרוסי העתיק, באחד ממסעותיו תיו נזדמן לו ארנק בדרך. ירד איליה מורומץ מסוסו; ניסה להרים את הארנק. הארנק לא מש ממקומו, אך איליה מורומץ שקע באדמה. שהדי במרומים, לא בשל ארנק שקעתי אני באדמה, בשל אנדרטת־התחיה כוסיתי עפר..." השימוש שעושה י. אורן בסיפור הרוסי הקדום מעמיד את מעשה האנדרטה אורב נלעג עוד יותר: הרוסי שקע באדמה בשל כסף ואתה בשל מה...

כך הייתי יכול להפליג בדוגמות מרנינות את הלב ומשמחות את הדמיון. סיפוריו של י. אורן מצליחים ליצור אצל הקורא תחושת הנאה כצצל צופה־הקולנוע המראיה של מרי פופינס המרחפת באוויר. אלא ש'י. אורן, וזה הופך אותו לסופר מעולה במיוחד, מצליח, אם נוסף ונזדקק למשל הקולנועי, להנחית את מרי פופינס שלו על הקרקע ולהעיפה שוב, כרצונו. אין זה, כפי שנראה הדבר מלכתחילה, לשם שעשוע, אלא כאן נוקט המספר את שיטתם של חכמי־הקבלה, שהיו מתארים על־פני עמודים ארוכים את זיו מראה השכינה והדר כבוד כ'סא־הכבוד בתארים מתארים שונים, כולם העולם החמרי והמוחשי, ו' פתאים מפסיקים, מציינים כי אל לו לקורא

פני דור וכלב

24 מסיפוריו הקצרים של י. אורן, שחלקם פורסמו ב'קשת', כונסו בספר הנושא שם י. אורני טיפוזי, "פני דור וכלב". קודם שאבוא למנות קצת משבחי הסיפורים דומה שחובה לציין כי סיפורים אלה הם מן המענגים וה' מרתקים שנכתבו בספרות העברית.

י. אורן, עשה שהוא כותב, רואה הוא לפניו קורא אינטליגנטי, אולי אף יותר ממנו. כמה סופרים ומשוררים הכותבים עברית כמוהו? ככל שאני מרבה לקרוא ספרות עברית, אני נוכח לראות לאיזה מין גניבת־דעה הגיעו הנוטלים גופי־התורה מתוך ספרות לועזית, בהסתר, קובעים זאת תחת צעיפים אין־ספור ביצירותיהם וסומכים על חוסר־ידיעתו של הקורא שיעמוד להם. אפשר לדמותם לילדים הקוראים שיר הנושא חן מלפניהם, קוראים אותו פעם, פעמיים ושלוש, עד שהם משכנעים עצמם כי הם כתבוהו, מעתיקים אותו ושול' חים אותו למדור "קוראינו כותבים" באחד מעיתוני־הילדים. י. אורן, כמעטים בבני־דורו, הוא יוצר ישר, כאשר הוא מראר בסיפורו "אדם וזולתו", פקיד, ביורוקרט עלוב, באחד המשרדים הממשלתיים, הוא מביא את תיאורו בשורות אחדות הנתונות במרכאות כפולות ומציין "תיאור זה, הכלוא במרכאות כפולות, הריהו תיאורו של אקאקי אקאקיב' באש־מצ'קין מתוך הסיפור 'האדרת' מאת הסופר הרוסי גוגול ובתרגומו העברי של שנהר. העובדה שדיוקנו של [גיבור סיפורו] זהה עם דמותו של א. א. באש־מצ'קין מעידה כמאה עדים כי קיימים בעולם טיפוזי בני־אדם, שמטבעם הם מחוץ לזמן ולמקום..." תחת שיתאר יצחק אורן בדרכו את הפקיד, נוקט הוא כלל "כל שהוא כביצה, ביצה טובה הימנו".

השימוש בחמרים מוכרים מספרויות העולם בגלוי נעשה בהומור רב ומקנה לסיפורים מין פלסטיות נפלאה. ונראה כי פתיחת הסיפור "אנטי־מטאמורפוזיס" היא הדוגמה הטובה ביותר לכך: "איני בא לקבוע מסמרות.

* י. אורן; פני דור וכלב; היצאת אגודן, 1968; 318 עמ'.

אכן, לפנינו מספר המסגרת בנובילה המצומצמת בלי לפרוץ את מסגרתה. ואל יאמר הדבר לגנותו; מתפונת הסיפור של אפלפלד חותרת לצימצום לירי הנתון במבנה פשוט של סיפור. דווקא הנובילה שאינה מכבירה מלים הרבה היא המסגרת ההולמת את כתיבתה. המיתח בסיפוריו נוצר, בתוך השאר, גם בעקבות האלם והשתקה של הדמויות. הסיפור מספר אינו פורש לפנינו יריעה רחבה ומקיפה. דמות אחת או שתיים עומדות במרכז סיפוריו, והדיאלוגים קצרים בדרך-כלל ומרוכזים, כגון "אילו היה מניף יד היה משתתקת אלא חשש שתשתתק לחלוטין. לבסוף דיבר הוא; אך מכיון שמלים לא היו לו היה מגמגם מתחת לשפמו" (ע' 86). ובמקום אחר: "מה'מעט דיברו זה עם זה, כאילו נולדו בלי מלים" (ע' 57). אפילו שמה הסיפורים לאקוניים, על-הרוב בני מלה אחת בלבד המגדירה את הנושא.

המציאות המתוארת בסיפוריו היא המציאות הקיומית בה שרוי האדם, והמספר תופס את המצבים בלתי-המוגמרים שבה, ואילו דמויותיו מרוכזות סביב ציר רעיוני מסוים, מושג פעוט מן הנוף, כלואת בתוכו. נתונות הן ב"אווירה הלוחצת עליהן מכל עבר ואין מנוס מפניה וממנה הוא מפיץ את יחסי-הגומלים אני—אתה, אני—המציאות. מכאן הריתמוס והחייכותן שבסגנונו. האדם גופו הוא חלק מתגוררותו של הטבע. אפלפלד מרבה לדמותו לעוף, דימוי המטעים את הניידות והיעדר היציבות: "הם שכבו שרועים או ישנו או שחו בנהר—או רדפו אחר יוני פרא. כה קסומים במעגל ההשתנות, כציפורים. אבל פעמים בלילה היה היער ניעור באיוו ציחה מאיימת והם היו בורחים יחד עם הציפורים, מטפסים על העצים. הם ידעו: הפריצים יצאו אל הציד, היער בורח מפניהם" (ע' 57). וכאשר הנושא הוא השואה, הרי ברור מי הצייד ומי הנצודים.

בציור ריאליסטי הציפון בחובו סממנים אירוואנוניים יש אפשרויות לגיוון סביב רעיון או ציור מרכזי אחד. האפלה והאור חוזרים בווריאציות שונות: "איש לא היה עוד ב' סביבה והאפלה האחרונה שקעה בפתיחת

לטעות שהרי לבורא-עולם אין גוף ודמות הגוף והגל רק משל הוא, ואחר ממשכים שוב בצבעוניות נואשת בחכמתם.

סיפוריו של י. אורן מרובים בהם היסודות המיתיים בצד יסודות מתוך ספרות המדע-הדמיוני, והם, בהגדרה שטחית, סיפורים סמליים. אולם אורן, בניגוד לרבים הכותבים בוואר, אינו יוצר תשבצים וחיזות שעל הקורא לפתורם והם, בסופו של דבר, מסוג התרגילים האינטלקטואליים. כאן אתה חש מתחת לסמל באותו משהו חי ומרטט שאין לו יכולת ביטוי כפשוטה אלא רק בהתלבשה בצירורים אלה. דומה שסיפוריו הסמליים של אורן יהיו בבוא היום תמונה אמיתית של הווית אדם וחברה כאן בארץ יותר מהרבה ספרים הכתובים בריאליזם חברתי. ראוי היה אורן שתיכתב על ספרו מסה מקפת, אלא שהמבקרים עוסקים מדי בפכטיבלים למיניהם הנערכים חדשים לבקרים בעתונות היומית.

ח. ב.

בקומת הקרקע

אהרן אפלפלד כבר ביצר לו מקום כמספר צעיר מן המוכשרים ביותר. פגישתנו המחרת דשת עם סיפוריו מזכירה לנו את ספריו היקודמים: "בגיא הפורה", "כפור על הארץ". כל הסימנים שניתנו ביצירותיו הקודמות קיימים ויעומדים גם פה, אלא שכאן בולטת נטייתו של המחבר אל המשפט הצרוף, המצומצם, ההסתגרות בתוך סיפור שאין בו עלילה הרבה.

אפלפלד דבק בקו ההתווה לו מבחינת הסגנון וראיית המציאות והדמויות: אותה גימה לירית דקה המתעטפת בסמלים, עצמת הביטוי המתגלה בחידרה ליסודות הנפש של הנוף הכפרי והאדם. מורגש נסיון ברור לייצר הפנים את הנוף, לשקף בעדו הלכידות והאווירה. בשל התכווצותה של העלילה, והחזרת על המוטיבים, הזמן והמקום, מתקבל הרושם שסיפורי "בקומת הקרקע" הם כמו סיפור אחד הנמשך בוואריאציות שונות.

* אהרן אפלפלד: בקומת הקרקע (סיפורים); ספרי דגה, 1968; 130 עמ'.

רונה בסיפורים. הרצון לשכוח הכל קיים על אף המראות המגרים את הזכרון, אך המתכחשים למוצאם מנסים לשוא להקפיד ולטשטש את זהותם הלאומית ואין הדבר עולה בידם. מכאן הזרות והקירבה בעת ובעונה אחת, ומכאן הזרימה החיה לעומת הקיפאון. המוות נעוץ כגרעין בחיים, בנוף הכפרי. היציבות היא יציבות מדומה, ולמעשה זוהי התנוונות אטית ("הבריחה", ע' 8).

הסיפור "ביחד" נמנה, כמדומה, על היפים שבקיבוץ. אפלפלד מכניסנו בבת אחת ל"אוירת סיפורו והוא מרתקנו אליו מתחילתו ועד סופו. משפט בעל תהודה סמלית חוזר שלש פעמים בסיפור בהקשרים שונים: "הרי רואה אתה, אבא, אם חבושים אנו זה לזה, אין להם שליטה עלי". בפעם האחרונה אנו יורדים למלוא משמעותו של משפט זה: כוחה של הבת פג. אבדן הרצון והכבילות להרגל הכניעו אותה למלא אחר רצון האב—

אף כי רצונו השתנה בינתיים... שוב אנו עדים כאן ליחס אמביוואלנטי הנוצר בין שניים. הגעגועים והשיבה הנתקלת בקיר אטום ב"סיפור "השיבה" טומנים בקרבם סכנה של קירבה להלך רוח רומנטי, נוסטאלגי, אלא שהמצבים אליהם הדמויות נקלעות באים להן בהכרח טבעי ולא מתוך רגשנות. המחבר מעלה בסיפוריו תקופת-חיים רוטטת, שאותה חזה מפשרו. אולם אין כאן גודש ודחיסות בנו"ש השואה. מבלתי הוא ברגעים לא-צפויים ר' אנו חשים בו כדרך שאנו חשים את אוירת הרקע. גם העובדה שחלק מן הדמויות מסוגל לקיים קומוניקציה מלאה רק עם הטבע ("רושקה") אין בה שמץ רומנטיקה, וזאת הודות להקשר בו מובאים הדברים.

ס. ב. ד.

הנסיון הנוסף

הסיפור שופע מלבה של אשה הנמצאת בבית החולים לשמירה על חדשי הריונה האחרונים, והיא חולת-לב מימי שהותה ביערות בימי השואה; זו השואה הניצבת נוכח הציפיה ללידה—מוות מזה, למתן חיים

עמומים. הוא ירא מפני המקום ומפני האור, כחיות לילה שאור-היום מחריד אותן מרבצן" (ע' 83). וכן: "אור-הבוקר הראשון עטה כחילות. שלושה יהודים רבצו בקמה, כחושך מעובה שנשתייר צפוד על הקרקע" (ע' 15). ברור שהאור והבעירה הפנימית, המבליחים פה-ושם בסיפורים, נושאים תהודה רחוקה של השואה, אך מצד שני האור, אור-השמש, הוא המקלט הבטוח מפני הקרה, המקפיד זכרון ותחושה...

אפלפלד נותן לדמויות לנסח את מצבן במודע. הגיבורים אינם דמויי-ציאות; הם חיים על י"ד ה. בסיפור "רושקה" הולכת האשה ומתדמה לבעלה החלש, החלש מכדי להכותה. הקרח מאחה את הניגודים שבין השנים. המיתח שבסיפורים הוא המיתח שבין הקיים לבין החלף, בין אפלה לאורה, בין הר קרה למים הזורמים, בין החופש לכבילות.

יהדות ויהודים זריהם נושא החוזר בכל סיפוריו. לפעמים נגלה היהודי כדמות ערטית לאית חסרת ייחוד, דמויות—כמו ב"הבריחה" (ע' 11): "...הם עברו לידו כאילו היו צלליו שנשרו ממנו". מובן שזו השהקפות של מצב נפשי ורגשי יותר מסיטואציה חיצונית. נית, בנגיעה בנושא היהודי ניכר כאב מאור כיסטי: "עלה בדעתו שאם לא יוודע, הם יעוטו עליו כחיפושיות קיץ מגורות, יסתערו בזעמם האחרון וינשכו את בשרו הנכרי" (ע' 11). היהודים מגיחים כחפרפרות, כחיות פושיות, יצירי לילה "היונקים את זריותם מן החשכה".

אין ספק, השלג והקרח הם מוטיב מאחד. הנדודים, השאיפה להגיע למקום אחר, נחט מים בקרה. "בדימום ידע כי בבווא העת יעמוד הכל; הזרם בנהר, מעוף הציפורים, גם הוא. אלא שהידיים עוד התמידו בשלהן, הגרון היפה, וכך מסביב סביב, כמו שמשח ררים אסיר מאסוריו, ושוב סביב הסירה ו מתחתיה, הכל דבק והיה קרה, קרח לבן הניתה וקופא" (ע' 95). המאבק הנואש לא לקפוא מתואר בקוים עזים. בסיפור "ההש תנות" הצליחה הנערה לברוח ממלכות הקרח; לא כן אביה. האמביוואלנטיות ביחס ליהודי, לשיכחה ולזיכרון אינה מוצאת פת

האטי ממחיש שוב את קירבתו של המוות. אשה אחרת רבת-בנים השוכנת באותו חדר ילדת, וזו מקפחת את חייה ואת חי הילדים שעתידה היתה להביא לעולם. ההתמודדות בין שני הקטבים אינה עניינה של מרתה בלבד; היא נוגעת לנשים, לגברים, לכל הפרואים. אך מרתה חיה את חייה בלבד, כולה ברשת זכרונותיה וחזיוני-היה שבהווה.

הואיל והיא אחות שעבדה באותו בית-חולים וסייעה להרבה אמהות צעירות בשעת לידתן, מתמצאת היא במצבי ההריון ובת-רופות, אף מכירה היא את הרופאים ואת האחיות מצדם האישי. עולמם של החולים כהיר לה, והרי זה מעגל שלישי ובו נעים ימיה, בנוסף למעגלי העבר וההווה. כל המעגלים מרחיבים ומעמיקים את עולמה הפנימי, מחריפים את רגישותה לנותנים לה תחושה של השתלטות-כביכול על המציאות בבית-החולים. לפעמים היא משתלטה, ולפעמים—בערבים ובלילות—זו מושלת בה:

"בערבים כאלה היה השכול ירדף אותה גם בשבילי-האבן שבהרים. אפשר שגגות הלולים הלבנים באור-יריח היו מחזירים אותה אל תגות המושגים בשממת לילות הגיטו. או אולי אל משהו מוקדם יותר שנסכח. ואולי זו סתם השפעת הרוח ב-ליל-ירחאות, מדוע לא תהא לירח השפעה על בני-אדם, כשם שיש לו השפעה על הגיאות והשפל שבים?"

נוסח הסיפור הוא אפי, שוטף בנחת, קולח אט-אט, כמו עסק בציורי נוף דומם בלבד. הרגשות והחוויות חבוים מתחת לפני-השטח, והמלים מסתור להן כמין גדר גבוהה, אשר מאחריה מתרחש הכל בעקבות המציאות של השואה. זרם המאורעות האיר-שיים מצוי בים האירועים הכלליים, אך הוא עושה דרכו בנפרד. אפילו במציאות הקשה של השואה נשארה לנערה המתבגרת פינת-חיים משלה, אשר באורח-פלא ידעה למלא אותה באישיותה. פינה זו מוארת בכתיבה ענוגה ומעודנת, היודעת את מינבי-לוחיה והגזירתה שלא לפגוע במשהו בנושא ובגיבוריה.

מזה הרעיון נעז, והקטביות שבו מעלה את המיתח ויוצרת אחירה מיוחדת במינה בה יצר-החיים מתלבט ונאבק מבפנים ומבחוץ. מבפנים—מאבקו של העובר הרך, והמצא בגופה של האם, עם הלב החלש שלה. מבחוץ—באים החוויות האירועים של המלחמה והשואה, שעדיין הצעירה שבו ית לטוד השפעתם ושלטונם. הסיפור בוקע אפוא ועולה כווידי מעולמה הפנימי של הצעירה, שהיא גיבורה ממש ומעשה-לידתה הוא אקט של גבורה, פיזית ונפשית כאחת. היריה עבר ומחשבות עתיד משמשיכ בערבוביה. רחש-ילבה של הגיבורה מוארים באורו של מה-שהיה. כל מה שעבר עליה בגיטו, בצד הארי, במגזר וביערות, בין הפרטיונים, שוב עולה ותר לו עגינה בחיים שלאחר-כך. חוויות אלו היו קשות ביותר וחזמתן טבוע בדם הגפוש. כל רוח מצויה מוציאתן מן הגניזה הפנימית וכיח רב דרוש כדי לעמוד כנגדן.

במיוחד קשים הם הזכרונות על האירועים האינטימיים, שהשאירו צלקות רבות. הסיפור כילו מלא אהבה. הצעירה, שהיא אחות, עזרה את מקום-עבודתה בבית-החולים שבעיר והלכה אחרי חברי-קיבוץ כדי להינשא לו. החיים בקיבוץ והאהבה שבינה לבין בעלה, התלו להעלות אריכה למכותיה. והנה בא ההריון ואתו השיבה לבית-החולים, ולעברה הרחיקה-הקרוב כל-כך. הלידה הצפויה היא בבחינת מעשה משחרר וגואל, המבשר את התמורה הגדולה בחייה. מה עוד תוכל לקוות נערה שעברה שבעת מדורי גיהנום ואחרי הכל היא יוצרת חיים ככל אשה צעירה ובריאה? מבחן זה הוא הבעלה ביותר והוא המצדיק את כל הסבל.

המשך החיים באמצעות הילד הוא התגלמות אמונתה ותקוותה. למראה נשים ילדות בבית-החולים אמונה זו מעמיקה והולכת. אך גם המוות שוכן בקירבתה. בחזרה שר כבת עוד הולדה צעירה, אף היא משרידי השואה הגוססת ממחלה ממארת. מותה

• יונת ואלכסנדר סנד: הנסיון הגוסף; הקיבוץ המאוחד, 1968: 168 עמ'.

היה רצון עז להציל "נפש אחת מישראל" לאמונה הנכונה, אך עם זאת האמינה "אם קדושה" זו כי רק עם מות אחרון היהודים שוב יופיע ישו האדון בעולמו. מכיון שפך-הריחי מקבלת בברכה את הש"מדת היהודים בידי הגרמנים. הגאולה קרבה, דם היהודים נספג באדמתה של פולין, ועוד-מעט יופיע בן-האדם בעוני-שמיים...

בעת-ובעונה-אחת מקרבת אס-המנזר את הצערה לדת הנוצרית ודוחה אותה. יחס זה —תוכן אנושימי וצמירה נוצרית-חסודה— פגע מאד בילדה היהודית והכניס אותה לעולם של סמיטים. בדומה לכך סבלה נערה אחרת שניצלה עלידי איכר פולני, שתמורת הצלתה הפך אותה לפילגשו והס-תיר אותה במרתף רפתו. תסביך-האם" אצל נערה אחת ותסביך-המרתף" אצל נערה אחרת מעוגנים בתחושותיהן של שתי הצע-רות ואינם מרפים מהן. על כן קשה ומכ-איבה מאד דרכן לקראת חיים חדשים.

החיים החדשים הולכיו לארץ-ישראל בדרך "קיבוץ" בפולין ומחנה-הכשרה בצרפת. כאן פגשו בצפר בן-הארץ, שבא להכין את הניצולים לקראת העליה. המליץ ביניהם היה עסקן ציוני, שניצל אף הוא מן השואה, והוא שנאל את הנערה מן המנזר. הפגישה בין הצפר לבין ניצולת-המנזר היא הבעיה המרכזית, כאשר המחבר מעלה את תחושותיו של בן-הארץ נוכח חוויותיה הטראומטיות של הנערה. פעמים הרבה משיט הצבר את ידו לנערה, אך היא דוחה אותו מתוך אי-אמון בו ובכלל. גם לשון משתפת אין להם. אך בהמשך החיים המשותפים במחנה, ועם ה"העפלה" לחוף הארץ מקפריסין, נוצר הקשר בין הצעירים. המאבק עם הצי הבריטי הוא המסיים את המשבר, מוציא את הניצור לים מסגירותם לעוקר מתוכם את שרידי הפחד והסיוט.

קונפליקטים הרבה מעלה המחבר בספרו, ובתיאורם הוא מגלה ידיעה פסיכולוגית רבה בנפש גיבוריו, ובזכות לשונו השוטפת וסגנונו הבהיר הספר נוח לקריאה. את ההתמודדות שבין ניצולי השואה לבין ה-צבר הוא מתאר בריאליות חריפה. חוויותיה

"היקיצה קשה כמעט תמיד", כותבים המחברים, "מאימתי אותה הרגשה של סיר-רוב בבקרים? לא מימי היער, שם לא היה שום מעבר מן השינה אל היקיצה, מחלום חסוף וחד אל עשן מדורה עמום עם שחר. מימי המחבוא בבקתה. אבל גם מלפני כן, זמן רב מלפני כן, אולי מלפני כל הזכרונות. ומה בכך אם מלפני כן, כל מה שהאדם חי חייו הם. אימתי היה לנו הפנאי להתבגר. אולי משום כך אנו מתבגרים עכשיו, לאט לאט. להתבגר, אולי פירושו שלא להתכחש לשום דבר. ומדוע לא ננצה פעם, דניאל? ראינו הרבה בחיינו. ואולי בכל זאת יבוא יום ואתעורר בלי אותה הרגשה של משא-כבד?"

היום בא. מרתה ילדה את בתה. המעגלים נסגרו. הקטבים נתרחבו. הקליטה לתוך החיים החדשים והמחדשים באה בדרך הטב-עית והאנושית ביותר.

א ש מ י ם

ספרו של שמאי גולן הוא מתחומה של ספרות-השואה. אין המחבר עוסק באירועים אלא בתוצאות שהותירו בנפשות הניצולים, לאחר שחזרו ל"חיים תקינים". עברם הנורא אינו מרפה מן החווה שלהם, והחוויות, שהעמיקו חרישן בעולמם הפנימי, אינן מוצאת להן תיקון. כל מגע מחודש עם אנשים, וכל הליכה חדשה לקראת היקלטות בתוך המציאות האנושית, כרוכים בכאב וייסורים. השואה מוסיפה לחיות בלב קרב-נותיה גם לאחר השיחורר ולאחר מיגור הנאציזם. "התחיה" מתמהמהת.

כמה גיבורים בספר, ומכולם הנכבדה ביותר היא נערה יהודיה שעשתה את ימי השואה במנזר וכך היו לה חיה לפליטה. אך היחס אליה—בעיקר מצד אס-המנזר—היה אמבי-וואלנט, אהבה ושנאה משמשים בערבוביה.

* שמאי גולן: אשמים; מסדה, 1968; 200 עמ'.

הדרך בין ביאליק לטשרניחובסקי. אלה האה-
 רונים משמשים לו בכל העיונים הבקרתיים
 שלו קנה-מידה ואבן-בוחן לבדיקת החדש.
 כאשר הוא קורא שיר של יהודה עמיחי על
 אמו, הוא קורא אותו מתוך התיחסות לשיר
 שכתב פעם ביאליק על אמו, ולאחר השוואה
 זו יוצא צמח בקצף על עמיחי שאינו יודע
 כיבוד-אם מהו. דומה עלי כי התנגדותו של
 צמח לספרות העברית הצעירה עמוקה וש-
 ריה בשני דורות שונים. האחד—איי-היכולת
 ואיי-הרצון להבין כי יש סופרים שרואים, אז
 חשיב, בעצמם ובדורם דור ראשון לעם חדש
 הנוצר בארץ ישנה, שאינם רוצים להשתייך
 למסורת ספרותית-לשונית של אנשים שכ-
 תבו עברית לפנייהם. ישות של עם אינה
 נבדקת לפי דבריהימים אלא לפי ההווה
 ותחזית-העתיד. כל כמה שיצעק כי אין עם
 חדש בארץ ויביא מקורות אין-ספור מכל
 אשר תשיג ידו, לא יהיה בכוחם של אלה
 לקעקע את בקשתם של אנשים לישות חד-
 שה—והדברים ארוכים. והסיבה האחרת להת-
 נגדות היא באותה התנגדות תת-הכרתית
 כמעט שיש בכל רשימת-בקורת שכותב מבי-
 קר שכתב בעצמו דברי-ספרות ולא עלתה
 בידו, דברי-הבקורת של צמח משובצים קט-
 עי זכרונות וכעין-ספרות, שהיו כאילו גר-
 צצים בתודעתו, מבקשים לבוא על תיקונם,
 ומאין מקום אחר מצאו את מקומם ברשי-
 מות-הבקורת.

דומה, כי חזקה על מבקר שיהיה הזרקור
 המגלה את היוצר האמיתי. ליקוי-ההבחנה
 הגדול ביותר של צמח, וזה דבר יכול להיעד
 על טבעו כמבקר, הוא עגנון, שקסחות-דיו
 הרבה שפך להנמיך את קומת יצירתו. עד
 היום—ב"שדמות" 30, בדברו על יוון של
 ימינו, הוא כותב: "ויש להם ספרות, לא
 רעה, וספרות זו קיבלה פרי-סניובל שלם
 ולא הרעישו עליה את העולם".
 (עד כמה קשה כשאל קנאה...). וכעגנון כן
 הספרות העברית החדשה—חיה וקיימת אף-
 על-פיי-כן.

ה. ב.

של הערה שנגאלה מן המנזר הן מרשימות
 ביותר. שקיעתה בתוך עולם-המסורין של
 המנזר ובתוך האמונה החסידה של הנזירות,
 והתעוררותה לחיים בדרך אטית וכושלת,
 מצוירות כהלכה. ואולם בשאר חלקיו של
 הספר יורד המתח התיאורי, ואין המחבר
 מצליח להעמיק את חרישו הפסיכולוגי
 ככל שהצליח בכך בחלק הראשון.

י. פ.

ש. צמח

לרשימות-הביקורת של שלמה צמח נוצר
 בעשרות-השנים האחרונות הדימוי של שבט-
 זעם ומטה-חובלים, המונף בשצף-קצף מעל
 הספרות העברית החדשה. ספרו האחרון
 "מסות ורשימות", אינו בעל שינויים חדות
 כקודמיו, וללא ספק מחזורי הוא מול ספרי-
 הקודמים של צמח, "שתי וערב", "עירובין"
 ו"שתי מזוזות". בספר זה אסף הגורגה לקט,
 שיכחה ופיאה משדותיו—וכטבעם של אלה,
 הרשימות שדופות ומצהיבות. רשמי-מסע
 מקפריסין ומארצות-הברית, בקורות-תיאטרון
 על הצגות "הבימה" מ-1928, בעיית הכתיב
 בשעתה—אלה דוגמות אחדות מן המבחר
 שנקבץ בספר. המאמר בעל-החשיבות הוא
 "בעבותות ההווה" על מגדלי, ותאריך כתי-
 בתו—אודיסה תרע"ט!

אם לא יוסיף לנו עושר וחכמה הרבה, ענין
 לגבי התופעה ששמה ה"בקורת של צמח"
 נמצא בו. צמח הוא מבקר שמרן ומסורתי.
 במובן זה שהוא תובע מספרות זמנו שתגלה
 זיקתה לנכסיקבע, שתהיה "חוליה בשר-
 שרת". וזהי קביעה שלא חסידיו ולא מת-
 נגדיי אינם מערערים עליה. ממנה יובן מדוע
 קשה לצמח "לבלוע" את יצירותיהם של
 יהודה עמיחי וא. ב. יהושע, דרך-משל, אצ-
 לו נעצרה הספרות העברית אי-שם באמצע

* שלמה צמח: מסות ורשימות; ספרית מקור,
 ת"א, 1968; 179 עמ'.

כות. מגמה זו עלולה לפגום בערכו האמנוני תי של השיר. פעמים הטור השירי עמוס תארים ודימויים לעיפה: "מגד אפל / שלאור הדבש ניטף ניגוני מבעד לשושנות / אמרי ריב". בלשון מתעלה ומתעדנת כליכך בדיר קה ובאיפוקה מבקש הוא לתת ביטוי מהי מן לחוויה, אולם הזדקקותו החוזרת של ה"משורר לביטוי המורכב מרחיקה אותו מן השיר. בהגיעו לנושא חדש בשיר, הנושא משמש לו בסיס צר לרקום עליו רקמה של מטאפורות. הרושם הוא של טישטוש התיי אור. כך הוא מתעכב יתר על המידה על די מוי או נושא צדדיים ומוסיף לפתחו, כמו בדימויו של הזמן בשיר "זכרון אהבה אחת בליל שמירה"—ד, או בשיר ג: "חום היום תמר בכוכבים שהגירו אור ירקק זהור מאד מלוטש עד דק בידי חכם לוטשים, אך חם, כמו מוסק בפנימו / בידי מסיק עלום פנים, שם מאחורי ברושים דהומים שעל גבול מערב / מרצד הבהובים"; או כמו תיאור "שעה של כלום" בשיר ו—עד שהשיר נושם בכבודת מחמת עומס התארים והמלים.

הטורים האחרונים ב"נצח חם" יוצאים דופן; בתוך האווירה המהורהרת של השיר והדיק ציה שלו באה נימה אירונית-היתולית, על המושגים המובהקים מתחום המציאות המו דרנית, והורסת את התרשמותנו. שני הטו רים האחרונים לא יכירים מקומם בשיר זה. פה'ושם מפריעים משחקי מלים, שימוש ב מליצה לא ברורה: "מחרישה עד חרשות", "יתעלם עלימו", או: "הה רשמות חרוצות של רשומות הזמן / בגלילי גופן" (61)—ציור שיש בו שימוש מוקהה בערך התמונתי. דראמטיזציה והליכה בגדולות מקלקלים את השורה: "לבד. פנים אל פנים/המשפט החל. מן האדמה השחורה / כבר צועק הדם שיי שפך / הליל".

בסיכומו של דבר, יש בשירתו של רן עדי איזה כוח מרתק המאלצנו להקשיב לה, ל לכת בעקבותיה עד הסוף. לפנינו משורר מהימן ששיריו מצטיינים בתבונה בוגרת, בכובד ראש: "אל תרדוף אחר אנפות... מר טב תסתכל באבן מוטלת בשדה רגועת כל הרפתקאותיה".

אבל לילה-לילה אני

הקורא בשירת רן עדי מתרשם מן ההוויה המהורהרת של השירים המלווים מישקע חור יות ונסיונות של אדם שהמוטו הראשי בשיר רינו הוא אהבת הלילה. דימוי הלילה לבדו עשוי כבר להבטיח מיתח מסוים. ללילה קר נוסאציות שונות אצל עדי; בו משתקף עול מ, וממנו נובעים חיי השיר. השיר "הים וה אדמה" מיטיב, כמדומה, להבהיר את משמ עותו של הלילה לגבי המשורר, את המיחד אותו מן היום בריבוי גוניו ואופניו: "קול הים בלילה בא בתוכנו / לא כדרך קול באורו של יום—/ באפרסכות האוניים, / בלילה הוא בא בכל נקבוצי עורנו".

אלא שפעמים נעשה השימוש בדימוי הלילה כושל: "והיה הלילה מעוצר רחמי הגדולים בוכה ורועד". מצד אחד, אנו עומדים על האינטנסיביות והחוויה האותנטית בשירים, אלא שלא תמיד מצליח המשורר לרסן את הנטייה לצעוק. השיר הזה, "אמש בעברי בש בילי שדות", מאבד מכוונו, דומה, אין הוא נאחו בנו, כי בטבעו של הדימוי הראשי יש גם הדים לציפורי הנפש, שהוא דימוי קונבנ ציונלי. עיקרי המוטיבים בשירים הם המוות והכליון: "ואחר אימה חשכה ואתה שער פרוץ / והזמן הזה / הזמן הזה הורם כך / הנושם כך כמו נהר באימה חשכה / ואתה שער פרוץ". בשיר ו בע' 81 יש אחדות של שגב עם אבדן. במבחר המלים העשיר העומד לרשותו משקף עדי מציאות רגשית מורכבת. אנחנו מצויים באווירה סגנונית כבדה, בעולם מופנם "כקרקע חשוף שכבותיו לזכרון". זהו אותו משורר החוזר ואומר לעצמו: "אתה תתענה תנבור במלים / נבור החצוב ובלוש לשווא אחר זו / שדורות טשוה למענך". הוא משתדל לדייק ברגש ובביטוי ובכך הוא הו לך בעקבות הזרם האימוניסטי, שוחר הרגש הבהיר והאותנטי.

דרך כלל אין שירו של רן עדי מפתח דימוי או מצב מרכזי אחד. יש בשירים אסוציא ציות מטאפוריות ותארים הבאים בסמי

* רן עדי: אבל לילה לילה אני (שירים); ספ ריית פרעלים, 1968; 85 עמ'.

הזכות להיות בוקר

מבקר שהוא גם משורר עלול להעמיד את איכותם של שיריו בסימן שאלה אם, בכתבו שיר, הוא שוכח את מקומו ומבקש להגשים בשיריו הלכה למעשה מה שקרא ושנה וכתב על דברי אחרים. שיר טוב הרי נמדד תחילה באמות-מידה של כנות ואותנטיות, כאשר הכותב העומד מאחרי הדברים אחראי לכל אשר הוציא מתחת קולמוסו, כאשר מאחרי יפי המבנה, מבחר המלים והריתמוס מצוי אי-זה דבר אחר, מכריע במשקלו, שבלעדיו אין השיר תופס.

והנה, ספרו של ישראל רינג חקר יסוד חשוב ואלמנטרי זה. אנו מוסיפים וקוראים, שיר אחר שיר, מקווים למצוא בשיר הבא וב- זה הבא אחריו איזו נימה אחרת, צורת פחות, מתקבלת על הדעת והלב, שבזכותה נוכל להצביע על השיר כולו כעל שיר אמיתי. בשירים רבים בקובץ ניכרת התקש- טות מופרזת במכמני המקרא והלשון. השיר "הזכות להיות בוקר" רצוף כולו דברים והי- פוכם בלי פיתוח נוסף של הדימויים, בלי לה- עלותם בכך מן המישור הסטטי בו הם נתו- נים. הדימויים כפופים לכותרת אחת בלבד: הזכות להיות דבר חורג מן הפללים הקבועים והמוסכמים. שום מימד נוסף. המשורר משתע- בד כליל ליפי ההברקה וההמצאה, לקסמי הל- שון. ב"דיסהרמוניה" שוב מבנה סטיראוטי- פי: את שורת הדימויים המביעים ניגודיות במהותם הוא מסכם במין מליצה "אחדות הניגודים מאהבת נשים נפלאה". זהו שיר ראוותני הגדוש תמונות והשאלות לא דווקא כדי לבטא בפשטות את סבכי הסתירה וה- שניות שרואה המשורר בעולמו.

בשיר אחר אומר הוא, בבית הראשון, "בין אבותי יש סכסוך"—ובבית השני הוא הופך את היוצרות ואומר: "בין סכסוכי יש אבות"—אך דומה כי מלבד הברק הרגעי של ההמ- צאה לא נוסף בכך לשיר ולא-כלום.

בשירים הکتובים על אירועים והתרחשויות

חיצוניים מתקבל הרושם שהמשורר נטוע בהם בלי שיעמוד בו הכוח לאצול מהם על עולמו הפנימי. כך השיר "אורח מצפון" מקבל גון תוכחתי, ראוותני, מיחס ערך ומשקל להפ- תעה הראשונית של המלה בלי לתהות עד- תום על קנקנה. "ציפור-הנפש" הוא שיר חלש, יומרני, ללא רבדי-משמעות נוספים. פהרושם גם להטוטי-הגיון קלושים: "לא היה דבר / באמת / לא היה דבר / רק הלא-היה / הלא אפשר / אפשר היה / ולא היה דבר". וכן בשיר הבא: כולי לאן / כולי גם כאן / כולי גם / לעולם לא רק / לא כולי."

גם לשון הטכניקה המודרנית שגורה אצל רינג, ובעזרתה הוא מגיע לצירופים מדהימים ומיגעיים: "לשוטט בין גופי תנופי החבורים / המנפים בתוך כברה קוסמו-קינטית. // לו אפ- שר היה רגע בכל רבבה לשוטט בחלל המד- הים / בין אטומים המרטיט משדות ביאור מגנטיים."

פהרושם אמנם יש לו לרינג שירים שאפשר לזקפם לזכותו, כמו השיר בע' 18: "זה לא הכל. זה רק הרעד / של יד נעצת בגדר"— יפה ומעודן בלי הכביר מלים. כך גם "אל הר- הנגב" (ע' 23), ושיר כמו "בכי", בע' 83. וכ- נגדם ירודים אולי יותר מכל אותם שירים המבקשים לבטא את תחושת השעה הגדולה, את האקטואליה.

ס. ב. ד.

עלילה בפראג

וידויו של שמעון אורנשטיין על מאסרו המ- מושך בפראג נמנה על ספרות החקירות וה- עינויים המגלה עולם קפקאי ממש—לא ספרותי—שנמצא מחוץ לתחום התפיסה הא- נושית. עולם זה הפך מציאות בבתי-הדין ב- בתי-הסוהר ובמשטרה של ברית-המועצות ו- גרוריה. אדם הנקלע לאותו עולם מאבד כל מה שהביא אתו בכניסתו, כל זיקה לערכים שמרשות-הרבים ומרשות-היחיד. גופו הפקר ונשמתו הפקר לשיטות חקירה סאדיסטיות ביותר, המסתייעות במנגנון שמקופל בו כוח

* ישראל רינג: הזכות להיות בוקר (שירים); ספרית פועלים, 1968; 96 עמ'.

נים לך, ולכן נותר רק פתח-הצלה אחד—הוד"א
 אה בכל ועשיית רצונם ומכירת נפשך לשטן.
 מכירת נפשך בעד שינה, בעד ישיבה על
 כיסא, בעד טיול של עשר דקות בחצר, יחס'
 חוקריך ומעניך, שיחדלו להמציא אמצעי-עינוי
 חדשים ומשונים. ומה איכפת מה יבוא אחר"כ
 כן—תלייה, רקבון כל ימי-חיך בבית-הסוהר,
 ניתוק לנצח מיקיריך, מה איכפת אם שנותיך
 שנותרו יעברו עליך כמספר, כבן-בלי-שם,
 כיצור שאין לו בעולמו אלא החפץ למות".
 כל זה כותב אדם המספר כי פעמיים בלבד
 ספג מלקות משך כל אותם חדשים מרובים.
 מה פלא, אפוא, שהעיד במשפטם של סלאג'
 סקי וחבריו, מה פלא שחתם על האשמות של
 חלם עליהן בחלומותיו הגרועים ביותר, מה
 פלא שהיה מוכן-ומומן להודות בכל אבסורד
 שטפלו עליו?

של שלש הרשויות העיקריות בחיי כל חב"ר
 זה תקינה: הרשות השיפוטית, המחוקקת ו'
 המבצעת.
 שמעון אורנשטיין, שנתפס בידי מנגנון זה,
 שבוי היה בידי קרוב לשלש שנים, עד ש'
 זכה ובית-המשפט הצ'כי העליון ביטל את
 העלילות שטפלו עליו ופטרו מכל עונש.

את מושג "המשפט הסוציאליסטי" אפשר אר'
 לי להבין במשהו מתוך הוויכוח שבין אורנ'
 שטיין לאחד החוקרים. "הקאפיטאליסטים",
 מסביר החוקר, "לוקחים אדם שגשה וחטא ו'
 פשע, ושוכרים והורסים אותו. לא כן אצלנו.
 אנו לא מעוניינים להרוס את החוטא והפז'
 שע. להיפך, אנו רוצים לעזור לו שיתקן דר'
 כיו ויחזור להיות מועיל לחברה ולמדינה.
 פושעים שאינם מראים סימני חרטה, ואינם
 מוסרים מרצונם הטוב על כל פשעיהם—הרי
 יודעים אנו על כל מעשיהם הרעים—אותם
 אנו שולחים לבית-המשפט הסוציאליסטי, כא"

כתבי

זיגמונד פרויד

ב 5 כרכים

כינוס מיטב כתביו של אבי
 הפסיכואנליזה בשפה העברית

הכרכים כוללים:

מבוא לפסיכואנליזה

טוטם וטאבו

מעבר לעקרון העונג

עתידה של אשליה

האני והסתם

הלא מודע

תרבות בלא נחת

מלחמה למה?

ועשרות מסות אחרות

במחיר מוזל — 65 ל"י (במקום 82.50)

בכל חנויות הספרים

הוצאת דביר

אורנשטיין מסביר גם בדבריו נוקבים: "מי
 שלא התנסה בכך, לא יבין לעולם את גודל
 הדיכאון הנפשי והעינוי של הנסחב כך במ'
 שך חדשים, במשך שנים, בעיניים קשורות,
 מבלי לדעת מי לידו ומה לפניו: הרגשתי
 תמיד כי תהום עמוקה ואפלה פעורה לרג'
 לי, ואני עומד כל רגע להידרדר ולנפול לתר'
 כה. זה איום מפל—מן הרעב המציק ללא
 הרף, מעיניי החקירה, מכל שאר ההתעלל'
 יות. זהו מיצוי כל-יכולה של הטלת הרגשת
 חוסר-אונים עליך, אין מנוס ואין מפלט! ורק
 המוות יכול היה לגאול, אבל למות לא נות"

• שמעון אורנשטיין: עלילה בפראג; עם
 הספר, 1968; 190 עמ'.

מותה ואיום הקומוניסטים בצפון על אחדות תה—וכלה בהודו, ממלכת סיקים, מונגוליה החיצונית, סיביר ויפאן.

יש ענין רב במיוחד בדעתו של מי שנמנה על ה"יונים" בקשר לעתיד יחסי ארה"ב—סין, המידרדרים, לדעתו, למלחמה גרעינית הר" סנית. שלושה מאורעות כיונו את דעתו של העילם, בשנים האחרונות, אל סין ותפקידה בוירה העולמית: מציאותו של נשק גרעיני בידי סין, מלחמת וייטנאם, ופעילותם של "המשמרות האדומים"; מאורעות שכבירה השפעתם, לא רק באסיה, ואולי עודה בלתי מושגת. "מראה סין, כפי שנשקף אלי מאר" צות אסאתיות רבות, היה מפחיד... תכופות, היה צופו תעלומות. לעתים, היה מבשר סכ" נה. אך מראה סין מטוקיו היה, כמדומה, רב" חידות יותר מכל האחרים והמבעית מכו" לם..." (ע' 152). יפאן והודו עברו שינוי

ערכים מוחלט, מפאציפיזם מוצהר ומושרש לעמדה של התגוננות וחשש מופגן. תקיפת סין בהימאלאיה הבהירה להודו שעליה לגו" נן על ריבונותה הלאומית בכל האמצעים ה" עומדים לרשותה, ונייטראליזם אינו אמצעי מספיק; ואילו ליפאן (שהופעתה כמעצמה תעשייתית ממדרגה ראשונה היא, בלי ספק, מאורע בעל משמעות גדולה כשלעצמו) ה" הירו הפצות הגרעיניות והטילים הביניבש" תיים, כמו גם המאורעות הסתומים המתחוו" ללים בתוכה, שאין היא מבינה את סין, על אף הרקע המזרחי המשותף, ההיסטוריה ה" משותפת (כולל שלטון יפאני בסין) והפילול" סופיה הדומה.

לא רק הודו ויפאן, גם ברית"המועצות, "ה" שותפת לאידיאלוגיה", שינתה את יחסה ל" סין נוכח התביעות הסריטוריאליות הסיניות המכוונות לשטח כביר"ממדים (כ" 5 מיליוני קמ"ר המאוכלסים 30 מיליון נפש), והתי" אורית האסטרטגיות של מנהיגי סין, המו" כנים לכאורה להקריב 300 מיליון סינים ב" מלחמה אטומית כדי לנצח נצחון סופי במל" חמה "דרך הכוונת" ולהקים "ציביליזציה קור" מוניסטית מאושרת". כך אין ה"משמרות ה" אדומים" נראים בבחינת תהליך סיני פנימי אלא מאורע מכוון ומודרך, המיועד להכין

והיו גם קריניאור. מעטות, בודדות. הפגישות עם טובי האינטליגנציה הצ'כית בבתי"הכלא, עם אנשים בודדים, שבורים ורצוצים, אשר הצליחו—כיצד?—לשמור משזו מן החמימות האנושית בתנאים הנוראים ההם, והיה גם מפ" קד המשטרה החשאית, שכאשר נשבר אורג" שטיין בתום משפטו וציפה לפסק"דינו, דיבר אליו בנימה אנושית, ביקשו שלא יתמוטט כדי שלא לגרום תענוג למי שרוצה בכך, והס" ביר לו: "אלה הם משפטים פוליטיים, ובמקום שישנה פוליטיקה שם ישנה אכזריות. ולגבי עצם המצב, מה זה ישנה גם אם אומר לך כי אני מאמין שאינך מרגל..." ולבסוף נתן לו את מלת"הכבוד הקומוניסטית כי "לא יעבור הרבה זמן ותזנה לראות שוב את משפחתך, ילדיך וביתך וארצך"...

י. פ.

במעגלות סין

האריסון סולסברי, מעורכי ה"ניו"יורק טיימס", לא הצליח לחדור ולסייר בתוך סין גופה ונאלץ להסתפק בסיוור סביב גבול" תיה, כשהוא כורה אוזן קשובה להדי המאר" רעות המתרחשים באותה מדינת"ענק. יש ענין בסקירה התמציתית והמרפרפת (שבו" דאי אינה מספקת) של בעיות המדינות ש" איתרע גורלן לשכון בשכנות לסין, אולם את המחבר מעניינת בעיקר דרך תגובתן על אותה מציאות שכנה, החל מהונג"קונג, נקר" דת"התפצית אל סין, פאראדוקס קולוניאלי" קאפיטליסטי החי לו את חייו הדחוסים כ" שעון מתקתק מעל ראשו את שעת"הסיום, בדרך קמבודיה, שנסיסה סיהאנוק מובילה בדרך של אי"הודות בלתי"אפשרית ו"סו" ציאליום בודיסטי", תאילנד העצמאית מאז ומתמיד, הבטוחה בעצמה, לאוס מטושטשת" הזרות, "ממלכת האופיום", "ממלכה אשר לא תאמן אפילו באגדה של פיות", בורמה ש" שליטה איש"צבא פורטיני ודבק במסרתו— להגן על בורמה מפני האיום הסיני על של"

• ה. סולסברי: במעגלות סין / נוכח סין האדומה; תרגום: ארנון בן נחום; הוצאת מערכות, 1968; 195 עמ".

חלודיה של טמבור

לכינור ארבעה מיתרים. לניטרה ששה. לאמולזין ו-סופרלק של טמבור שבעים ותשעה גוונים מוכנים לשימוש. ארבעים ושבעה גווני אמולזין לצביעה דקורטיבית ולהשלמה — שלושים ושניים הגוונים המרהיבים של סופרלק — לדלתות, חלונות וכל משטחי ברזל וצנ. סימפוניה של גוונים! חבר לך מהם את המנגינה הערבה לעיניך. אינך צריך להיות וירטואוז. אמולזין ו-סופרלק מנגנים את עצמם. גמרת? הקינות והדלתות יפים למראה? אך זו עדיין אינה המנגינה כולה. גע בהם. הכל חלק קטסיפה ועם זאת הכל ממשיך „לנושם“ ברוו, טמבור! — לנוי והידור:

טמבור ט

את הנוער הסיני, ואת סין כולה, להתמודדות הצפויה עם המערב.

לאחר הסיוור דבק החשש גם בהאריסון סול-סברי. בכל מקום מצא את עקבותיה של סין, ואת המורא התהומי מפניה הוא מתאר כתאר רמזי סופת-טבע איומה העתידה להגיח באחד הימים הקרובים, ואין לעכבה או לעצרה. הוא מוכן אפילו לקבל את התיאוריה המפוקפקת בדבר כשרה של סין לחיות ולנצח לאחר שזאה אטומית, וספרו הוא אצבע שלוחה ב" איום ובאזהרה מפני ה"סכנה הצהובה" ו"נצחיותה של סין". סין תידחה למלחמה עוי' למית, הוא טוען, מסיבות שאין לה שליטה עליהן. אי-כלוסייה מתרבים בממדים עצומים— ועד שנת 1970 תגיע ליותר מביליון נפש, ועד סוף המאה לשני ביליונים (שליש מאוכלוסיית העולם אז!)—ודי בעובדה זו כדי לשנות את מאוזן הכוחות בעולם לטובתה. עם זאת אין בכוחה של סין לספק מזון לאוכלוסייתה הגדלה, וזה "הדבר המשלהב את התוקפנות הסינית והדוחף את המנהיגים ה"סיניים למדיניות לאומית, תאבת-שטחים ו"הרפתקנות לאורך גבולותיהם" (ע' 171). ה"שאלה היא רק לאיזה כיוון יפנו הסינים: אל הטריטוריות הריקות-מיושב של ברית-המועצות, או אל מדינות דרום-מזרח אסיה ושטחיהן המשופעים אורז (ומיעוט סיני הע"שוי לסייע ולשמש עילה לתוקפנות).

לדעת המהבר, אין סיכוי לקו הצבאי, הנוקשה של ברית-המועצות וארצות-הברית, לבלי" מתה של סין. משול הדבר "לנסיון לחוץ על מכסה של סיר-לחץ". מאחרי מסווה של שלוות-נפש וסימנות המערורות גיהון ו"תחושה מזורה של אי-הבנה במערב, עוסקת סין בלי הרף בהכנות למלחמה, שתהיה רק שלב-פתיחה במאמץ סיני להשתלט על העור' למ. לפיכך יש, לדעתו, לסייע לסין בפתרון בעיותיה הכלכליות, על-ידי מתן סיוע טכני ומזון, יישוב סיכסוך-וייטנאם והקמת משטר יציב במדינות אסיה הדרומית-המזרחית, עצמאי מהתערבות סינית ואמריקאית כאחד, ותוך כך לנסות להתקרב אל סין ולהבינה. ספרו של האריסון סולסברי הוא נסיון אחד מרבים לפענח את סתומותיו של ה"

בעינינו חשובים לאין־ערוך (כמו נפילת ירושלים) אינם אלא אפיוודות פחותות־ערך בקריירה המדינית שלו עצמו.

לאחר שקראת מה עשו לפחות שני סופרים גדולים, סנקביץ' הפולני וגרייבס האנגלי, בחומר־הגלם ההיסטורי והאנושי שסיפקו להם המקורות הקדומים, צפויה לך אכזבה מספרו החדש של מיקה ולטארי. הספר ארוך, ארוך מדי, נמתח על־פני תקופה ארוכה ועלילות הרבה, בגודש המקשה רשמם של השיאים. בגזירת־גורל הוא מוביל את הגיבור הנה והנה, מניחו בזרועותיהן של האהובות שונות, מטילו לתוך המרקחה של תכני־החצר הקיסרית, עד שזוא משליכו כנוצרי לגוב־האריות, יחד עם אשתו ובנו—אשר לו יעד עתיד מרוזם ושאפתני יותר—בימיו של הקיסר דומיטיאנוס. התנצרותו של מאגליא־ניס אינה משכנעת כלל וכלל, גם אם המחבר משתדל הרבה, במרומו ובמופגן, לתאר את שלבי פגישתו ומאבקו של הגיבור עם האמו־נה הנוצרית שאינה סרה מעל דרכו הנפלת ועקובת־הדמים. חולשתו של הספר נעוצה בנסיון פגום זה של תיאור תהפוכותיה של הנפש, המשקפת את תהפוכות המציאות שבתוכה חיה ופעלה.

עם זאת, טובים ומחכימים התמונה הרחבה של הקיסרות הרומית הגדולה והשימוש שעושה המחבר, בזריוות ובכשרון, במקורות ההיסטוריים שעמדו לרשותו, שימוש של אמן היודע לשבץ את הפרט הנכון במקום הנכון, עתים תוך אינטרפרטציה ספרותית מפתיעה, שאין, כמו־כן, לדרוש ממנה שתהיה גם אמת היסטורית. המתעניין בקורותיה של רומא במאה הראשונה לספירה, והמוצא ענין בתיאור ספרותי, שאינו משולל כשרון־תיאורי־והבחנה, של גיבוריה הראשיים והמש־ניים, מן הראוי שיקרא את ספרו החדש של מיקה ולטארי, סופר מוכשר מפּינלנד הרחוק, קה, המתאר את קדמותו של אגן־הים־התיכון, סוף־סוף, לא מעטים מן השוכנים בו בפועל־ממש יודעים אותו ידיעה הרחוקה מן השלמות.

ספינסק הסיני, נסיון המעורר בך את המח־שבה כי כל הקונפליקטים הבינלאומיים ש־הדעת נתונה אליהם בעשור האחרון אך שר־ליים הם לנוכח הבעיה הסינית. גם אם נר־טה המחבר להגומות, או לדעות סטיוולוגים אחרים לא יסמכו עליהן ידם, הנה חומרת הבעיה, ממדיה, סתומותיה, רזיה, וסיפוינה האיומים הם תירוץ מוכן ומתקבל בהחלט לכל הגומה.

הרומאי

על־פני יריעה רחבה וסגוגנית של זמן ושל מקום נפרש סיפור־חיינו של "הרומאי", מינו־טוס לאווס מאגליאנוס, יליד אנטיוכיה שב־מזרח, העולה לגדולה כרעו של הקיסר נירון. מיקה ולטארי, הסופר הפיני המוכר לקורא העברי בעיקר משני רומנים היסטוריים אחר־רים שלו, "שאנתה המצרי" ו"המלאך השחור" (שעניינו נפילת קונסטנטינופול במצור ה־תורכים), בחר הפעם בתקופת־זמן סעורה ודרממית לא־פחות: תקופת שלטונם של הקיסרים היווליו־קלאודיים האחרונים, קלאוד־דיוס ונירון, וזו של הקיסרים הפלאוויאניים—אספסיאנוס, טיטוס ודומיטיאנוס, כלומר ה־מחצית השניה למאה הראשונה. זוהי תקופה שבה בהיחבא, ללא הכרה בחשיבותה, צומחת הנצרות ופושטת מן המזרח אל שכבות הצי־בור השונות, החל באצולה ובחצר הקיסר וגמור בהמון־העם הפשוט והמד. כאן אין היא אלא אחת מן האמונות והפולחנות בהם כובש המזרח המשועבד בגופו את נשמתה של רומא המנצחת ועומדת בתיגרת־תמיד עם היהדות, הורתה ומתחרתה. המאבק הרומי על מאחו בבריטניה לאחר כיבושה בידי קלאודיוס, שריפת־רומא הגדולה בימי נירון המתעתע, חביב העם ושואא האצולה הסנא־טורית, ונפילת ירושלים בפני צבאות טי־טוס—אלה הם אחדים מן השיאים ההיסטו־ריים־הדרממטיים שגיבורו של הרומן שלפ־נינו מגיע אליהם, שבתוכם אלה הנראים

* מיקה ולטארי: הרומאי; תרגום: אהרן אמיר; עם הספר, 1968; 480 עמ'.

שיות ופולמוסים נוקבים, מן הסוג המופרז כל־כך באחרונה, מתנהלים בחדרי־חדרים. מנהיגותה של ישראל אינה מסוגלת לשנות "שינוי יסודי ומרחיק־לכת" את גישותיה המסורתיות. קיצורו של דבר, ישראל אינה רוצה בשלום ויראה מפניו. שר־החוץ חלקלק־הלשון מגלגל גאום פוליטי ממולח ורהוט, החוזר על הצהרות־התעמולה קודמות ודוחה בקש את הצעות־האמת של הנשיא השכן, רודף־השלום. מילטון רפט חוזר לצרותיו האישיות וכותב את מסקנותיו. מהי הבטורה שמבשר המחבר בסופו של ספר משמים בן 246 עמודים?—"טוב יעשו מנהיגיה [של ישראל] אם ימצאו דרך להסביר לבני־עמם את ההכרח שבהיענות לפנייתו של נשיא פלוטוניה התחתית ובפתיחת משא־ומתן להסדר הבעיות שבין מדינתם ובין שכנותיה, תוך נכונות לזוטר את הוויתורים ההכרחיים בכל משא־ומתן כזה. למרבה הצער, לא ניכר שקיימת בקרבם הבנה להכרח זה" (ע' 246).

לאחר קריאת הספר אולי ידמה לו לקורא כי השלום הוא ענין פשוט המושג על־ידי גילויים של רצון טוב, ויתור זה או אחר, להצית ידניים חמימה, וחתימה על מסמך הגדוש אותיות קטנות וגדולות. הספר נכתב באוקטובר 1966, וכיום אפשר אולי להציע למחבר להרהר שנית ביסודות הפסיכולוגיה וההגותיים של ה"תיזה" ההיסטורית שלו. סימו של סיכסוך היסטורי ארך־שנים, פת־רונו של מצב מעיק ובלתי־טבעי מעיקרו, באים לאחר שהושם הקץ—בפועל־ממש וב־מעשה־של־ממש—לעיוותים המקיימים מצב בלתי־טבעי זה. הנכונות הנדרשת מצד ה־הנהגה הפוליטית אינה צריכה להיות נכונות ל־זוויתורים ולשיחות־שלום אלא נכונות ל־שות מעשים של ממש, היעדים לשנות מצב המעוות מיסודו. היסטוריה איננה כוונת טיבות, שיות ודפי־גייר התומים. היסטוריה היא כברת־אדמה, אוצרות־טבע, דרכים, היא גם אוכלוסים, משטר, היגוך, תרבות והלכי־מחשבה. יוני־השלום הנבוכות, המופרחות ממגבעותיהם של תמימים וחסרי־שיקול, מכסות לא אחת את עין השמיים ומסתירות את האמת.

שלום לפתע

מעמסה כבדה וטראגית היא זו שהטיל בשׂ עתו המהבר, דוד שחם, על כתפו של עתונאי אמריקאי אפרורי, מסובך סיבוך הוליבודי ביחסיה־משפחה שלו וביחסיו עם מעבידו ומקצועו. כן כן, לא פחות ולא יותר מן המשימה הנורלית וההיסטורית—היא כינון שלום בין מדינת־ישראל לבין מצרים, הלא הן (בכסות דקה כעבי רגלו של פיל) מדינת פלוטוניה־העילית ומדינת פלוטוניה־התחתית. אני תקוה כי לא היו לו למחבר יומרות ספרותיות כלשהן בשעת כתיבת "הרומן ה־פוליטי האקטואלי" הזה, ולפיכך לא נטרה אף אנו להתעכב כאן על הצד הספרותי. העלילה הסטיריאוטופית משעממת לחלוטם ומשמשת בת־לוויה להרהורים פילוסופיים ופוליטיים של המחבר בענין הסיכסוך הישר־אלי־הערבי. מדוע לא הסתפק במסה בת כד־וכך שורות לצורך זה?—לסופר פתרונים יש להודות כי פת־ושם יורה דוד שחם אינו הגדרה שנונה, קולעת, מתאימה לרפורטר זריז־עט, אולם יוני־השלום שהוא מפריח בקלילות ובכוונות טובות עשויות לעזור עיני תמיים.

מהי "התיזה" ההיסטורית של מר שחם? ובכן, פשוט מאד—מדינאיה של ישראל אינם רוצים בשלום בכנות, מדיניותם, הלך־מח־שבתם ותחושותיהם מיוסדים כולם על ה־ידיעה הבטוחה כי הצהרות־השלום שלהם הן מן־השפה־ולחוץ ותמיד תפולנה על אד־ניים ערלות. והנה, יום בהיר אחד, לאחר שפישש הנשיא נאצר במעשיו, זימן ללש־כתו את מילטון רפט, מידוענו האפרורי, כתב של ה־ווינגטון קורייר, התוודה לפניו ושלחו לממשלת ישראל כדי להציע הידברות וחווה־שלום מוסכם. העתונאי ה־מוטל לתוך משימה הירואית זו ומתנסה בהרפתקות מסעירות (שאין בהן שמץ של מיתח אמיתי). נתקל בתופעה מוזה. הידיעה מטילה עצבנות ומראא בחוגי השלטון ביש־ראל, דיונים קדחתניים, מלווים השמצות אי־

* דוד שחם: שלום, לפתע; הוצאת "מיטב", ת"א, 1967; עמ' 246.

המשתתפים בחוברת

צד מפתיע ודרמטי בפרשת־היהוסים בין המצביא התורכי ג'מאל פחה ליישוב העברי בימי מלחמת העולם הראשונה מעלה ד"ר שמואל אבי צור, בן ה־61, שהוא חוקר ותיק בתולדות תיה ובתרבותה החמרית של ארץ־ישראל בדורות האחרונים. הוא מנהל מכון־אבשלום לידיעת־הארץ ובית־הנכות, "אדם ועמלו", שלידו. בעל כמאתיים פירסומים, בהם ספר על "הירקון" וסדרות של ספרים על תולדות ניצולו של כוח־המים בארץ ותולדותיהם של כלי־החקלאות העיקריים בה (זכו יחד בפרס בן־צבי). מאמרו על ראשית התיעוש בארץ הופיע ב"קשת" כב. מרים אורן מוכרת לוותיקים שבקוראינו כמשוררת ומבקרית. אבי ג'ור אריכא, הצייר הנודע היושב זה שנים בפאריז, מפרסם ב"קשת", לעתים מוזמנות, דברי שירה והגות. ראובן בן־יוסף נולד בניו־יורק ב־1937. קבצי־שיריו: "The Endless Seed" (אנגלית, ניו־יורק, 1959), "שחפים ממתינים" ו"דרך־ארץ" (עברית, תל־אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1965 ו־1967). באחרונה העתיק מגוריו לתל־אביב, וזו לו הופעת־בכורה על דפי "קשת". יגאל בן־נתן הוא מספר צעיר שהדפיס ב"קשת" כמה וכמה סיפורים וכאן עשה את ראשית צעדיו. לא מכבר החל בכתיבת ספרי־ילדים ובימים אלה הוכתר בפרס־ציבי לספרות־ילדים. את פרקי־הזכרונות שמפרסמת כאן רבקה דובשני החלה לכתוב בהגיעה לגבורות, אף הפיצתם בחוג משפחתה. המונה עתה ארבעה דורות: המחברת בת ה־82, שילדה וגידלה תשעה בנים ובנות, היא אלמנתו של המורה הירושלמי, לוי־יוסף דובשני המנוח. ראשיתם של הזכרונות נעוצה בירושלים ובחברון של שלהי המאה שעברה, ובהמשכם—בחוברת הבאה שלנו—תגיע עד לימינו אלה. "קנטרה" של נסים דיין, יליד תל־אביב (1946), הוא פירסום בכורה למחברו. ד"ר אברהם סוס, מרצה למטאורולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, מוכר למדי לקוראינו כמשורר ומתרגם (בעיקר מגרמנית). שלמה ויינר, ירושלמי, מפרסם משיריו ב"קשת" לעתים מוזמנות (חוברות כט, לד). מנפרד וינקלר, משורר דור־לשוני הכותב עברית וגרמנית, הדפיס משיריו ב"קשת" לג, לו, מ. על ההרצאה שהוזמן להשמיע בטוקיו בסתיו אשתקד חזר המחזאי הבריטי הצעיר והנודע, ארנולד וסקר, בתל־אביב בחוג־מוזמנים מטעם הסניף הישראלי של מכון־התיאטרון־הבינלאומי, בדרך שובו מיפאן לאנגליה. הוא הואיל למסור לנו את נוסח הרצאתו לפירסום. סיפור קודם של המספרת הצעירה עבריה כרמי, תושבת אילת, נדפס ב"קשת" לו. הסיפור "עסקים" הוא פירסום בכורה למחברו הירושלמי, מיכאל לב־סוב, בן ה־23. סיפור אחר משלו היה אחד מחמישה שצינו לשבח בתחרות־"קשת"־לסיפור־הקצר, והוא עתיד להינדפס בחוברת־הקץ שלנו. צבי לו, ילוד 1930, הוא יליד קבוצת זגניה ב' וחבר הקבוצה, בעל תואר דוקטור־לפילוסופיה

ומרצה לספרות באוניברסיטת בראילן. קובץ סיפוריו, "מקום שהנחלים הולכים" (הוצ' הקיבוץ המאוחד, 1965), זכה עם ספרו הראשון של עמוס עוז, בפרס־קוגל של עיריית חולון לשנת 1966. פירסם מסיפוריו עד כה ב"מולד", "מאזניים", "דבר" ו"שדמות". חיים נגיד מפרסם כאן לראשונה משיריו. רשימות־בקורת משלו מופיעות דרך־קבע במוסף הספרותי של "ידיעות אחרונות". אהרן קומם, המוכר לקוראנו מפירסומים קודמים, משמש עתה בהוראה בחוג־לספרות־עברית באוניברסיטה העברית בירושלים, לאחר תקופה ארוכה של שהייה לצורך השתלמות בארה"ב. ד"ר צבי קורצווייל הוא איש הסגל של הטכניון בחיפה. יעקב רואי, בן 35, הוא מאנשי הסגל של מכון־שילוח ומשמש בהוראה בחוג למזרח התיכון באוניברסיטת ת"א. סיים לימודי היסטוריה באוניברסיטאות ירושלים וקמברידג'. מחקרו, שחלקו השני יופיע בחוברתנו הבאה, ראה אור לראשונה, בשלמותו, ברבעון Middle Eastern Studies היוצא בלונדון (כרך 4, חוברת 3, אפריל 1968), ונעתק כאן ברשותו האדיבה של הרבעון הנ"ל. עמוס רודנר, בן גבעת־ברנר, הוא בעל הקובץ "בכל הצניעות" (הוצאת הקיבוץ המאוחד). סיפורים קודמים שלו נדפסו ב"קשת" בחוברות לד, לו, דויד רוקח הוציא זה מקרוב אסופת שירים נוספת בתרגום אנגלי בשם *Eyes in the Rock* (הוצאת ראפ את ויסטינג). אסופה אחרת משלו הופיעה עתה בפאריז בתרגומו של פרופ' קלוד ויז'ה (הוצאת ז'וזף קורטי). יעקב שביט מוכר היטב לקוראנו כמספר "רומא והמגף האיטלקי" הוא פירסם ראשון בתחום ההיסטוריה לחברו, שהוא גם תלמיד התואר השני במחלקה להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל־אביב. ברור למדי כי במאמרו זה כיון ללקחים אקטואליים העשויים לפרנס את מחשבתה המדינית־ההיסטורית של ישראל החדשה. "הדוד פרץ ממריא" הוא הסיפור שזיכה את מחברו, יעקב שבתאי, בן ה־35, בפרס־"קשת"־לסיפור־הקצר, בעקבות התחרות שהוכרזה במלאות עשור לקיומו של "קשת". (משתתפי התחרות ציינו עוד לשבח המספרים יואב הלוי, אדם זוטל, ראובן מירון, שולמית הראבן ומיכאל לב־טוב). בפרסים קודמים (מטעם המועצה־לתרבות־ואמנות) זכה י. שבתאי בעד עבודתו בתחום התיאטרון, שבו הוא פעיל בשנים האחרונות הן כמחזאי והן כמתרגם מחזות. שיריה של יהודית שמירן בחוברת זו הם לה פירסום־בכורה ב"קשת", אף שכבר הוציאה אשתקד קובץ־שירים משלה, מעוטר רישומים מעשה־ידיה. ברוך תור־רז הוא תושב רמתים ומשמש בהוראה במדרשת בית־ברל.

התצלום על עטיפת החוברת הוא דיוקנו של יעקב שבתאי, בעל הסיפור שזכה בפרס־"קשת" לסיפור־הקצר (צילום: מולה הרמתי). עיצוב העטיפה: גד אולמן.
 בחוברת הקודמת שלנו (מא, "קשת"־קולנוע) נשמטה בטעות הערת־הלוואי לתצלום־השער; היה זה תצלום של השחקנים ז'רמן אוניקובסקי ויוסי בנאי מסרטם (הגנוז, לפי־שעה) של דוד פרלוב ונטימ אלוני, "הגלולה".

ספרים חדשים

האב רולאן דה-וו

חיי יום-יום בימיו המוקדא

(Les Institutions de l'Ancien Testament)

כרך ראשון : תקופת הנדידה ושרידיה ; מוסדות המשפחה ;
מוסדות המדינה ; הצבא והמלחמה.

הכרך השני (שיראה אור באפריל) יכלול את הפולחן ומוסדות-הדת
וכן ביבליוגרפיה עשירה ולוח-שמות

תרגום : אהרן אמיר

288 עמ' (22 × 14.5 ס"מ). כריכת עורית. המחיר : 13.50 ל"י

ערן שורר

ששה ימים ב"דקר"

תיאור חי ונאמן של האנשים שפעלו בצוללת "דקר"

164 עמ' (20.5 × 13.5 ס"מ). עשרות תצלומים. הפצה : "דבר"

איתן הר-לב

חשופים למוות

סיפורה של היחידה הצבאית הנועזת ביותר בתולדות הלחימה

מבוא : שמעון פרס

64 עמ' (16.5 × 11.5 ס"מ). כריכת עורית. המחיר : 3 ל"י

הפצה ראשית : א. ערמוני, רח' בלפור 4, ת"א

חדש

חדש

3

ספרי שירים
מצוירים לילדים

3

ספינה מטבלות שוקולד

צייר יעקב שחם

כתב משה דור

כך עץ וקדרה שטוחה

ציירה רות צרפתי

כתבה נורית זרחי

כאשר הפילים הגדולים ישנים

צייר שמואל כץ

כתבה רינה ליטוין

הוצאת מסדה בע"מ, רמת-גן

הוצאת א. לוי אפשטיין בע"מ

בתים, רח' רוטשילד 27, טל. 864181

ספרים חדשים

יוס־הדין (The Fixer) — מאת ברנרד מלמוד

פרשת בייליס התחוללה ברוסיה הצארית ערב מלחמת-העולם הראשונה. היתה זו עלילת-דם חשוכה על יהודי אוקראיני פשוט, שבוימה ע"י השלטון הריאקציוני וזיעזעה את המוני היהודים ואת דעת-הקהל הנאורה באימפריה הרוסית.

ברנרד מלמוד, מן הבולטים בסופרים האמריקאים-היהודים בשנות ה-60, הפך את פרשת בייליס ליריעה של רומן-עלילה מרתק, נוגע-אל-הלב ורבי-השראה.

המועל — מאת לואיס אוכינקלוס

גיבור הספר, נצר למשפחה מכובדת בארה"ב שנועד לרשת בעתיד את אביו כאי-לחון, צועד לכאורה בדרך הבטוחה עד שחייו האישיים מידרדרים והוא נעשה רמאי ומועל בכספי ציבור. המחבר, לואיס אוכינקלוס, מאיר את דמותו בשיטת "ראשומון": שלש הדמויות העיקריות המעורבות בעלילה מספרות כל אחת את האמת שלה — והתוצאה היא סיפור מרתק, מפליא בעמקותו ובדקות תיאוריו.

הפצה ראשית:

ספרי צבר בע"מ, רח' יבנה 9, תל-אביב, טלפון 623206

ספרית כולאים

תל-אביב, אלנבי 73, טל. 611431

אדם זרטל : טבלת הישימון

קובץ ראשון של סיפורים למחברו, בן הקי-
בוץ, שצוין לשבח בתחרות "קשת"-לסיפור-
הקצר בעבור סיפורו, "טבלת הישימון", שעל
שמו הקובץ נקרא.

ג. שחם : גוף ראשון רבים

גיבורי הרומאן החדש של הסופר, בני
משפחה אחת מיוצאי יהדות גרמניה: איש
איש ועברו ומזוגו ומצוקות-נפשו, בהתנג-
שויותיהם זה עם זה ועם סביבתם ובתבונת-
השלמותיהם. עלילה בסערת על רקע חיי
קיבוץ ותיק.

רן אדליסט : ציידים

ספר ראשון של מספר צעיר, חד-עין, בעל
סגנון מקורי. המחבר אינו דן את גיבוריו,
הוא נותנם בחשפונם, כשמשוהו פראי והיולי
פורץ מהם בכוח רב החומק משליטת המוס-
כמות המוסריות או התרבותיות.

מיכל סנונית : שירים ואוהבים

קובץ שני למשוררת בת-קיבוץ. שירי-אהבה,
אשר ייחודם החווייתי ניוון מסמליות מקורית
ועתירת-שרשים כאחת. שירה כובשת-לב.

זה עתה הופיע

יהודה עמיחי

עכשיו ברעש

ארבעה מקזורי שירים חדשים שרובם
מתפרסמים כאן לראשונה; שירי ירו-
שלים, שירי קיסריה, שירי הארצות
ושירי אכזיב ובמרכזם הפואימה
"מסעות בנימין האחרון מטודילה", מאת
אחד המשוררים הבולטים בקרב יוצרי
השירה העברית החדשה.

216 עמודים, המחיר 8.50 ל"י.

ש

הוצאת שוקן / ירושלים ותל-אביב

משרד הבטחון - ההוצאה לאור

צבא הגנה לישראל
הוצאת "מערכות"

הופיע :

100 ימים אחרונים

מאת : ג'והן טולאנד

הספר מביא לפני הקורא את שיאה של מלחמת העולם השנייה באירופה, שהיתה
גדושת מאורעות רבי-חיבות, המשוחזרים כאן בפירוט רב. הוא מבוסס על 600
ראיונות אישיים ועל מסמכים סודיים שהיו חתומים עד עתה בפני ההיסטוריון.

ההקורא ימצא בספר את תיאור דמויותיהם של מנהיגים כרוזבלט, מוסוליני
והיטלר מפי עמיתיהם הקרובים ביותר, ושל מצביאים משני המחנות. הסיפור
מתחיל באיטליה, עובר בארצות רבות ומגיע לשיאו עם נפילת ברלין.

מחיר : 16-50 ל"י

440 עמודים

* * *

לפי דרישת ציבור הקוראים

הופיעה מהדורה שלישית

מלחמה גרעינית ושלום גרעיני

מאת : אלוף (מיל.) יהושפט הרכבי

ספר פוקח עיניים להבנת נוהגי היחסים הבינלאומיים בתקופה המודרנית בשלום
ובמלחמה. הספר בתרגומו האנגלי משמש כספר-לימוד באוניברסיטאות ובאקדמיות
צבאיות בחו"ל.

מחיר : 8- ל"י

עירית תל-אביב יפו

מוזיאון תל-אביב

ע"ש מ. דיננר, שדרות רוטשילד 18, טלפון 57760. פתוח לקהל—בימים א—ה בשעות 10 עד 13 ומשעה 16 עד 19, ביום ו ובשבת משעה 10 עד 13.
 ביתן ע"ש הלנה רובינשטיין, שדרות תרס"ט, טלפון 247196. פתוח לקהל—בימים א—ה משעה 10 עד 13 ומשעה 16 עד 19, ביום ו—משעה 10 עד 13, במוצאי-שבת משעה 18 עד 22.

קרית "מוזיאון הארץ"

מוזיאון הזכוכית, רמת-אביב, טלפון 412059—415248.
 מוזיאון קדמן למטבעות, רמת-אביב, טלפון 415244.
 מוזיאון למדע ולטכניקה, רמת-אביב, טלפון 415245. מורכב 3 אנפים: תעופה, מתמטיקה, אגרוגיה ותחבורה.

מוזיאון הקרמיקה, רמת-אביב, טלפון 415246.

מוזיאון לאתנוגרפיה ולפולקלור, רמת-אביב, טלפון 415247.

ביתני קרית "מוזיאון הארץ" ברמת-אביב פתוחים לקהל בכל יומות השבוע. בימים ב, ג, ה—משעה 10 עד 17, בימים א, ד—משעה 10—12, בימי ו ושבת משעה 10 עד 13.

חפירות תליקסילה

רמת-אביב, חפירות עיר ישראלית מימי המלכים עד לחקופה הערבית. פתוח לקהל כל יום משעה 8 עד 15, בשבת—משעה 10 עד 13, ביום ששי סגור.

המוזיאון לעתיקות ת"א-יפו

רחוב מפרץ שלמה 10, טלפון 825375. פתוח לקהל בימים: א, ב, ג, ה—משעה 10 עד 17, ביום ד—משעה 10 עד 20, בימי ו ושבת—משעה 10 עד 13.

המוזיאון ההיסטורי לתולדות תל-אביב

רחוב ביאליק 25, טלפון 615901. פתוח לקהל כל יום—משעה 9 עד 14. בימים א, ד גם משעה 17 עד 19, בימי ו—משעה 9 עד 13. בשבתות ובחגים סגור.

מוזיאון הכתב

רחוב ביאליק 25, טלפון 615901. פתוח לקהל כל יום—משעה 9 עד 14. בימים א, ד 17 עד 19, ב, ד, ה—משעה 9 עד 14, ו—משעה 9 עד 13. ביום שבת סגור.

הוצאת יחדיו

שד' רוטשילד 64, ת. ד. 1317, תל-אביב

לכל שוחר-דעת,

לכל המבקש לעקוב אחר גילגולן של אידיאות,

לכל המוצא ענין בבעיות הקיום והמצויאות—

שני ספרי-יסוד במחשבה האנושית:

שרשרת-ההוויה הגדולה

פרופ' א. א. לאבג'וי

מנכסיה-יסוד בהשכלתם הפילוסופית של אלפים ורבות בעולם המערבי, מופת של כוח אינטלקטואלי, דייקנות ביקורתית ובקיאיות במחשבתו ובמאוייו של האדם לדורותיו.

384 עמ' — 16 ל"י

השכל וסדרו של עולם

פרופ' ק. א. לואיס

מסכת פילוסופית מזהירה, המתווה את קווייה של תורת-ההכרה על-פי שיטת הפרגמטיזם הקונצפטואלי, והבנייה על נקודת-המפגש והבסיס המשותף של המתמטיקה והפילוסופיה.

306 עמ' — 11 ל"י

זה עתה הופיע

דגם האיטיות וגדילתה

פרופ' גורדון ו. אולפורט

דיון יסודי, מקיף וכולל בצדדיה השונים של האיטיות; מחקר שאינו דוגמטי ואינו כפוף לאסכולה כלשהי; במרכזו ניצבת האיטיות השלמה והממשית, שאינה מפוצלת לתכונות, סימני-היכר וקווי-אופי תלושים ונבדלים זה מזה. גם הקורא שאינו בעל ידיעות קודמות במסכיכולוגיה יוכל להפיק מספרי-יסוד זה הרבה מן האצור בו. הטכסט מלווה בעשרות ציורים, תרשימים ודיאגרמות.

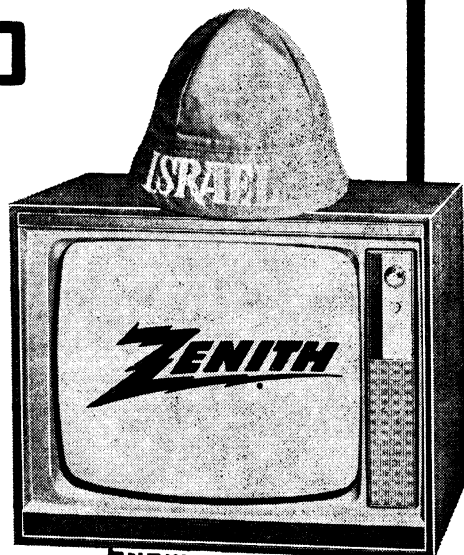
654 עמ' — 18 ל"י

לא תרגיש כל הבדל
לא תראה כל הבדל
לא תמצא כל הבדל

כי...

מורכב בארה"ב

מורכב בישראל

אין כל הבדל!

פרט להתאמתו המיוחדת של המקלט לתנאי הקליטה המיוחדים בארץ.
בארה"ב פועלים כיום מיליוני מקלטי טלוויזיה "זניט".
לפני שאתה רוכש מקלט טלוויזיה, התייעץ עם מי שכבר רכש, "זניט".

המקלט הנמכר ביותר בעולם - ZENITH

ציון
חברה לנטוח בע"מ

כל עסקי ביטוח

תל-אביב, ירושלים, חיפה
ובכל ערי הארץ ומושבותיה

המשרד הראשי:

רח' אלנבי 120, טל. 614711, ת"א

כל ענפי האוה

סדר
חברה לנטוח בע"מ

לחולישת חורף

ספרו את/ידידך

באול

סוס

ארמית

לכל תקופה - מגן משלה
המגן של תקופתנו הוא
הביטוח, המגן ומחסה
מכל פגעי גוף ורכוש.
הסנה חברה לבטוח בע"מ -
הסנה חברה לבטוח בע"מ.
את שלוותך בכל עת.

בנק דיסקונט

מציג לך

9% נטו לשנה

על סכום חסכונותיך, כהכנסה כוללת בתום תקופת החסכון או כהכנסה שוטפת (חודשית). הנך עשוי לקבל הכנסה עוד יותר גבוהה לפי חשוב המבוסס על הפרשי הצמדה למדד. כל זה במסגרת חשבון חסכון "יתרון" הנותן לך באמת יתרונות של ממש.

בקש פרטים מלאים בסניף של בנק דיסקונט הקרוב לבייתך או שלח מודעה זו, עם שמך וכתובתך לבנק דיסקונט לישראל, תל-אביב, על מנת לקבל עלון הסברה מפורט.

כאשר

מכיו
שמורי
אפרסקים

קאז

הרי אלה האפרסקים
הטובים ביותר.
כי שמורי יכין
עשויים בידי מומחים
בעלי שם.

אכלו בהנאה, הגישו בגאווה -
שמורי פרי של יכין.

יפין שימורים בע"מ

בהר בתערוכה המתחדדת של 34 מפעלי כור

בת"א, רח' בן-יהודה 99
ב ת צ ו ג ה

פאר מוצרי מפעלי כור החל
מחדר אמבטיה מושלם על
כל אביזריו ועד מוצרי חשמל,
אלקטרוניקה, קרמיקה סני-
טרית ואמנותית, עץ, מוצרי
מתכת ופלסטיקה.

התערוכה פתוחה מ-8:00
בבוקר עד 4:30 אחה"צ.

המפיצים
סולבר בע"מ

החברה הישראלית המרכזית למסחר ולהשקעות בע"מ

המשרד הראשי:
תל-אביב, רח' לילינבלום 39

טלפון 615979, 614731
טלקס 816

מברקים CENTRALE

הון עצמי וקרנות:
מעל ל-59,000,000,000 ל"י

*

ת ע ש י ה

מ ס ח ר

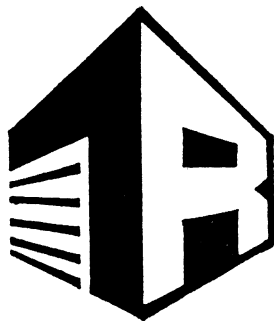
ב נ ק א ו ת

פ י ת ו ח ו ב נ ין ע ר י מ

רובינשטיין ושות'

חברה קבלנית בע"מ

בונה ומוכרת

דירות לאוגות צעירים – ודירות גדולות,
מרכז מסחרי – וחנויות בודדות:
בנאות-רחל,
בנאות-שושנים,
בבת-ים,
ביד-אליהו,
ובנאות-אפקה.

רובינשטיין ושות', רחוב מקוה-ישראל 8, טלפון 622621, תל-אביב

מספרים מספרים

בשנת 1967/68 נגבו מציבור המבוטחים 340 מיליון ל"י,
וסכום דומה שולם להם על-ידי המוסד לביטוח לאומי
כגימלאות.

126 מיליון ל"י שולמו ל-125,000 קשישים ואלמנות;

38 מיליון ל"י הוצאו לריפויים ולשיקומם של נפגעי
תאונות-עבודה;

61,800 אמהות קיבלו מענקי-לידה ול-17,500 נשים עובדות
שולמו דמי-לידה;

64 מיליון ל"י שולמו בעד 3 ילדיהם הראשונים של
עובדים שכירים;

36.5 מיליון ל"י שולמו למשפחות מרובות-ילדים.

המוסד לביטוח לאומי

רק בתכנית
מטמון
200

כל אלה יחד:

ביטוח חיים חינם-מיד

(מ-13% עד 197% מסכום החסכון המיועד)

הכנסה פטורה ממס

דרך הכסף מובטח

חסוך 100 חדשים סכום קבוע

תקבל 100 חדשים סכום כפול

ואולי יותר-עפ"י החישוב הצמוד

בתכנית

מטמון 200

פרטים והרשמה - בכל 145 סניפי

בנק הפועלים

למ"ד

שכלם בשיקה

יותר נוח, יותר בטוח, יותר זוכ
וכעת גם

אם אין לך עדיין חשבון אצלנו.
פתח עתה חשבון שיקים.
נשמח להגיש לך את השרות הבנקאי
החול, המקיף והטוב ביותר.

בנק לאומי
לישראל בע"מ

עבור 80 הפעולות הראשונות
בניחול חשבון השיקים שלך
(כלומר 4 דפי חשבון לשנה)
אין הבנק מחשב לך
כל תשלום שהוא.
עבור כתיבות ווספות -
התשלום נמוך כעת
יותר משהיה נהוג בעבר.

שמן דלקול-פניע הנל

חברת החשמל לישראל בע"מ

סיכום שנת התפתחות

<u>1967/8</u>	<u>1957/8</u>	
		ייצור
1,000	266	כושר ייצור מותקן בסוף השנה (מגווט)
4,780	1,442	ייצור חשמל (במיליוני קוט"ש)
6,974	3,930	אורך קווי מתח עליון ומתח גבוה (ק"מ)
5,780	3,830	אורך קווי מתח נמוך (ק"מ)
		מכירות חשמל (במיליוני קוט"ש)
1,325	394	לתעשייה
1,007	355	לשאיבת מים
1,761	452	לצריכה ביתית, מסחרית ואחרת
<u>4,093</u>	<u>1,201</u>	סה"כ מכירות חשמל (במיליוני קוט"ש)
		צרכנים (באלפים)
744	379	צרכנים ביתיים
94	54	צרכנים מסחריים
25	15	צרכנים תעשייתיים ואחרים
<u>863</u>	<u>448</u>	סה"כ מספר הצרכנים (באלפים)
1,503	603	צריכה שנתית ממוצעת לנפש (קוט"ש)